ERICH FROMM

Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum

Yanılsama Zincirlerinin Ötesinde

say

Erich Fromm (23 Mart 1900 – 18 Mart 1980)

Musevi kökenli Almanya doğumlu Amerikalı antropolog, sosyal felsefeci, tarihçi ve psikanalist. 1922'de Heidelberg'de felsefe doktorasını verip Berlin Psikanaliz Enstitüsü'nde çalışmaya başlayan Fromm, otuzlu yılların başında Almanya'da Nazi hareketinin güçlenmesi üzerine önce Cenevre'ye, ardından aldığı bir davet üzerine ABD'ye göç etti. 1934-1962 yılları arasında Columbia, Yale, New York gibi üniversitelerde dersler verdi. Emekli olduktan sonra yerleştiği İsviçre'de yaşamını yitirdi.

Yazarın Say Yayınları'ndaki kitapları:

- *Dinleme Sanatı*
- *Freud'un Düşüncesinin Büyüklüğü ve Sınırları*
- *İnsan Olmak Üzerine*
- *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri*
- *İsa Dogması*
- *İtaatsizlik Üzerine*
- *Kendini Savunan İnsan*
- *Marx'ın İnsan Anlayışı*
- *Olma Sanatı*
- *Özgürlükten Kaçış*
- *Psikanaliz ve Din*
- *Psikanaliz ve Zen Budizm*
- *Psikanalize Yeni Bir Bakış*
- *Psikanalizin Bunalımı*
- *Rüyalar, Masallar, Mitler*
- *Sahip Olmak ya da Olmak*
- *Sigmund Freud'un Misyonu*
- *Tanrılar Gibi Olacaksınız*
- *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*

YENİ BİR İNSAN
YENİ BİR TOPLUM

Yanılsama Zincirlerinin Ötesinde

Erich Fromm

İngilizceden çeviren:
Necla Arat

say

Say Yayınları
Erich Fromm Kitaplığı

Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum / Erich Fromm
Özgün adı: *Beyond the Chains of Illusion - My Encounter with Marx and Freud*

ISBN 978-975-468-020-1
Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Necla Arat
Yayın koordinatörü: Levent Çeviker
Kapak tasarımı: Artemis İren

Baskı: Assum Basım ve Mücellit
Zeytinburnu-İstanbul
Tel.: (0212) 612 00 01
Matbaa sertifika no: 42010

1. baskı: Say Yayınları, 1982
12. baskı: Say Yayınları, 2019

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari
www.instagram.com/sayyayincilik

Genel dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İÇİNDEKİLER

"Koşuldan dolayı yanılsamalardan vazgeçme isteği, yanılsamalar gerektiren bir koşuldan vazgeçme isteğidir."

"Eleştirinin, zincirden düşsel çiçekler derlemiş olması, insanın o zinciri düşgücü ya da avuntu olmaksızın taşıması için değil, silkip atarak yaşayan çiçeği seçmesi içindir."

Karl Marx

"İnsanlar sonsuza dek çocuk kalamazlar. Önünde sonunda büyüyüp dışarıdaki 'düşman yaşama' katılmaları gerekir. Biz bunu 'gerçekliğe eğitilmek' diye adlandırıyoruz."

"Hayır, bilimimiz bir yanılsama değildir. Ama bilimin bize veremediğini başka bir yerden elde edebileceğimizi düşünmek, işte bu bir yanılsamadır."

Sigmund Freud

Kitaba ve Yazarına İlişkin Birkaç Söz

Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum (Beyond the Chains of Illusion) adlı kitabının Türkçe çevirisini sunduğumuz Erich Fromm, ruhbilimsel, felsefi ve toplumsal sorunlar alanında yüzyılımızın en parlak ve etkileyici düşünürlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Almanya'da doğan Fromm, Heidelberg ve Münih Üniversitelerinde ve Berlin Psikanaliz Enstitüsü'nde öğrenim görmüştür. 1932'de Almanya'dan ayrılan Fromm, Mexico ve Amerika Birleşik Devletleri'nde öğretim üyeliği yapmış ve düşünce dünyasına *The Art of Loving* (Sevme Sanatı), *Escape From Freedom* (Özgürlükten Kaçış), *To Have or To Be* (Sahip Olmak ya da Olmak), *The Revolution of Hope* (Umut Devrimi), *The Heart of Man* (İnsanın Kalbi), *The Sane Society* (Sağlıklı Toplum), *Man For Himself* (Kendini Savunan İnsan), *Marx's Concept of Man* (Marx'ın İnsan Anlayışı) gibi önemli eserler kazandırmıştır.

Yetmişli yaşlarındayken bile uygulayıcı ruh hekimi ve çok verimli bir yazar olarak çalışmalarını sürdüren Fromm 1980 Mart'ında ölmüştür.

Ana ödevlerinden birini, "Dünyayı *teknokratik faşizmden* koruyacak bir tinsel ve bilimsel değerler bireşimi ortaya çıkarmaya çalışmak" diye niteleyen Fromm, görüş açımızı genişleten, insan ve toplumdaki yerine ilişkin düşüncelerimizi zenginleştiren, insancılığı, sevecenliği ve *sevgiyi* vurgulayan bir düşünür. Türk okurları tarafından zaten yakından tanındığı için hakkında daha fazla bilgi vermeye gerek duymadığımız Fromm, çevirisini sunduğumuz *Yeni Bir İnsan Yeni*

Bir Toplum (*Yanılsama Zincirlerinin Ötesinde*) adlı bu kitabında düşünsel gelişimini etkilemiş olan Freud'un ve Marx'ın kuramlarını, benzeyen ve ayrılan yanlarıyla ele almakta; ruhçözümsel bir yaklaşımla *insan ve toplum* sorunlarına eğilmektedir. Kitap, Marksçı ve Freudcu düşünceyi, kaynaklandıkları ortak temeller olan insancılık, yanılsamalardan özgür olma ve 'ortak doğrulardan' kuşku duyma gibi nitelikleriyle işlemekte; insansal güdülenimin ayrı biçimleri, ruhsal bozukluklar ve toplumsal bilinçdışı konusunda özgün bilgiler vermektedir.

Endüstri çağının toplumsal, ruhçözümsel, siyasal ve insanbilimsel bir eleştirisi olduğunu rahatlıkla söyleyebileceğimiz bu kitap, toplumsal ve bireysel bunalımların çözümünde *insan*'ın tam anlamında anlaşılmasının bir anahtar işlevi göreceğini öne sürüyor. Fromm'a göre *insan*, tüm yetenekleri ve çelişkili yanlarıyla kavrandığı, ona *kendisini özgürce gerçekleştirme olanağı* sağlandığı zaman, yeni bir çağ, gerçek *İnsan Çağı* başlayacaktır. Her türlü yanılsamalarından kurtulmuş olan bireylerin oluşturduğu yeni bir toplum düzeni ise insanları uygarlık tarihinin başlangıcından beri aradıkları *mutluluğa* kavuşturacaktır.

Necla Arat
İstanbul, Ekim 1981

1

Biraz Kişisel Geçmiş

İnsan kendi kendine, yaşamı boyunca en önemli yeri tutmaya yazgılanmış, düşünce alanlarıyla nasıl ilgilendiğini sorduğunda buna basit bir yanıt vermesi o kadar kolay değil. Onu belki de belli sorunlara eğilimi olması ya da belki belli öğretmenlerin, geçerli olan düşünlerin, kişisel yaşantılarının etkisi bu sonraki ilgi alanına itmiş olabilir. İnsanın yaşam akışını bu etkenlerden hangisinin belirlemiş olduğunu kim bilebilir ki? Gerçekten de eğer insan tüm etkenlerin yaşamındaki hiç olmazsa göreli ağırlığını kesinlikle bilmek isterse ayrıntılı bir tarihsel özyaşam öyküsünden başka bir şeyle yanıtlar vermeye girişmemelidir bile.

Bu kitabın amacı, tarihsel değil de daha çok düşünsel bir özyaşam hesaplaşması olduğundan, ergenlik dönemimde geçirmiş olduğum, beni sonradan Freud'un ve Marx'ın kuramlarını ve her ikisi arasındaki ilişkiyi incelemeye iten birkaç deneyimimi anlatmaya çalışacağım.

İnsanların yaptıkları şeyleri niçin öyle yaptıklarına, neden böylesine büyük bir ilgi duymuş olduğumu anlamaya çalıştığımda, belki de şöyle bir açıklama yeterli olabilecektir: Herhalde, sinirli ve huysuz bir baba ile bunalıma eğilimli bir annenin tek çocuğu olmam, insansal tepkilerin garip ve gizemli nedenlerine ilgi duymamı sağlamış olsa gerek. On iki yaşlarımdayken düşüncelerimi her zamankinden çok uyarmış ve bende ancak on yıl sonra açıklığa kavuşacak olan

Freud ilgisini hazırlayan bir olayı çok canlı bir şekilde anımsıyorum.

Olay şuydu: Ailemizin dostu olan genç bir kadın tanımıştım. Yirmi beş yaşlarında olmalıydı. Çok güzel, çekici, buna ek olarak da ressamdı. Hem de tanıdığım ilk ressam. Daha önce nişanlanmış, ama bir süre sonra nişanı bozmuş olduğunu işittiğimi de anımsıyorum. Genç kadın, hemen hemen her zaman, dul olan babasıyla birlikte dolaşmaktaydı. Babası ise anımsadığım kadarıyla ihtiyar, sıkıcı, daha çok insanı iten bir görünüşü olan biriydi. Ya da ben (belki de kıskançlık yüzünden böyle bir yargıya varmış olduğum için) öyle düşünüyordum. Sonra birgün beni allak bullak eden haberi duydum: Genç kadının babası ölmüştü. O da babasının ölümünden hemen sonra, ardında babasıyla birlikte gömülmek istediğini belirten bir vasiyetname bırakarak, kendisini öldürmüştü. Daha önce ne Oedipus Kompleksi'ni ne de baba ile kız arasında bir yakınlık olabileceğini duymuştum. Ama olaydan çok etkilenmiştim. Genç kadını çok çekici buluyor, o can sıkıcı babasından ise nefret ediyordum. O zamana kadar da intihar eden hiç kimseyi tanımamıştım. "Bu nasıl olabilir?" düşüncesi beni perişan etmişti. Öyle genç ve güzel bir kadının, yaşamın ve resmin hazlarına karşın; babasını, onunla gömülmeyi isteyecek kadar çok sevmesi nasıl mümkün olabiliyordu?

Kuşkusuz bu soruya verebileceğim bir yanıt yoktu. Ama "Bu nasıl olabilir?" sorusu kafama takılıp kalmıştı. İşte, Freud'un kuramlarını öğrenmeye başladığımda, bu kuramlar bana ergenlik dönemimde tanık olduğum o şaşırtıcı ve korkutucu olayın yanıtı olarak göründüler.

Marx'ın düşüncelerine duyduğum ilginin ise çok değişik bir art-alanı var. Dindar bir Yahudi ailesi içinde büyümüştüm. Tevrat'taki yazılar beni çok etkilemiş, gördüğüm her şeyden çok, onlarla eğlenmiştim. Bu yazıların hepsini aynı ölçüde sevmiyordum. Canaan'ın İbraniler tarafından fethinin anlatısından sıkılıyor, hatta o konudan nefret ediyordum. Mordecai ve Esther'in öykülerinin ne işe yaradığını bilmiyor; Şarkıların Şarkısı'ndan (Neşideler Neşidesi) ise pek anlamı-

yordum. Ama Adem ile Havva'nın başkaldırılarının öyküsü, İbrahim peygamberin Sodom ve Gomorrah sakinlerinin kurtuluşu için Tanrı'ya yakarışı, Yunus peygamberin Ninova görevi ve İncil'in daha pek çok bölümü beni çok etkilemişti. Ama her şeyden çok Yeşaya, Amos, Yeşu'nun felaket bildiren uyarılarından değil de peygamberce yazılarından, 'Günlerin Sonu' vaatlerinden duygulanmıştım. 'Günlerin Sonu'nda' uluslar, 'kılıçlarını saban demirlerine, mızraklarını oraklara dönüştürecekler. Hiçbir ulus başka bir ulusa kılıç çekmeyeceği gibi artık savaşı da öğrenmeyecekler' ve o zaman 'tüm uluslar dost olacaklar' ve o zaman 'yeryüzü suların denizleri kapladığı gibi Tanrı'nın bilgisiyle dolacak.' Tüm uluslar arasındaki bu evrensel barış ve uyum imgesi, daha on iki – on üç yaşlarımdayken beni derinden etkilemişti. Bu barışı ve uluslararası kaynaşmayı hemen özümsememin nedeni büyük bir olasılıkla kendimi içinde bulmuş olduğum durumdu. Hıristiyan bir çevrede büyümekte olan bir Yahudi çocuğuydum. Zaman zaman Yahudiliğe karşı olaylara tanık oluyor, daha da önemlisi her iki yanda da bir yabancılık ve bir klan gibi olma (yalnız kendi takımı ile ilgi kurma) duygusunu yaşıyordum. Bir klan içinde yaşayan biri olmayı sevmiyordum. Bunun nedeni, belki de her şeyden çok, yalnız, şımartılmış bir çocuğun duygusal soyutlanmışlığını aşmaya duyduğu o dayanılmaz istekti. Benim için o peygamberce evrensel kardeşlik ve barış imgesinden daha heyecan verici ve daha güzel ne olabilirdi?

Eğer gelişmemi her şeyden çok belirleyen olay olmasaydı, belki de tüm bu kişisel yaşantılar beni böyle derinlemesine ve sürekli etkileyemeyeceklerdi. Sözünü ettiğim olay, Birinci Dünya Savaşı'ydı, 1914 yazında savaş başladığında, savaş heyecanı, yengilerin kutlanması, tanıdığı bazı askerlerin ölümü gibi trajediler yaşamında en önemli yeri tutan on dört yaşında bir çocuktum. Savaşın o anlamsız insanlıkdışılığı beni etkilememişti. Ama kısa sürede bunların hepsi değişti. Öğretmenlerimle geçirdiğim bazı deneylerin bana çok yardımı oldu. Savaş öncesi iki yıl boyunca derslerinde

en beğendiği kural olarak *'Si vis Pacem para bellum'* (Eğer barış istiyorsan savaş için hazırlan) tümcesini ilan etmiş olan Latince öğretmenim savaş çıkar çıkmaz ne kadar memnun olduğunu gösterdi. O zaman, onun daha önceki barış kaygısının doğru olamayacağını anladım. Barışın korunması konusunda her zaman çok duyarlıymış gibi görünen birinin, savaş çıktığında böylesine coşkun bir sevinç duyması nasıl mümkün olabiliyordu? İşte o günden beri Latince öğretmenimden daha onurlu ve iyi istençli kimseler tarafından savunulduğu zaman bile, silahlanmanın barışı koruduğu ilkesine inanmakta güçlük çektim.

O yıllarda, Almanya'yı baştan aşağıya saran, İngilizlere karşı duyulan isterik nefret de beni aynı ölçüde etkilemişti. İngilizler ansızın, suçsuz ve hepsi de çok güvenilir olan Alman kahramanlarımızı yok etmeye çalışan kötü ve vicdansız ücretli askerler oluvermişlerdi. Bu ulusal histerinin ortalarında, usumda kalan belirli bir olay göze çarpıyor. İngilizce dersimizde bize İngiliz ulusal marşını ezberleme ödevi verilmişti. Bu ödevin verilişi yaz tatilinden önceye, barış zamanına rastlıyordu. Okul yeniden açıldığında biz erkek çocuklar, kısmen haylazlığımızdan kısmen de 'İngiltere'den nefret et' ruh hali bize aşılanmış olduğundan öğretmenimize o anda baş düşmanımız olan ülkenin ulusal marşını öğrenmeyi istemediğimizi söyledik. Öğretmenimizin sınıfın ortasında ayakta durup karşı çıkışlarımızı nasıl alaylı bir gülümseme ile yanıtladığını ve dinginlikle şunları söylediğini hâlâ anımsıyorum: "Kendinizi aldatmayın. İngiltere bugüne kadar hiçbir savaş yitirmedi." O anda çılgın bir nefret ortamında aklı başında ve gerçekçi bir sesle konuşan, sayılan ve beğenilen bir öğretmendi. Bu tek tümcenin dingin ve bilgece söyleniş biçimi benim için bir ışık olmuştu. Benim o çılgın nefreti ve ulusal kendini beğenme ağını aşıp 'Bu nasıl mümkün oluyor?' diye merak etmemi ve düşünmemi sağlamıştı.

Yaşım büyüdükçe kuşkularım arttı. Amcalarımdan ve kuzenlerimden ve benden daha yaşlı okul arkadaşlarımdan bir kısmı savaşta ölmüşlerdi. Generallerin zafer vaatleri

boşa çıkmıştı. Ve ben kısa bir sürede "stratejik geri çekilme", "yengi dolu savunma" türünden görünüşte ciddi, gerçekte saçma konuşmaları anlamayı öğrendim. Başka bir şey daha oldu. İşin başından beri Alman basını, Alman halkını savaş ilan etmeye, başarılı rakiplerinden kurtulmak ve Almanya'yı ezmek isteyen kıskanç komşularının zorladığını anlatıyor ve savaşı bir özgürlük mücadelesi olarak betimliyordu. Almanya köleliği ve baskıyı simgeleyen Rus Çarı'na karşı savaşmıyor muydu?

Tüm bunlar, özellikle de hiçbir karşı ses duyulmadığından, bir süre için usa yatkın geldiği halde, benim bu söylenilenlere inancım kuşkularla sarsılmaya başladı. Bu durumu, artan sayıda toplumcu milletvekilinin Reichstag'taki savaş bütçesini eleştiren konuşmaları da etkiledi. Özel olarak elden ele dolaştırılan ve 'Suçluyorum' (J'accuse) başlığını taşıyan bir broşür savaş suçu sorununu, anımsadığım kadarıyla Batılı müttefiklerin görüş açısından, temelli bir şekilde tartışmaktaydı. Bu broşür, İmparatorluk hükümetinin hiç de bir saldırının masum kurbanı olmadığını, tersine savaştan Avusturya-Macaristan Hükümeti ile birlikte büyük ölçüde sorumlu olduğunu göstermekteydi.

Savaş devam etti. Siperler İsviçre sınırından kuzeye, denize doğru yayıldı. İnsan, askerlerle konuştuğunda onların siperlerde ve hendeklerde düşman saldırısı anlamına gelen yoğun topçu ateşi altında kalıp sonra hiç başarıya ulaşamadan tekrar tekrar denedikleri yarma girişimlerinden oluşan yaşamları üstüne epeyce bilgi ediniyordu. Yıllar birbirini izledi ve her ulusun çukurlarda hayvanlar gibi yaşayan sağlıklı erkekleri birbirlerini çiftelerle, el bombalarıyla, makineli tüfeklerle, süngülerle öldürdüler. Çabuk bir yengi vaatlerine, karşıdakinin suçsuzluğuna ilişkin yanlış karşı çıkışlara, şeytani düşmana karşı yapılan yanlış suçlamalara, sahte barış vaatlerine ve barış koşulları için içtenliksiz haberlere eşlik eden soykırım sürüp gitti.

Bu süre içinde ben de çocukluktan çıkıp genç bir erkek olmaya başlamıştım. Ve "Tüm bunlar nasıl olabiliyor?" soru-

su benim için giderek daha bir önem kazanmıştı. Milyonlarca insanın siperlerde kalmayı sürdürüp başka ulusların suçsuz insanlarını öldürmeleri ve öldürülmeleri böylece anne-babalara, eşlere ve yakınlara en büyük acıların çektirilmesi nasıl olabiliyordu? Her iki tarafın da barış ve özgürlük için savaştıklarına inanmaları olası mıydı? Herkes savaş istemediğini öne sürdüğü halde savaş nasıl çıkabilmişti? Her iki taraf da toprak elde etmek istemediğini, yalnızca kendilerinin olan ulusal iyelikleriyle (mülkleriyle) bütünlüklerini korumaya çalıştığını dile getirdiği halde savaş niye sürüp gidiyordu? Eğer, daha sonraki olayların da göstermiş olduğu gibi her iki taraf da siyasi ve askeri liderlerine ün kazandıracak fetihler istiyorduysa, milyonlarca insanın belli toprak parçalarını ele geçirmek ya da bazı liderlerin gösterişi uğruna, kendilerine özgü yasaları izleyen ve bu yasaların doğası bilindiğinde anlaşılabilen –hatta önceden kestirilebilen– belli toplumsal ve siyasal gelişmelerin mi bir sonucuydu?

Savaş 1918'de sona erdiğinde "Savaş nasıl mümkün oluyor?" sorusunu kendisine saplantı yapmış; insanların kitle halindeki davranışlarının ne denli usdışı olduğunu anlamak isteyen, barış ve uluslararası anlayış için tutkulu bir istek duyan, derinden sarsılmış genç bir adamdım. Dahası, tüm resmî ideolojilerden ve bildirilerden büyük bir kuşku duymaya başlamış ve 'insan her şeyden kuşkulanmalıdır' inancıyla dolmuştum.

Freud'un ve Marx'ın öğretilerine duyduğum tutkulu ilgiyi yaratmış olan koşullara ergenlik yıllarımdaki hangi deneyimlerimin neden olduğunu göstermeye çalıştım. Bireysel ve toplumsal olaylara ilişkin sorunlar beni derinden sarsmıştı ve tutkuyla bir yanıt bulmak istiyordum. Ama bu iki dizge arasındaki çelişkiler ve bu çelişkileri çözümleme isteği de beni daha bir uyardı. Sonunda, yaşlandıkça ve daha çok inceledikçe, her iki dizge içindeki belli varsayımların doğruluğundan daha çok kuşku duyar oldum. Ama ilgim, çok açık bir şekilde ve ayrıntılı olarak ortaya çıkmıştı. Birey olarak insanın yaşamını yöneten yasaları ve toplumun yasalarını –yani,

toplumsal varoluşları içinde insanları– anlamak istiyordum. Freud'un düşüncelerinde gözden geçirilmesi gereken varsayımlara karşın, sürekli olan hakikati görmeye çalıştım. Aynı şeyi Marx'ın kuramı için de yapmayı denedim ve sonunda her iki düşünürü anlayıp eleştirmekten doğan bir bireşime varmaya çalıştım. Bu çaba yalnızca kuramsal spekülasyon aracılığıyla gerçekleşmedi. Bu salt spekülasyonu küçümsediğimden değil, (her şey, düşünülenleri kimin düşündüğüne bağlı) ama deneysel gözlemi spekülasyonla birleştirmenin üstün değerine inanmamdan. (Modern toplumsal bilimin güçlüklerle karşılaşması çok kez deneysel gözlemleri spekülasyonsuz içermesinden doğmaktaydı). Ben, düşüncelerime her zaman olguların gözleminin yol göstermesine çalıştım ve gözlem bu düşüncelere güvence sağladığı zaman kuramlarımı yeniden gözden geçirip düzeltmeye uğraştım.

Ruhbilimsel kuramlarım ele alınacak olursa bu konuda yetkin bir gözlem olanağım oldu. Otuz beş yılı aşkın bir süredir uygulamacı ruh hekimi (psikanalist) olarak çalışmaktayım. Ruhsal çözümleme (psikanaliz) yaptıklarımın davranışlarını, özgür çağrışımlarını ve düşlerini ayrıntılı olarak inceledim. İster bu kitabımda isterse öteki yazılarımda olsun, insan ruhuna ilişkin bir tek kuramsal sonuç yoktur ki, bu ruhsal çözümlemelerimin gidişi içinde ortaya çıkmış olan insansal davranışın eleştirel gözlemine dayanmasın. Toplumsal davranışları inceleme etkinliğimin, ruhsal çözümleme etkinliğimden daha az olduğunu söylemem gerekir. Siyasete on bir – on iki yaşımdan (babamın işinde çalışan bir sosyalistle siyaset konuştuğum günlerden) bugüne değin tutkulu bir ilgi duymuş olmama karşın, yaradılışım yüzünden siyasal etkinliğe uygun olmadığımı da hep kabul etmişimdir. Bu nedenle, son zamanlarda Amerikan Sosyalist Partisi'ne katılıp Barış akımında etkin olmamın dışında hiçbir siyasal çalışmam olmadı. Amerikan Sosyalist Partisi'ne katılmam da yeteneklerim konusunda görüşümü değiştirmiş olduğumdan değil, ama kendi seçtiği felakete gider gibi görünen bir dünyada edilgin kalmamanın ödevim olduğunu hissetmem

yüzündendi. Burada, bu partiye katılmamda yükümlülük duygusundan daha fazla bir şeyler olduğunu da hemen eklemeliyim. Dünyamız anlamsızlaşıp insansallığını yitirdiği ölçüde insan, kendi insansal kaygılarını paylaşanlarla olma ve birlikte çalışma gereksinmesini daha çok duyuyor. Ben de kesinlikle bu gereksinmeyi duydum. Birlikte çalışma şansına sahip olduklarıma uyarıcı ve yüreklendirici arkadaşlıkları için şükran borçluyum. Ama bu durumda bile siyasete etkin katılmam söz konusu olmadığı gibi toplumbilimsel düşüncelerim de tümüyle kitaplara dayanmamaktadır. Gerçekten de Marx ve onun kadar etkili olmasalar da öteki öncüler olmasaydı düşüncem en önemli uyarıcısından yoksun kalırdı. Ama içinde yaşadığım tarihsel dönem benim için hiç yanılmayan toplumsal bir laboratuvar oldu. Birinci Dünya Savaşı, Alman ve Rus devrimleri, İtalya'da faşizmin yengisi, Almanya'da nazizmin yavaş yavaş yaklaşan yengisi, Rus devriminin yozlaşması ve sapkınlığı, İspanyol İç Savaşı, İkinci Dünya Savaşı ve silahlanma – tüm bunlar varsayımlar öne sürmeme, bu varsayımları doğrulamama ya da yadsımama olanak sağlayan geniş bir deneysel gözlem alanı oldular. Her ne kadar bazı siyasal bilimciler tutkusuzluğun objektifliğin gereği olduğuna inanıyorlarsa da siyasal olayları anlamak için onlarla tutkulu bir biçimde ilgilenmem ve yaradılışım yüzünden bu olaylarda etkin olamayacağımın bilincine varmış olmam belli bir ölçüde objektifliğimi sağladı.

Buraya kadar, okuyucunun ilk kez yirmi yaşlarımdayken ilgilendiğim Freud ve Marx'ın düşüncelerini tutkuyla kabullenmeme neden olan bazı yaşantı ve düşünceleri benimle paylaşmasını sağlamaya çalıştım. Bundan sonraki sayfalarda kendi kişisel gelişmeme başvurmayı bir yana bırakıp Freud ve Marx'ın düşüncelerinden, kuramsal kavramlarından, aralarındaki çelişkilerden ve bu çelişkileri anlayıp çözümleme girişimimden doğan kendime özgü bir bireşimden söz edeceğim.

Ne ki Marx ve Freud'un dizgelerini tartışmaya başlamadan önce bir noktaya daha işaret etmem gerekiyor. Marx ve Freud, Einstein'la birlikte modern çağın mimarlarıydılar. Her

üçü de doğanın temelde düzenli olduğu kanısındaydılar. Bu, insanın da bir parçası olduğu doğanın tüm işlerinde yalnızca bulunması gereken gizler değil, aynı zamanda bulgulanması gereken örnek ve taslaklar gören temel bir tavırdır. Bu nedenle, bu üç düşünürün yapıtları kendilerine özgü bir biçimde bilimsel oldukları kadar, insanı anlama tutkusunu ve bilme gereksinmesini en iyi dile getiren sanatsal yapıtlar olarak da yorumlanabilirler. Ancak ben bu kitapta yalnızca Marx ve Freud'la ilgileniyorum. İkisinin adını yanyana anmam kolaylıkla ikisini eşit düzeyde ve eşit tarihsel önemde saydığım izlenimini verebilir. Bunun böyle olmadığını daha baştan vurgulamak istiyorum. Marx'ın dünya çapında tarihsel önemi olduğu ve Freud'un bu konuda onunla karşılaştırılamayacağını söylemeye bile gerek yok. Hatta insan, benim gibi dünyanın hemen hemen üçte birinde yozlaşmış ve bozulmuş bir marksizmin öğütlenmesi gerçeğini esefle karşılasa bile, bu gerçek, tarihsel önem bakımından Marx'ın değerini azaltmaz. Ama bu tarihsel gerçek bir yana, ben Marx'ı derinliği ve çalışma alanı Freud'dan çok daha zengin bir düşünür olarak kabul ediyorum. Marx, Aydınlanma çağı insancılığı ile Alman ülkücülüğünün tinsel kalıtını ekonomik ve toplumsal olgular gerçekliği ile birleştirebilmiş ve böylece hem deneysel hem de Batı insancı (hümanist) geleneğinin ruhu ile dolu olan yeni bir insan ve toplum biliminin temellerini atmıştı. Bu insancılık (hümanizm) ruhu, Marx adına konuştuklarını öne sürenlerin çoğu tarafından, yadsınmış ve çarpıtılmış olmasına karşın, ben bu kitapta da göstermeye çalışacağım gibi bir Batı insancılığının Yeniden Doğuşu'nun (Hümanizm Rönesansı'nın) Marx'a düşünce tarihi içindeki görkemli yerini yeniden kazandıracağına inanıyorum. Ama tüm bunlar söylendiğinde bile Marx'ın düzeyine erişmemiş olduğu için Freud'un önemini bilmezlikten gelmek safdillik olur. Gerçek bilimsel ruhbilimin kurucusu odur. Bilinçdışı, süreçler ve kişilik özelliklerinin dinamik doğasına ilişkin buluşu insan bilimi için eşsiz bir katkı olmuş ve insana ilişkin düşünceleri gelecek tüm zamanlar için değiştirmiştir.

2

Ortak Temeller

Marx ve Freud'un kuramlarının ayrıntılı tartışmasına geçmeden önce, her iki düşünürde de ortak olan temel öncülleri, düşüncelerinin geliştiği ortak alanı kaba taslak betimlemek istiyorum.

Bu temel düşünceler en iyi şekilde ikisi Roma'ya biri Hıristiyanlığa ait üç özdeyişle dile getirebilir. 1) *De omnibus es dubitandum* (İnsan her şeyden kuşku duymalıdır). 2) *Nihil humanum a mihi ailneum puto*[1] (İnsansal olan hiçbir şeyin bana yabancı olmadığına inanıyorum).[2] 3) Doğruluk (Hakikat) seni özgürleştirecektir.

İlk özdeyiş, 'eleştirel tutum' diye adlandırılabilecek tutumu dile getiriyor. Bu tutum, çağdaş bilime özgüdür. Doğa bilimlerinde kuşku, daha çok duyusal kanıtlara, işitilen şeylere ve geleneksel kanılara, Marx'ın ve Freud'un düşüncesindeyse insanın kendisine ve başkalarına ilişkin düşüncelerine karşı duyulmaktadır. Bilinçlilik konusundaki özel bölümde ayrıntılı olarak göstermeye çalışacağım gibi Marx, kendimize ve başkalarına ilişkin düşüncelerimizin çoğunun tümüyle yanılsama (illusion), 'ideoloji' olduğuna inanmaktaydı. O, bireysel düşüncelerimizin belli herhangi bir top-

1 (Terentius).
2 Marx, bu iki anlatımın en çok sevdiği maksimler olduğunu söylüyor. Bkz. E. Fromm, *Marx's Concept of Man*, New York: Frederick Ungar Publishing co., Inc., 1961. [*Marx'ın İnsan Anlayışı*, Çev. Kaan H. Ökten, Say Yayınları, 2014]

lumun geliştirmiş olduğu düşüncelerden örneklendiğine ve bunların toplumun özel yapısı ve işleme biçimiyle belirlenen düşünceler olduğuna inanıyordu. Tüm ideolojilere, düşüncelere ve ülkülere karşı, gözetleyici ve kuşkucu tutum Marx'a özgüdür. O, bunlardan ekonomik ve toplumsal çıkarları maskeledikleri için her zaman kuşku duymuştur. Kuşkuculuğu öylesine kuvvetlidir ki özgürlük, doğruluk (hakikat), tüze (adalet) gibi sözcükleri hemen hemen hiç kullanmaz. Bunun nedeni, özgürlük, tüze ve doğruluğu en yüksek değerler olarak kabul etmeyişi değil, bu sözcüklerin yanlış kullanılmaya çok fazla elverişli olmalarıdır.

Freud da aynı 'eleştirel tutum'la düşünmüştür. Onun tüm ruhçözümsel (psikanalitik) yöntemi, bir 'kuşku duyma sanatı' olarak betimlenebilir. Kendinden geçme (trance) durumunda bir insanın apaçık şekilde gerçek olmayan şeylerin gerçekliğine ne ölçüde inanabileceğini gösteren belli 'uyutum' (hypnotic) deneyimlerinden sonra Freud, kendinden geçme durumunda olmayan kimselerin düşünlerinin çoğunun da gerçekliğe uymadıklarını, öte yandan gerçek olan pek çok şeyin ise bilinçli olmadığını bulguladı. Marx, temel gerçekliğin toplumun sosyo-ekonomik yapısı olduğunu düşünüyordu. Freud ise bu temel gerçekliğin bireyin sevgeç (libidinal)[3] düzeni olduğuna inanmaktaydı. Buna karşın her ikisinde de basmakalıp düşünlere (klişe söz ve sloganlar), ussallaştırmalara ve insanlara ve insanların kafalarını doldurup onların yanılarak gerçeklik saydıkları şeylerin temelini biçimlendiren ideolojilere karşı aynı bağışlamaz güvensizlik vardır.

'Ortak düşünce'ye karşı duyulan bu kuşkuculuk, doğruluğun özgürleştirici gücüne duyulan inançla çözülmez bir şekilde bağlıydı. Marx, insanı bağımlılık zincirlerinden, yabancılaşmaktan, ekonomiye köle olmaktan kurtarmak

3 Libido: Psikanalizde kaynağını idden alan ruhsal enerji. Freud'un ilk yazılarında cinsel ağırlıklı bir anlam taşırken, sonraki yazılarında içgüdü teorisinde yaptığı değişikliklere bağlı olarak, her türlü ruhsal enerjiyi içeren ve hem yaşam hem de ölüm içgüdüsünü kapsayan bir kavram olarak kullanılmıştır. libidinal tipler: Freud'un libido enerjisinin ruhsal dağılımına dayalı olarak öngördüğü kişilik sınıflandırması.

istiyordu. Bunu yapmak isterken kullandığı yöntem, yaygın bir şekilde inanıldığı gibi zor kullanmak değildi. O, halkın çoğunluğunun inancını ve güvenini kazanmak istemekteydi. Zor, ona göre, eğer azınlık çoğunluğun istencine karşı, yine zor kullanarak direnecek olursa kullanılabilecekti. Marx için ana soru devlette nasıl güç kazanılacağının düzeneği olmayıp halkın inancının ve güveninin nasıl kazanılacağıydı. Marx ve meşru izleyicileri, ister burjuva ister faşist ya da komünist olsun öteki siyasacılar tarafından kullanılan yöntemin karşıtı olan bir yöntemi kullandılar. Marx, insanları demagojik, terör korkusu aracılığıyla desteklenmiş yarı uyutum durumları yaratarak değil, gerçeklik duygusuna, doğruluğa başvurarak etkilemek istemekteydi. Marx'ın 'doğruluk silahının' önemini vurgulayan varsayımı, Freud'unkiyle özdeştir. Bu varsayım, yanılsamalar (illusions) gerçek yaşamın sefaletini katlanır kıldıkları için insanın yanılsamalarla yaşadığını söyler. Eğer insan, yanılsamaları oldukları gibi kavrarsa, yani yarı düş durumundan uyanabilirse o zaman kendine gelir, kendi özel kuvvetlerinin ve güçlerinin bilincine varır ve gerçekliği artık yanılsamaların gerekli olmayacağı bir biçimde değiştirir. "Yanlış bilinç" yani gerçekliğin çarpıtılmış görünümü, insanı zayıf kılar. Gerçeklikle ilişki içinde bulunup onun uygun bir görünümüne sahip olmak, insanı daha çok güçlendirir. Marx, bu nedenle kendi en önemli silahının doğruluk, yani gerçekliği gizleyip örten yanılsama ve ideolojilerden kurtarma olduğuna inanıyordu. Marksist propagandayı eşsiz kılan özelliğin nedeni bu inançta yatmaktadır. O, belli siyasal amaçlara erişmek için toplumsal ve tarihsel olayların bilimsel çözümlemesiyle karıştırılmış duygusal bir çağrıdır. Böyle bir çağrıya en iyi örnek, kuşkusuz, *Komünist Manifesto*'dur. Manifesto, tarihin aydınlık ve akıcı bir çözümlemesini, ekonomik etkenlerin, sınıf ilişkilerinin etkisini özet biçiminde içerir. O, aynı zamanda işçi sınıfına ateşli bir çağrı ile sona eren siyasal bir broşürdür. Siyasal önderin bir toplumbilimci ve yazar olması gerektiği gerçeği yalnız Marx tarafından gösterilmemiştir. Engels, Bebel, Jaures, Rosa Luxemburg, Lenin

ve toplumcu akımın daha başka önderleri hem yazar hem de toplumbilim ya da siyaset bilimi öğrencileriydi. (Stalin gibi pek az yazınsal ve bilimsel yeteneği olan biri bile, Marx'ın ve Lenin'in izleyicisi olarak meşruluğunu kanıtlamak için kitaplar yazmaya ya da kendi adıyla başkalarına yazdırmaya zorlanmıştı.) Ama gerçekte Stalin döneminde toplumculuğun bu yönü tümüyle değişti. Sovyet dizgesinin bilimsel çözümleme konusu yapılmasına izin verilmediği için Sovyet toplumbilimcileri dizgelerinin savunucuları oldular. İşlevleri de üretim, dağıtım, düzenleme gibi yalnızca teknik konuları içeren bir bilimsel işlev oldu.

Marx için doğruluk (hakikat) toplumsal değişikliğe neden olacak bir silah olduğu halde, Freud için doğruluk, bireysel değişikliğe neden olacak bir silahtı. Freud'un sağaltımında (therapy) *ayırdında olma* (awareness) ana öğeydi. Freud'un ortaya çıkardığına göre, eğer hasta, bilinçli düşünlerin kurgusal *özyapı*sını derinlemesine algılarsa, eğer bilinçdışı olanı bilinçli kılabilirse, o zaman kendisini ussal olmayan şeylerden kurtarma gücünü bulup değişebilecektir. Freud'un 'ilkel benliğin[4] (id) olduğu yerde benlik[5] (ego) de olacaktır' derken dile getirmek istediği şey, ancak usun kurguları anlama ve gerçekliğin ayırdına varma gücü aracılığıyla kavranabilecektir. Ruhçözümsel sağaltıma tüm öteki sağıltım biçimleri arasındaki eşsiz özelliğini veren kesinlikle, usun ve doğruluğun bu işlevidir. Her hastaya uygulanan çözümleme, yeni ve özgün bir araştırma şansıdır. Uygulanabilecek genel kuramlar ve ilkeler bulunduğu kuşkusuz doğrudur. Ama eğer uygulansaydı birey olarak hastaya uyup yardımcı olabilecek bir örnek ya da formül yoktur. Nasıl Marx'a göre, siyasal önderin bir toplumbilimci olması gerekiyorsa Freud'a göre de sağaltıcının (terapist) araştırma yapmaya yetenekli bir bilim insanı olması gerekmektedir. Her ikisi için de toplumu

4 İlkel benlik (id): Ruhun en derin, gerçekler dünyasıyla değil bedenle haz ilkesine dayalı bulunan parçası. (Buna göre, hemen doyurulmak isteyen, kör, kişisel olmayan, içgüdüsel tepilerin uyandığı benlik.)

5 Benlik (ego): Bireyin ne olduğu, ne olmak istediği ve çevresince nasıl tanındığı konularındaki bilinçliliği.

ve bireyi değiştirecek olan temel araç doğruluktur. Ayırdına varma (bilinçlenme), toplumsal ve bireysel sağaltımın anahtarıdır.

Marx'ın "Koşuldan dolayı yanılsamalardan vazgeçme isteği, yanılsamalar gerektiren bir koşuldan vazgeçme isteğidir" tümcesini Freud da söylemiş olabilirdi. Çünkü her ikisi de insanı uyandırmak, yanılsamalarının zincirlerinden özgür olarak eylemde bulunabileceği şekilde kurtarmak istiyorlardı.

Her iki dizgede de ortak olan üçüncü öğe, insancılıktır. Bu insancılık (humanism), her insanın tüm insanlığı temsil ettiği anlamında bir insancılıktır. İşte, insansal olan hiçbir şey bu nedenle insana yabancı olamaz. Marx, en ünlü temsilcilerinden bazıları Voltaire, Lessing, Herder, Hegel ve Goethe olan bu gelenek içinde temelli bir yer almıştı. Freud ise kendi insancılığını öncelikle bilinçdışı (unconscious) kavramında dile getirmiştir. O, tüm insanların bilinçdışı uğraşları paylaştıklarını, bu nedenle de bilinçdışını, yeraltı dünyasını bir kez kazma yiğitliğini gösterirlerse, birbirlerini anlayabileceklerini varsaymıştı. O, hastasının bilinçdışı yapıntılarını (fantasies) öfke duymadan, yargılamadan, hatta şaşırmadan inceleyebiliyordu. Freud bunun çok temelli insansal ve evrensel niteliklerini kesinlikle bildiği için 'kendisinden düşlerin oluştuğu şey', bilinçdışı dünyasının tümüyle birlikte, inceleme konusu oldu.

Marx'ın ve Freud'un çalışmalarında kuşku, doğruluğun gücü ve insancılık, yönlendirici ve ileriye itici ilkelerdir. Yine de her iki düşünürümüzün düşüncelerinin gelişmiş olduğu ortak temellerle uğraşan bu giriş bölümü, her iki dizgede ortak olan en az bir başka özellikle uğraşmazsa güdük kalacaktır. Bu başka özellik, onların dinamik ve diyalektik gerçeklik yaklaşımlarıdır. Bu konunun tartışılması her şeyden çok önem taşımaktadır. Çünkü, Anglo-Sakson ülkelerinde Hegelci felsefe o kadar uzun süre cansız sayılmıştır ki Marx'ın ve Freud'un dinamik yaklaşımları anlaşılamamıştır. Şimdi, hem ruhbilim hem de toplumbilim alanından birkaç örnekle işe başlayalım.

Üç kez evlenmiş olan bir adam düşünelim. Örnek hep aynıdır. Adam, güzel bir kıza âşık olur. Onunla evlenir ve bir süre için çılgınca mutlu olur. Sonra, yavaş yavaş karısının egemen olduğundan, özgürlüğünü kısıtladığından, vb. gibi şeylerden yakınmaya başlar. Tartışmalar ve uzlaşmalar arasında dalgalanan bir dönemden sonra gerçekte karısına çok benzeyen başka bir kıza âşık olur. Karısından boşanır ve bu 'ikinci büyük aşkı' ile evlenir. Ama ufak tefek değişikliklerle aynı durum yinelenir. Ve adam yeniden benzer tipte bir kıza âşık olup bir kez daha boşanır ve 'üçüncü büyük aşkı' ile evlenir. Yine aynı durum başına gelir ve adamcağız dördüncü bir kıza âşık olur. Bu kez (geçmişte her defasında aynı inancı yaşadığını unutarak), gerçek aşkını bulmuş olduğuna inanmakta ve bu kızla evlenmek istemektedir. Eğer son kız, bize, bu adamla mutlu bir evlilik yapma şansının olup olmadığını sorsaydı ona ne söyleyebilirdik? Bu soruna birkaç yaklaşım şekli vardır. İlki, salt davranışçı bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, geçmişteki davranıştan gelecekteki sonucu çıkarmaktır. Savlar şöylece dizilebilir: Söz konusu adam üç kez eşinden ayrıldığına göre, bu işi dördüncü bir kez yapması olasılığı yüksektir. Bu ciddi ve deneysel yaklaşımdan yana söylenebilecek pek çok şey vardır. Ama bu yaklaşımı kullanırken kızın annesi, kızının savlarından birini yanıtlamakta güçlük çekebilecektir. Bu sav, adamın üç kez aynı şekilde davrandığının tümüyle doğru olduğunu kabul ederken buradan onun dördüncü kez aynı şeyi yapacağı sonucunun çıkarılamayacağını söyler. Böylece bu karşı sav, ya adamın değişmiş olduğunu –kim bir insanın değişemeyeceğini söyleyebilir?– ya da öteki kadınlar aslında onun sevemeyeceği kimseler oldukları halde, sonuncusunun gerçekten ona çok uygun olduğunu söyleyecektir. Annenin bu akıl yürütmeye karşı kullanabileceği hiçbir inandırıcı sav yoktur. Gerçekten de anne, adamla karşılaşıp onun kızına ne denli tutkun olduğunu ve aşkından nasıl büyük bir içtenlikle söz ettiğini gördüğünde fikrini değiştirecek ve kızı gibi düşünmeye başlayacaktır.

Annenin de kızının da yaklaşımları dinamik olmayan yaklaşımlardır. Onlar ya geçmişteki olaylara ya da şimdiki sözcüklere ve eylemlere dayandırdıkları bir önbilide (kehanet) bulunuyorlar. Ama kendi önbililerinin bir sanıdan daha iyi olduğunu kanıtlamaları olanaksız.

Acaba bunun karşıtı olan dinamik yaklaşım nasıl bir yaklaşımdır? Bu yaklaşımda can alıcı nokta, geçmiş ya da şimdiki davranışın yüzeyinden derinlere inerek geçmişteki davranış örneğini yaratmış olan *güçleri* anlamaktır. Eğer bu güçler hâlâ varsa, o zaman dördüncü evliliğin de öncekilerden farklı sonuçlanmayacağını düşünmek gerekecektir. Öte yandan, eğer adamın davranışını belirleyen güçlerde bir değişme olduysa, insanın geçmişteki davranışa karşın, değişik bir sonuç olanağını ya da olasılığını kabul etmek gerekecektir. Burada sözünü ettiğimiz güçler nelerdir? Onlar ne gizemli birtakım şeyler, ne de soyut düşünce uydurmalarıdır. Bu güçler, eğer insan örnekteki kişinin davranışını uygun şekilde incelerse deneysel olarak tanınabilir. Örneğin, adamın annesine olan bağlılığından henüz vazgeçmemiş olduğunu kendi erkekliğinden büyük ölçüde kuşku duyan çok özsever (narcissistic) biri olduğunu; sürekli beğenilme ve sevilme gereksinmesi duyan ve bu gereksinmesini gideren bir kadını ele geçirir geçirmez de ondan bıkan bir ergin olduğunu; kendi çekiciliği için yeni kanıtlara gereksinme duyduğunu bu nedenle ona bu güvenceyi verebilecek başka bir kadın araması gerektiğini varsayabiliriz. O, aynı zamanda, gerçekte kadınlara bağımlı, onlardan korkan biridir; bu nedenle de uzun süren her yakınlığı kendini hapseden ve zincirleyen bir yakınlık saymaktadır. Burada betimlemiş olduğumuz eylem türüne yol açan gereksinmeleri üreten güçler, onun özseverliği, bağımlılığı, kendisine güvenememesidir. Daha önce söylediğim gibi bu güçler, hiçbir şekilde soyut düşünce sonuçları değildir. İnsan onları pek çok şekillerde gözlemleyebilir. Düşleri, özgür çağrışımları, düşlemleri (fantasies) inceleyerek; bireyin yüz anlatımlarını, jestlerini, konuşma biçimi vb. şeyleri seyrederek. Buna karşın, onlar çok kez doğ-

rudan doğruya görülemezler, çıkarımsanmaları gerekir. Bundan başka, onlar yalnızca içinde yer alıp bir anlam taşıdıkları kurumsal ilgi çerçevesi içinde görülebilir. En önemlisi de, bu güçlerin böylece yalnız bilinçsiz olmakla kalmamaları, aynı zamanda söz konusu kişinin bilinçli düşünceleriyle çelişkili de olmalarıdır. Örnekteki adam, beğendiği kızı sonsuza dek seveceğine, bağımlı olmadığına, güçlü ve kendine güvenli olduğuna içtenlikle inanmaktadır. Bu nedenle, sıradan insan şöyle düşünebilir: Eğer bir erkek bir kadını sevdiğini gerçekten hissediyorsa, insan nasıl olur da 'anne saplantısı', 'özseverlik' vb. söylence kabilinden şeylere başvurarak adamın kısa bir süre sonra o kadını terkedeceğini önceden söyleyebilir? İnsanın gözleri ve kulakları bu türden çıkarımlardan daha iyi yargıçlar değil midir?

Marksçı toplumbilimde de sorun kesinlikle aynıdır. Burada da bir örnek, durumu en iyi şekilde açıklayacaktır. Almanya, biri 1914'te öteki 1939'da olmak üzere iki savaş başlatmış ve bu savaşlarda batı komşularını ele geçirip Rusya'yı yenmesine neredeyse kılpayı kalmıştır. Başlangıçta başarılı iken, Almanya her iki savaşta da büyük ölçüde Amerika Birleşik Devletleri'nin karşı konulamaz gücü yüzünden, yenilgiye uğramıştır. Almanya'nın ekonomisi çok zarar gördüğü halde, her iki yenilgiden sonra da çok çabuk kendine gelmiş ve savaştan beş-on yıl kadar sonra ülke, savaş öncesinde sahip olduğu ekonomik ve askeri güce yeniden ulaşmayı başarmıştır. Bugün, 1914-1918 savaşında uğranılandan çok daha ağır ve yıkıcı bir yenilgiden aşağı yukarı 17 yıl sonra, Almanya yine (Rusya'dan sonra) Avrupa'daki en büyük endüstriyel ve askeri güçtür. Önceki topraklarının büyük bir bölümünü yitirmiş olduğu halde, her zamankinden daha zengindir. Günümüz Almanya'sında demokratik rejim vardır. Küçük bir kara ordusu, deniz kuvvetleri ve hava gücü bulunmaktadır. Bu topraklar üstündeki hakkından vazgeçmemiş olduğu halde, yitirdiği toprakları kuvvet yoluyla yeniden ele geçirmeye çalışmayacağını ilan etmektedir. Sovyet ülkeleri ve küçük Batılı ülkeler, bu yeni Almanya'ya kuşku ve korku ile

bakmaktadırlar. Bu çevrelerdeki us yürütme şöyle olmaktadır: Almanya komşularına iki kez saldırmıştır. İki büyük yenilgiye karşın yeniden silahlanmıştır. Yeni Almanya'nın generalleri Hitler'e hizmet etmiş olan aynı generallerdir. Bu nedenle Almanya'nın üçüncü bir deneme yapması ve yitirdiği bölgeleri yeniden ele geçirmek için Sovyetler Birliği'ne saldırması beklenebilir. Nato ülkelerinin önderleri ve kamuoyunun çoğunluğu bu kuşkuların desteksiz ve çok düşlemsel olduklarını söylemektedir. Bu yeni ve demokratik bir Almanya değil midir? Önderleri barış istediklerini ilan etmemişler midir? Alman ordusu kimseye kötülük edemeyecek kadar küçük değil midir? (On iki tümen.) Eğer insan yalnızca Alman Hükümeti'nin söylediklerine bakar (hatta doğruyu söylediklerine inanırsa) ve Almanya'nın şimdiki gücünü göz önünde bulundurursa, Nato'nun görüşleri gerçekten hayli inandırıcı görünür. Eğer biri Almanya'nın yeniden saldıracağını, çünkü bu işi daha önce de yapmış olduğunu öne sürerse elinde çok iyi bir sav vardır; ama Almanya'nın tümüyle değişmiş olabileceğini yanlışlayabilecek durumda değildir. Yukarıdaki ruhbilimsel örnekte olduğu gibi burada da, insan ancak Alman gelişmesinin ardındaki güçleri çözümlemeye başlarsa sanı alanından ayrılabilir.

Büyük Batılı endüstri dizgeleri içinde geç ortaya çıkanlardan biri olan Almanya, görkemli yükselişine 1871'den sonra başlamıştı. Almanya'nın çelik üretimi 1895'te Büyük Britanya'nınkine erişmişti. 1914'te ise İngiltere'yi de Fransa'yı da gerilerde bırakmıştı. Almanya, en yetkin endüstri örgütüne sahipti; çünkü ciddi, çalışkan, eğitim görmüş bir işçi sınıfı tarafından büyük ölçüde destekleniyordu. Ama hammaddesi yeterli olmadığı gibi sömürgeleri de pek azdı. Ekonomik gücünü en üst düzeyde gerçekleştirebilmek için yayılmak, Avrupa'da ve Afrika'da hammadde bulunan ülkeleri ele geçirmek zorundaydı. Ayrıca Prusya geleneği Almanya'ya uzun bir disiplin, itaat ve orduya kendini verme geleneği olan bir subaylar sınıfı sağlamıştı. Endüstri gücü ile özündeki yayılma (topraklarını genişletme) eğilimi asker sınıfının

yetenekleri ve tutkuları ile birleşince Almanya'yı 1914 yılındaki ilk savaş macerasına sürükleyen patlayıcı karışım oluştu. Bethmann-Hollweg başkanlığındaki Alman Hükümeti istemediği halde askerler tarafından savaşa itildi. Savaşın başlamasından üç ay sonra da ağır endüstrinin ve büyük bankaların temsilcileri tarafından hükümete sunulan savaş amaçlarını kabul etti. Bu savaş amaçları aşağı yukarı 1900'lerden beri endüstri çevrelerinin siyasal öncüsü olan *Alldeutscher Verband*'ın isteklerinin aynısıydı. Yani Fransa, Belçika ve Lüksemburg'daki kömürle demir kaynakları, Afrika'da (özellikle Katanga'da) sömürgeler ve doğuda bazı bölgeler. Almanya savaşı yitirdi; ama aynı sanayiciler ve subaylar, kısa bir süre için güçlerini tehdit edermiş gibi görünen devrime karşın, güçlerini koruyabildiler. 1930'larda Almanya yine 1914 öncesindeki üstün durumuna erişmişti. Ama altı milyon işsizle büyük ekonomik bunalım tüm kapitalist dizgeyi tehdit etmekteydi. Toplumcularla komünistler halkın oylarının yarısını alabilecek durumdaydılar. Buna ek olarak Naziler, anti-kapitalist olduğu iddia edilen siyasî programlarıyla milyonları yeniden heyecanlandırmışlardı. Sanayiciler, bankerler ve generaller, Hitler'in soldaki küçük partileri ve sendikaları ezip yeni ve güçlü bir orduyla ulusal bir ruh yaratma önerisini kabul ettiler. Buna karşılık o da ırkçı programını uygulayabilecekti. Bu ırkçı program, sanayicilerle askerlerin aslında pek hoşuna gitmiyordu, ama pek fazla da karşı çıkmıyorlardı. Sanayicileri ve orduyu tehdit edebilecek tek Nazi gücü olan SA askerleri, 1934'te liderlerinin toplu olarak öldürülmesiyle yok edilmişlerdi. Hitler'in amacı, Lundendorf'un 1914 programını aynen uygulamaktı. Bu kez generaller savaşı planlamakta o kadar istekli değillerdi. Ama Hitler, Batılı hükümetlerin sempatilerini kazanmış olduğu için generallerini kendi üstün yeteneğine ve askeri planlarının doğruluğuna inandırmayı başardı, 1914'te Kayser'in göz önünde bulundurduğu aynı amaçları güden 1939 savaşı için onların desteğini kazandı. Batı, 1938'e değin sempati duyduğu, ırkçı ve siyasî işkencelerine pek az karşı çıktığı halde,

Hitler, dikkatli gidişini bir yana bırakıp Fransa ile Büyük Britanya'yı savaşa zorladığında durum değişti. O andan itibaren Hitler'e karşı çıkışın, 1914'teki gibi Batılı güçlerin ekonomik ve siyasal durumlarına girişilen saldırıya bir yanıt olduğu halde, sanki diktatörlüğe karşıymış gibi görünmesi sağlandı.

Yenilgiden sonra, Almanya, İkinci Dünya Savaşı'nın Nazi diktatörlüğüne karşı bir savaş olduğu öyküsünü, en belli başlı ve tanınmış Nazi liderlerden kendini kurtararak (Yahudilere ve İsrail Hükümeti'ne büyük paralar ödeyerek) kullandı.

Böylece, yeni Almanya'nın Kayser'inkinden ya da Hitler'inkinden tümüyle değişik olduğu öne sürüldü. Ama gerçekte temel durum değişmemişti. Alman endüstrisi bugün, İkinci Dünya Savaşı öncesinde olduğu kadar güçlüdür. Ancak toprakları biraz daha eksilmiştir. Junkerler Doğu Prusya'daki ekonomik tabanlarını yitirmişlerse de Alman asker sınıfı hâlâ aynıdır. 1914'te ve 1939'da Alman yayılmacılığını yüreklendiren güçler, hâlâ aynı güçtedirler. Üstelik bu kez, daha kuvvetli bir duygusal dinamizmle doludurlar: "Çalınmış" olan toprakların geri alınması için haykırma. Alman liderleri artık akıllanmışlardır. Bu kez en kuvvetli Batı gücünü, ABD'yi kendilerine düşman tutacak yerde, onunla bir anlaşmaya girerek işe başlamışlardır; Batı Avrupa'nın tümüyle bir ortaklığa katılmışlardır. Şu anda ekonomik ve askeri bakımdan en büyük güç oldukları için federasyonlaşma yoluna girmiş yeni Avrupa'nın öncü gücü olma şansları pek büyüktür. Almanya'nın öncülük ettiği yeni Avrupa, en az eski Almanya kadar yayılmacı olacak; önceki Alman topraklarını geri alma tutkusu olduğundan, barış için giderek daha da büyük bir tehlike oluşturacaktır. Bununla, kesinlikle, Almanya'nın savaş, hem de sıcak-nükleer savaş istediğini ima etmiyorum. Söylemek istediğim yalnızca, yeni Almanya'nın yenilmez bir güç durumuna erişir erişmez, amaçlarına bu gücünün tehdidiyle ulaşmayı umduğudur.[6]

---

6 Adenauer, 6 Mart 1952'de yaptığı bir radyo konuşmasında: "Batı bir kez kuvvetlenirse bu yalnız Sovyet bölgesini değil, Demirperde'nin doğusundaki tüm köleleştirilmiş Avrupa'yı da barış içinde özgürleştirme amacıyla, barışsever görüşmelere başlamak için bir başlangıç noktası olacaktır." demiştir.

Ama bu hesabın savaşa yol açma olasılığı çok büyüktür. Çünkü Almanya giderek güçlenirken Sovyet bloğu bu durumu, Büyük Britanya'nın ve Fransa'nın 1914'te ve 1939'da yapmış oldukları gibi sükûnetle seyretmeyecektir.

Burada yine, 25 yıl içinde iki kez savaşa neden olmuş ve bir üçüncüsüne de olabilecek ekonomik, toplumsal ve duygusal güçler iş başındadır. Hiç kimse savaş istemiyor; ama bu güçler, insanların arkasında gizli olarak iş görüyorlar. Savaşa neden olan belli gelişmelere yol açıyorlar. Demek ki olayların yalnızca şu anda var oldukları gibi gözlemlenmeleriyle sınırlanmış bir görüş değil, ancak söz konusu ettiğimiz bu güçlerin bir çözümlenmesi, geçmişi anlamamıza ve geleceğe ilişkin kestirimlerde bulunmamıza katkıda bulunabilir.

Freud gibi Marx'ın da öncüleri vardır. Buna karşın, her ikisi de kendi konularına ilk kez bilimsel anlayış ruhuyla yaklaşmışlardı. Onlar fizyolojinin canlı hücreye, kuramsal fiziğin atoma yaptığına benzer şeyleri toplum ve birey için yaptılar. Marx, toplumu çeşitli çelişik, ama yine de anlaşılabilir güçlerin karışık bir yapısı olarak gördü. Ona göre, bu güçlerin bilgisi geçmişi anlamamızı ve bir ölçüde de geleceği kestirmemizi sağlar. Geleceğin bu kestirilmesi, zorunlu olarak oluşacak olayların değil, insanın aralarından seçim yapmak zorunda olduğu sınırlı seçeneklerin bilinmesidir.

Freud, düşünsel bir varlık olarak insanın, çoğu birbiriyle çelişen ve enerji ile dolu güçlerin oluşturduğu bir yapı olduğunu bulguladı. Burada da önemli olan, geçmişi anlamak ve gelecekteki seçenekleri kestirmek üzere bu güçlerin nitelik, yeğinlik ve yönlerini bilimsel olarak kavramak görevidir. Burada da değişme, ancak güçlerin belli yapısı izin verdiği ölçüde olanaklıdır. Bundan başka, belli bir yapı içindeki enerji değişiklikleri anlamındaki gerçek bir değişme, yalnız bu güçlerin ve kendilerine dayanarak iş gördükleri yasaların inceden inceye araştırılmasını gerektirmekle kalmaz; aynı zamanda büyük bir çaba ve istenç de ister.

Hem Marx'ın hem Freud'un düşüncelerinin gelişmiş olduğu ortak toprak, son çözümlemede, *insancılık* (humanism)

ve *insanlık* (humanity) kavramlarıdır. Yahudi-Hıristiyan ve Greko-Romen geleneğine değin geri götürülebilen bu kavramlar, Avrupa tarihine yeniden girişlerini Yeniden Doğuş'la (Rönesans'la) birlikte yapmış. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda tam anlamıyla yayılmışlardır. Yeniden Doğuş'un insansal ülküsü, doğal gelişmenin en üstün ürünü olduğu düşünülen evrensel insanın (homo universale), tüm insanın açıklanmasıydı. Freud'un toplumsal uzlaşımların güçlerine karşı, insanın doğal dürtülerinin hakkını savunması ve usun bu dürtüleri denetleyip soysuzlaştırdığı konusundaki ülküsü, insancılık (humanism) geleneğinin bir parçasıdır. Freud'un görüşü, onun insan doğasının gereksinmelerini temelde cinsel gereksinmeler olarak yorumlayan mekanist, özdekçi (materyalist) felsefesiyle daraltılmıştı. Marx'ın görüşü, kesinlikle çok daha genişti; çünkü, o sınıflı toplumun yozlaştırıcı etkisini görmüş ve böylece, ancak toplum bir kez tümüyle insansallaştırıldıktan sonra yozlaşmamış insana ve onun gelişme olanaklarına ilişkin bir görüşe varılabileceğine inanmıştı. Freud, özgürlükçü (liberal) bir reformcu; Marx ise köktenci (radikal) bir devrimciydi. Onların birbirlerinden farklı oldukları ölçüde ortak olan bir yanları da vardı. Her ikisinde de ödün vermeye yanaşmadıkları bir insanı özgürleştirme istenci bulunmaktaydı. Doğruluğa bu özgürleştirmenin bir aracı olarak, yine ödün veremeyecekleri bir inanç duyuyorlar ve bu özgürleştirmenin koşulunun insanın yanılsama (illusion) zincirini kırma yeteneğinde bulunduğuna inanıyorlardı.

3

İnsan Kavramı ve İnsanın Doğası

Tüm insanların aynı temel anatomik ve fizyolojik özellikleri paylaştıkları herkesçe bilinir. Hiçbir doktor, kendi ırkının insanlarına uyguladığı yöntemleri ırkı ve rengi değişik başka insanlara uygulayamayacağını düşünmez bile. Ama acaba ruhsal düzen de tüm insanlarda ortak mıdır? Tüm insanlar, aynı insan doğasına mı sahiptirler? 'İnsan doğası' diye bir şey var mıdır?

Bu soru hiç de salt akademik öz taşımaz. İnsanlar eğer temel ruhsal ve anlıksal yapıları bakımından birbirlerinden farklıysalar, fizyolojik ve anatomik anlamının dışında bir insanlıktan (humanity) nasıl söz edebiliriz? Eğer 'yabancı' bizden temelden farklı ise onu nasıl anlayabiliriz? Eğer hepimiz aynı insan doğasını paylaşmıyor olsaydık tümüyle değişik kültürlerin sanatını, söylencelerini, tiyatrolarını yontularını nasıl anlayabilecektik?

Tüm *insan* ve *insancılık* kavramı, bütün insanların paylaştıkları bir insan doğası düşünü üstünde temellendirilmiştir. Yahudi, Hıristiyan düşüncenin olduğu gibi Budist düşüncenin de öncülü buydu. Budist düşünce, varoluşçu ve insanbilimsel terimler içinde bir insan modeli çizmiş ve tüm insanlar için aynı ruhsal yasaların geçerli olduğunu, çünkü 'insanlık durumunun' hepimiz için aynı olduğunu; hepimizin birbirimizin ben'lerinin yıkılmazlığı ve ayrılığı yanılsaması altında yaşadığımızı; hepimizin tutkulu bir istekle o özel şey olan

'ben' dahil, şeylere bağlanarak varoluş sorununa bir yanıt bulmaya çalıştığımızı varsayar. Yaşama verilen bu yanıt yanlış olduğundan acı çektiğimizi; bu açıdan ancak doğru yanıtı vererek, ayrılık yanılsamasını yenerek, tutkulardan sıyrılarak, varoluşumuzu yöneten temel doğrulukları (hakikatleri) algılayarak kurtulabileceğimizi öne sürer.

Üstün bir yaratıcıya ve yöneticiye yani, Tanrı kavramına dayanılarak tasarımlanmış olan Yahudi – Hıristiyan geleneği, insanı değişik bir biçimde tanımlamıştır. Tüm insan ırkının ilk taşıyıcıları bir kadınla bir erkektir. Bu ilk taşıyıcılar da onlardan sonra gelen kuşaklar da 'Tanrı'ya benzer olarak' yaratılmışlardır. Hepsi kendilerini insan kılan, birbirlerini bilmelerine ve sevmelerine yol açan aynı temel çizgileri paylaşırlar. Tüm insanlığın barış dolu birliği olarak düşünülen Mesih Çağı'nın, peygamberce modelin öncülü budur.

Filozoflar arasında modern dinamik psikolojinin kurucusu sayılan Spinoza, insan doğasının resmini, kendisinden insan davranışlarının ve tepkilerinin yasalarının çıktığı, bilinebilen ve tanımlanabilen bir 'insan doğası modeli' aracılığıyla çizmek istemiştir. Şu ya da bu kültürün insanları değil yalnızca insanın kendi, doğadaki başka herhangi bir varlık gibi anlaşılabilir. Çünkü insan birdir ve aynı yasalar her zaman hepimiz için geçerlidir. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl filozofları özellikle Goethe ve Herder, insanın doğasında bulunan *insanlığın* onu gelişmenin daha üstün başarılarına doğru yönlendirdiğine inanmışlardı. Onlar her bireyin kendi içinde yalnız kendi bireyselliğini taşımakla kalmayıp aynı zamanda, bütün insanlığı tüm olanaklarıyla taşıdığına inanmaktaydılar. Yaşamın ödevinin bireysellik aracılığıyla bütünselliğe doğru bir gelişme olduğunu düşünüyorlar ve insanlığın sesinin herkese verilip her insan tarafından anlaşılabildiğine inanıyorlardı.[1]

Günümüzde 'insan doğası' ya da 'insanın özü' gibi metafizik ve soyut terimler kuşku ile karşılandıklarından, kısmen

1 Bkz. H. A. Korff, *Geist der Goethezeit*, (Leipzig: Koehler ve Amelang, 1958, 4. baskı) ve Oscar Seidline'in Essays in German Comparative Literature'da çıkan Goethe'nin *Iphigenia and the Humane Ideal* başlıklı yazısına ilişkin olarak yazdığı makale. (Chapel Hill, N. C.).

de Budist, Yahudi-Hıristiyan, Spinozacı ve Aydınlanmacı kavramların temeli olan *insanlık* yaşantısı yitirilmiş olduğundan gözden düşmüştür. Çağdaş ruhbilimciler ve toplumbilimciler insanı, üstüne her kültürün kendi metnini yazabileceği boş bir kâğıt olarak düşünme eğilimindedirler. Onlar insan ırkının birliğini yadsımadıkları halde, *insanlık* kavramına hemen hemen hiçbir içerik ve töz bırakmamaktadırlar.

Marx ve Freud, bu çağdaş akımlara karşıt olarak, insanın davranışının özellikle *insan* davranışı, yani ruhsal ve anlıksal *özyapı* aracılığıyla tanımlanabilecek bir türün davranışı olduğu için kavranabilir olduğunu varsaymışlardır.

Marx, insan doğasının varlığını varsayarken, onu özel dışlamalarıyla karıştırmak gibi yaygın bir yanlışa düşmedi. O, 'genel olarak insan doğasını' 'her tarihsel dönemde değişikliğe uğrayan insan doğasından' ayırdı.[2] Kuşkusuz, 'genel olarak insan doğasını' hiçbir zaman görmeyiz, çünkü gözlemlediğimiz, her zaman insan doğasının değişik kültürlerdeki özgül dışlaşmalarıdır. Ama bu çeşitli dışlaşmalardan bu 'genel olarak insan doğasının' ne olduğunu, onu yöneten yasaların neler olduklarını, insanın insan olarak ne gibi gereksinmeleri bulunduğunu çıkarımsayabiliriz.

Marx ilk yazılarında 'genel olarak insan doğasını' *insanın özü* diye adlandırıyordu. O, daha sonra bu terimden vazgeçmiştir. Çünkü, insanın özünün her ayrı bireyde doğadan olanın bir *soyutlanması* olmadığını açıkça ortaya koymak istemekteydi.[3] Marx, aynı zamanda insanın özünü tarihsel – olmayan bir töz olarak düşündüğü izlenimini vermekten de kaçınmaktaydı.[4]

---

2 Karl Marx, *Capital I*, (Chicago: Charles H. Kerr Co., 1906), s. 668.

3 K. Marx ve F. Engels, *German Ideology*, (New York: International Publishers co., Inc. 1939) s. 198.

4 Sovyet Marksizminin bazı temsilcileri ve komünist olmayan bazı yazarlar Marx'ın Felsefe Elyazmalarında dile getirdiği görüşlerinin olgun Marx'ınkilerden temelden değişik olduklarını söylemişlerdir. Oysa ben, Sovyet Marksisti olmayanların çoğu ve sosyalist hümanistlerle birlikte bu yorumun kabul edilemeyecek ve yalnızca Sovyet İdeolojisini Marx'ın düşünceleriyle özdeşleştirme amacına yarayacak olduğuna inanıyorum. Bu noktanın ayrıntılı tartışması için bkz. E. Fromm, *Marx's Concept of Man* (New York, Frederick Ungar Pub. Co. Inc., 1961 s. 96) [*Marx'ın İnsan Anlayışı*, Çev. Kaan H. Ökten, Say Yayınları, 2014] ve Robert Tucker, *Philisophy and Myth in Karl Marx* (Cambridge Uni. Press, 1961).

Çünkü, Marx'a göre, insanın doğası verili bir potansiyel, bir koşullar dizisi, insansal hammadde idi. Böyle olduğu için de tıpkı insan beyninin büyüklüğünün ve yapısının uygarlığın başlangıcından beri aynı kalması gibi değiştirilemezdi. Buna karşın, insan tarihin akışı içinde *değişmektedir*. İnsan, tarihi boyunca kendisini dönüştüren bir tarih ürünüdür; olanakları ne ise, o olan varlıktır. Tarih, insanın –emek süreci– içinde, doğduğu zaman kendisine verilmiş olan olanakları geliştirerek kendisini yaratma sürecidir. Marx diyor ki: "Dünya tarihi diye adlandırılan şeyin tümü, insanın insansal emekle yaratılmasından ve insan doğasının ortaya çıkmasından başka bir şey değildir. İnsan, bu nedenle, *kendi kökenlerini kendisinin* yarattığına ilişkin açık ve çürütülemez kanıtlara sahiptir."[5]

Marx iki tutuma karşı çıkmaktaydı: Bunlardan biri, insan doğasının tarihin başlangıcından beri varolan bir töz olduğunu öne süren tarihsel olmayan tutum; öteki ise insan doğasının ne olursa olsun hiçbir doğal nitelik taşımadığını ve toplumsal koşulların yansımasından başka bir şey olmadığını öne süren göreci tutumdu. Ama Marx, hem tarihsel-olmayanı, hem de göreci tutumu aşan, insan doğasına ilişkin kendi kuramını hiçbir zaman tam anlamında geliştiremedi. Bu nedenle de kendisini çeşitli ve çelişik yorumlara açık bırakmış oldu.

Yine de onun insan kavramından insansal bozukluklara ve insansal sağlığa ilişkin belli düşünler çıkmaktadır. Marx, ruhsal bozukluğun ana dışlaşması olarak sakatlanmış ve yabancılaşmış insandan söz ediyor. Ruhsal sağlığın gerçek örneği olarak da etkin, üretici ve bağımsız insanı gösteriyor. Marx'ta ve Freud'da insansal güdülenim kavramını tartıştıktan sonra, bu kavramları bir kez daha ele alacağız.

Ama bu noktada ilkin Freud'un düşüncelerinde insan doğası kavramına geri dönmemiz gerekiyor. Freud'un dizgesiyle yakınlığı olan herhangi birine onun araştırma konu-

5 K. Marx. *Economic and Philosophical Manuscripts*, Çev. T. B. Bottomere. Bkz. E. Fromm'un *Marx's Concept of Man*, [*Marx'ın İnsan Anlayışı*] s. 139. Manuscript'den yapılmış olan bundan sonraki sayfalardaki alıntılar.

sunun *insan sıfatıyla* insan olduğunu; Spinoza'nın deyimleriyle konuşacak olursak, Freud'un 'bir insan doğası modeli' kurmuş olduğunu açıklamaya gerek yok. Bu model, on dokuzuncu yüzyıl özdekçi (materyalist) düşünce havası içinde kurulmuştu. İnsan, 'libido' diye adlandırılan göreli olarak sabit miktardaki bir cinsel enerji tarafından yönetilen bir makine olarak düşünülüyordu. Bu libido, ancak fiziksel boşalma edimi ile azalabilen acı verici bir gerilime neden oluyordu. Freud, bu acı veren gerilimden kurtulmaya 'haz' adını verdi. Gerilimin azalmasından sonra bedendeki kimyasal olaylar yüzünden libidinal gerilim yeniden artmakta ve gerilim azaltılması için yeni bir gereksinmeye neden olmaktadır ki bu da haz sağlayıcı doyumdur. Gerilimden bu gerilimin boşalmasına, sonra yeniden gerilime, acıdan hazza, hazdan acıya götüren bu dinamizmi Freud, 'haz ilkesi' olarak adlandırmıştır. O, bunu insana içinde yaşadığı gerçek dünyada yaşamasını güvence altına almak için neyi araması ve neden sakınması gerektiğini anlatan 'gerçeklik ilkesine' karşıt bir ilke olarak koymuştur. Bu gerçeklik ilkesi çok kez haz ilkesi ile çatışmakta olup ikisi arasındaki belli bir denge, ruh sağlığının koşulu olmaktadır. Öte yandan, eğer bu iki ilkeden herhangi birinin dengesi bozulursa, sonuç sinirsel ya da ruhsal bozukluklar şeklinde dışa vurmaktadır.

4

İnsansal Evrim

Freud da Marx gibi insanın gelişimini evrimsel açıdan ele alıyor. *Bireyin gelişimine* ilişkin düşüncelerinde, temel itici güç olan cinsel enerjinin her bireyin yaşamında doğuştan ergenlik çağına değin görünen bir evrim geçirdiğini varsayıyor. Libido belli evreler geçiriyor: İlkin bebeğin emme ve ısırma etkinliği çevresinde, sonra anal ve üretral dışkılama süreçleri çevresinde, en sonunda da cinsel organlar çevresinde odaklanıyor, Libido her bireyin tarihinde hem özdeş hem değil. Gizligücü özdeş, ama dışlaşmaları bireysel evrim süreci içinde değişiyor.

Freud'un *insan ırkının gelişimiyle* ilgili olarak çizdiği resim bazı bakımlardan bireysel gelişmeye benziyor; bazı bakımlardan ise ondan farklı. O, ilkel insanı tüm içgüdülerine ve bu arada ilkel cinselliğin bir bölümü olan *ters* (yoldan çıkmış) içgüdülerine de tam doyum sağlayan biri olarak görüyor. Ama içgüdüsel olarak tam anlamında doymuş olan bu ilkel insan, bir kültür ve uygarlık yaratıcısı değil. Ne var ki aynı ilkel insan, Freud'un açıklamayı başaramadığı nedenler yüzünden, uygarlığı yaratmaya başlıyor. Kendi öz malı olan bu yaratı onu içgüdülerinin doğrudan doğruya ve tam doyumundan önde gitmeye zorluyor. Doyurulmayan, düş kırıklığına uğrayan içgüdü, uygarlığın yapı taşı olan ve cinsel-olmayan düşünsel ve ruhsal enerjiye dönüştürülüyor. (Freud, kimyadan bir benzetme yaparak bu cinselden cin-

selolmayan enerjiye dönüşümü 'yüceltme' –süblimation– diye adlandırıyor.) Uygarlık geliştikçe insanın yüceltmeleri artıyor. Ama insan aynı zamanda kendi özgün cinsel itkilerini de giderek daha çok bastırmış oluyor. İnsan daha akıllı ve daha kültürlü oluyor, ama bir anlamda da ilkel insandan daha mutsuz ve çok fazla içgüdüsel bastırmanın sonucu olan nevrozlara yatkınlığı giderek artan biri olup çıkıyor. Tarihsel gelişme, uygarlık ürünleri açısından bakıldığında olumlu bir olay olduğu halde, artan hoşnutsuzluk ve artan nevroz olanaklarını dile getiren bir gelişme de oluyor.

Freud'un tarihsel kuramının bir başka yönü, 'Oedipus Kompleksi' ile ilgilidir. O, *Totem ve Tabu*'da ilkel tarihten uygar tarihe kesin adımın oğulların babalarına başkaldırmaları ve nefret edilen babanın öldürülüşüyle atılmış olduğu varsayımını geliştiriyor. Oğullar bundan sonra rakipler arasında daha fazla öldürmeyi engelleyen ve ahlaklılığın kurumlaşmasını sağlayan bir sözleşmeye dayanan toplum dizgesini yaratıyorlar. Freud'a göre, çocuğun evrimi buna benzer bir çizgiyi izlemektedir. Beş-altı yaşlarındaki erkek çocuk babasını şiddetle kıskanır ve ona karşı duyduğu öldürücü istekleri yalnızca kendi erkekliğini yitirmekten korktuğu için baskı altında tutar. Kendisini sürekli korkudan kurtarmak için yakın akrabaları ile cinsel ilişkide bulunma yasağını içselleştirir ve böylece çevresinde kendi bilincinin (conscience) gelişeceği üst-ben (super ego) çekirdeğini kurmuş olur. Daha sonraları, başka yetkeler ve toplum tarafından dile getirilen yasaklamalar ve buyruklar da babanın dile getirmiş olduğu özgün yasaklara eklenirler.

Marx bir bireysel evrim taslağı çizme girişiminde bulunmamıştır. O, yalnızca insanın tarihteki gelişmesiyle ilgilenmekteydi.

Marx'a göre, tarih, akışı içinde sürekli çelişkiler tarafından belirlenir. Üretim biçimleri gelişir ve bundan ötürü daha önceki ekonomik, siyasal ve toplumsal biçimlerle çatışırlar. Bu çatışma (örneğin, buhar makinesiyle daha önceki toplum düzeni arasındaki çatışma), toplumsal ve ekonomik değişme-

lere yol açar. Ama yeni denge, üretim güçlerinin daha fazla gelişmesiyle (örneğin, buhar makinesinden benzine, elektriğe ve atom enerjisine geçişle) yine sarsılır. Bu da yeni üretim güçlerine daha iyi uyan yeni toplumsal biçimlere geçişe yol açar. Üretim güçleriyle toplumsal – siyasal yapılar arasındaki çatışma da sürüp gider. Eski üretim biçimlerine dayanan feodal sınıf, küçük fabrikatörlerin ve işadamlarının oluşturduğu yeni orta sınıfla (burjuva sınıfı ile) çatışma içindedir. Bu orta sınıf da daha sonraki bir aşamada kendini işçi sınıfıyla olduğu kadar, daha önceki ve daha küçük girişim biçimlerini yok etmek eğilimini gösteren büyük tekelci girişimlerin liderleriyle de savaşım içinde bulur.

İnsanın ruhsal evrimi tarihsel süreç içinde yer alır. Marx'ın evrim kuramının temel kavramı, insanın doğayla olan ilişkisinde ve bu ilişkinin gelişimindedir. İnsan, tarihinin başlangıcında tümüyle doğaya bağımlıdır. Evrim süreci içinde giderek kendini doğadan daha bağımsız kılar; emek süreciyle doğayı değiştirmeye ve yönetmeye başlar. İnsan, doğayı değiştirirken kendisini de değiştirir. İnsanın doğaya bağımlılığı özgürlüğünü ve düşünce kapasitesini sınırlar. O, pek çok bakımlardan bir çocuk gibidir. Yavaş yavaş büyür ve ancak doğaya tam olarak egemen olup bağımsız bir varlık durumuna geldiğinde tüm düşünsel ve duygusal yetilerini geliştirebilir. Marx'a göre sosyalist bir toplum, yetişmiş insanın tüm güçlerini gözler önüne sermeye başladığı toplumdur. *Kapital*'den alınmış olan şu paragraf, Marx'ın bu konudaki düşüncelerini dile getiriyor: "Eski toplumsal üretim biçimleri burjuva toplumuyla karşılaştırıldıklarında aşırı ölçüde basit ve açıktırlar. Ama onlar, ya birey olarak olgunlaşmamış insanın yani ilkel kabile topluluğunda aynı kabileden olanlarla göbek bağını henüz kesmemiş olan insanın gelişimine ya da doğrudan doğruya boyun-eğme (tabi olma) ilişkilerine dayandırılmışlardır. Bu biçimler ancak emeğin üretici gücünün çok düşük olduğu; bu nedenle de özdeksel yaşam alanı içindeki insanla insan ve insanla doğa arasındaki toplumsal ilişkiler çok dar bir çerçevede kaldığı zaman doğup varo-

labilirler. Bu darlık eskiden doğaya tapınmada ve popüler dinlerin öteki öğelerinde yansıtılmıştır. Gerçek dünyanın dinsel yansısı, ancak günlük yaşamın pratik ilişkileri insana kendi türdeşleri ve doğa ile olan tam anlamında kavranabilir ve usa uygun ilişkiler olarak verildiklerinde ortadan kalkar. Özdeksel üretimin yaşam süreci, özgürce ilişki kuran insanların üretimi olarak ele alınmadığı ve onlar tarafından belli bir plana uyum içinde bilinçli olarak düzenlenmediği sürece gizemli peçesini kaldırıp atmaz. Ama bu, toplum yönünden belli bir özdeksel temeli ya da bir varlık koşulları dizisini gerektirir. Bu temel ya da varlık koşulları, uzun ve güç bir gelişme sürecinin kendiliğinden ürünleridir."[1]

İnsan, ırk olarak kendini doğa anadan emek süreci aracılığıyla yavaş yavaş kurtarır. Bu kurtulma süreci içinde düşünsel ve duygusal güçlerini geliştirip büyür. Bağımsız ve özgür insan olur. İnsan, doğayı tam olarak kendi ussal denetimi altına alabildiğinde, toplum karşıt sınıfsal *özyapısını* yitirdiğinde 'tarih öncesi' sona ermiş olacak ve gerçek 'insansal tarih' başlayacaktır. Bu tarih içinde özgür insanlar, doğa ile alışverişlerini planlayıp düzenleyecekler; tüm toplumsal yaşamın amacı ve ereği, emek ve üretim değil, ama insanın güçlerinin bir kendinde erek olarak ortaya çıkması olacaktır. Marx'a göre bu, insanın içinde türdeşleri ve doğa ile tam olarak birleşeceği özgürlük alanıdır.

Tarih söz konusu olduğunda, Marx ile Freud arasındaki karşıtlık çok açıktır. Marx'ın insan yetkinliğine ve gelişmesine sarsılmaz bir inancı vardır. Bu inancın kökleri, Batı'nın 'Mesih Çağı'na ilişkin geleneğinde, peygamberlerde, Hıristiyanlık'ta, Rönesans'ta ve Aydınlanma düşüncesindeydi. Freud, özellikle de Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Freud, bir kuşkucu idi. O, insansal evrim sorununu temelde trajik bir sorun olarak gördü. İnsan ne yaparsa yapsın sonunda boşa çıkıyordu. Eğer insan geri dönüp yeniden ilkelleşebilse haz duyabiliyor, ama bilge olamıyordu. Eğer giderek

1 *Capital I*, s. 91-2.

karmaşıklaşan uygarlıkların yapıcısı olmayı sürdürürse daha bilgili, ama aynı zamanda daha mutsuz ve hasta oluyordu. Freud için evrim, kuşku götürür (belirsiz) bir kutsama idi. Toplum, iyilik yaptığı ölçüde kötülük de yapıyordu. Marx'a göre tarih, insanın kendini –gerçekleştirmesine doğru bir gidiştir: Toplum ise ürettiği kötülükler her ne olursa olsun, insanın kendini– yaratmasının ve açmasının koşuludur. Marx için 'iyi toplum', iyi insanların yani tam anlamında gelişmiş, aklı başında ve üretici bireylerin toplumuyla özdeş oluyor.

5

İnsansal Güdülenim

İnsanın belli biçimlerde eylemde bulunmasını sağlayan güdümleyici güçler, onu belli yönlerde uğraşmaya iten itkiler nelerdir?

Sanki Marx ve Freud, en çok bu soruyu yanıtlarken birbirlerinden ayrılıyorlarmış ve her iki dizge arasında bu konuda çözülmez bir çelişki varmış gibi görünüyor. Marx'ın 'özdekçi' (materyalist) tarih kuramı, genellikle, insanın ana güdülenimi, özdeksel doyum isteği, hep daha çoğunu kullanma ve daha çoğuna sahip olma tutkusu diye anlaşılmıştır. Sonra da bu özdeksel şeyler için duyulan tutku, Freud'un insanı eylem için iten en canlı güdülenim cinsel iştahtır görüşü ile karşılaştırılmıştır. İnsansal güdülenim söz konusu olduğunda, bir yanda iyelik (mülk) edinme isteği, öte yandan ise cinsel doyum isteği karşıt iki kuram olarak görünüyorlar.

Freud söz konusu olduğunda bu, çok basitleştirici ve kuramına ilişkin olarak daha önce söylemiş olduklarımızdan da çıkartılabileceği gibi çarpıtılmış bir varsayımdır. Freud, insanı çelişkilerle güdümlenen bir varlık olarak görür. Onu, cinsel haz içinde uğraşmasıyla yaşamını sürdürüp çevresine egemen olmak için uğraşması arasındaki çelişki güdümler. Freud daha sonra, sözünü ettiği bu iki etkene, gerçekliğini kabul edip eklediği ve onlarla çatışan üçüncü bir etken, babanın cisimleşen yetkesi ve temsil ettiği kural-

lar olan üst-ben'i (süper ego) katarak bu çatışmayı daha da karmaşık bir duruma sokuyor. Öyleyse Freud'a göre, insan hiç de yalnızca cinsel doyum isteğiyle güdümlenen bir varlık değil; o, birbirleriyle çatışan güçler tarafından güdümleniyor.[1]

Marx'ın güdümleme kuramının klişesi, onun düşüncesini Freud'unkilerden çok daha kesin bir şekilde saptırmıştır. Bu saptırma, 'özdekçilik' (materyalizm) teriminin yanlış anlaşılmasıyla başlıyor. Bu terimin ve karşıtı olan 'ülkücülüğün' (idealizmin) uygulandıkları bağlama dayanan, tümüyle birbirinden ayrı iki anlamları var. 'Özdekçi' insansal tavırlara uygulandığında, temelde özdeksel uğraşılarının doyumu ile ilgilenen birini; 'idealist' (ülkücü) ise bir düşün (fikir) tarafından yani, tinsel ya da ahlaksal bir güdümlenme ile güdümlenen birini gösterir. Ama "özdekçiliğin" ve "ülkücülüğün" felsefî terminolojide tümüyle değişik anlamları vardır. Marx'ın tarihsel özdekçiliğinden söz edildiğinde (Gerçekte Marx bu terimi hiçbir zaman kullanmamıştır) "özdekçilik" bu değişik anlamında kullanılmalıdır. Felsefî bakımdan 'ülkücülük' (idealizm), temel gerçekliği düşünlerin (ideaların) biçimlendirdiği; duyularımız aracılığıyla algıladığımız özdeksel dünyanın bir gerçeklik olmadığını varsayar. XIX. yy.'ın sonunda egemen olan özdekçilik için düşünler değil, özdek gerçekti. Marx, (Freud'un düşüncesini de belirleyen) mekanik özdekçiliğe karşıt olarak, özdek ile ruh arasındaki nedensel ilişkiyle ilgilenmemiştir. Tersine, tüm olayları *gerçek insanların etkinliklerinin* sonuçları olarak anlamaya çalışmıştır. Marx, bu konuda şunları yazmıştır: "Gökten yere inen Alman felsefesi ile tam bir karşıtlık içinde, biz burada yerden göğe yükseliyoruz. Yani, gerçek insana erişmek için insanların düşlediklerinden, tasarımladıklarından yola çıkmıyoruz. *Gerçek, etkin insanlar-*

1 Freud, benim şöyle bir değinip geçtiğim kuramlarının daha ileri bir aşamasında yine, insanın içinde sürekli olarak savaşan ve eylemlerini güdümleyen iki güç olarak, 'yaşama içgüdüsü' ve 'ölüm içgüdüsü' arasındaki çelişki aracılığıyla düşünmüştür.

dan yola çıkıyoruz ve ideolojik yansımalarla bu yaşam sürecinin yankılarını, bu insanların gerçek yaşam süreçlerine dayandırarak betimliyoruz."[2]

Marx'ın 'özdekçiliği' (materyalizmi) insanı incelemeye, insanın kendisi hakkındaki düşünceleriyle ve aracılığıyla kendisini açıklamaya çalıştığı dünya hakkındaki düşüncelerle değil onu bulduğumuz şekliyle gerçek insanla başladığımızı dile getiriyor. Marx'ın düşüncelerinde kişisel ve felsefî özdekçiliğin nasıl birbirine karıştırılmış olduğunu anlayabilmek için biraz daha ilerleyip 'ekonomik tarih kuramı' diye adlandırılan kuramını incelememiz gerekir. Bu terim Marx'ta tarihsel süreç içinde insanın eylemlerini yalnızca ekonomik etkenler belirler anlamına gelecek şekilde yanlış anlaşılmıştır. Başka bir deyişle 'ekonomik etken', ekonomik çıkarlar da denilebilecek ruhbilimsel, öznel bir güdüyü gösterecek şekilde yorumlanmıştır. Ama Marx, hiçbir zaman böyle bir şey söylemek istememiştir. Tarihsel özdekçilik hiç de ruhbilimsel bir kuram değildir. Ana düşüncesi, insanın üretim biçiminin yaşam uygulamasını ve yaşam biçimini; bu yaşam biçiminin ise insanın düşünmesini sağladığı ve yaşadığı toplumun toplumsal ve siyasal yapısını belirlediğidir. Ekonomi, bu bağlam içinde ruhsal bir dürtüyü değil, üretim biçimini; öznel ruhbilimsel bir etkeni değil, nesnel sosyo-ekonomik bir etkeni gösteriyor. Marx'ın insanın yaşam uygulamasıyla biçimlendirildiği düşüncesi yeni bir düşünce değil. Montesquieu aynı düşünceyi "kurumlar insanları biçimlendirir" şeklinde dile getirmiştir. Robert Owen buna benzer sözler etmişti. Marx'ın dizgesinde yeni olan şu; o, bu kurumların neler olduklarını ayrıntılı bir şekilde inceliyor ya da daha çok, kurumların belli bir toplumu karakterize eden tüm üretim dizgesinin parçaları olarak anlaşılmaları gerektiğini vurguluyor. Değişik ekonomik koşullar değişik ruhbilimsel güdümlemeler ortaya koyabilirler. Bir ekonomik dizge örneğin ilk kapitalizmde olduğu

2 *German Ideology*, s. 14.

gibi, 'asketik' eğilimlerin biçimlenmesine yol açabilir. Bir başka ekonomik dizge on dokuzuncu yüzyıl kapitalizminin yapmış olduğu gibi biriktirme ve istifçiliğe; yine bir başkası, yirminci yüzyıl kapitalizminin yapmakta olduğu gibi harcama isteğinin üstünlüğüne ve durmadan artan tüketime neden olabilir. Marx'ın dizgesinde yalnızca tek bir yarı-ruhbilimsel öncül vardır; insan, politika, bilim, sanat, din gibi şeylerle ilgilenmeden önce ve her şeyden önce, yiyip içeceğini, barınabileceği yeri ve giyimini sağlamak zorundadır. Bu nedenle, doğrudan doğruya olan özdeksel geçim araçlarının üretimi ve belli bir toplumun bunun sonucunda erişmiş olduğu ekonomik gelişme düzeyi, üstünde toplumsal ve siyasal kurumların ve giderek sanatın ve dinin gelişmiş oldukları temeli biçimlendirir. İnsanın kendisi, tarihin her döneminde geçerli olan yaşam uygulaması aracılığıyla biçimlendirilmiştir. Bu yaşam uygulaması ise insanın üretim biçimi ile belirlenmiştir. Ama tüm bunlar, üretim ya da tüketim itkisinin insanın temel güdülenimleri olduğu anlamına gelmez. Tersine Marx'ın kapitalist toplum için yaptığı ana eleştiri, kesinlikle, bu toplumun 'sahip olmak' ve 'kullanmak' isteğini insandaki en egemen istek kılması. Marx, sahip olmak ve kullanım isteklerine yenilmiş bir insanın yozlaşmış (sakatlanmış) olduğuna inanmaktaydı. Marx'ın ereği, içindeki kâr ve özel iyeliğin (mülkiyetin) değil, insansal güçlerin özgür açılımının insan için en üstün amaç olarak kabul edileceği şekilde düzenlenmiş bir sosyalist toplumdu. O'na göre, birşeylere *sahip olan* insan değil, kendisi birşeyler *olan* insan, tam olarak gelişmiş, gerçekten *insan olan* insandı.

Marx'ın, kapitalizmin bazı sözcülerince kendisinde olduğu öne sürülen 'özdekçi' (materyalist) ereklerden ötürü saldırıya uğraması, insanların kendilerini haklı çıkarabilmek için düşünceleri ne ölçüde bozup değiştirebildiklerinin gerçekten en kesin örneklerinden biridir. Ona yüklenen bu durumun doğru olmayışı bir yana, aykırı-kanısal olan yanı şu ki aynı

kapitalizm sözcüleri, toplumculukla (sosyalizmle) –üstünde kapitalizmin temellendirildiği– kâr güdüsünün yaratıcı insan etkinliği için biricik güçlü güdü olduğu; toplumculuğun kâr güdüsünü ekonomideki ana uyarıcı olarak dışlaması yüzünden etkili bir şekilde işleyemeyeceği savıyla konuşuyorlar.[3] Tüm bunlar, Rus komünizminin bu düşünceyi benimsemiş olduğu ve Sovyet idarecileri, işçileri ve köylüleri için şimdiki Sovyet ekonomisi içinde en önemli uyarıcının kâr güdüsü olduğu göz önüne alındığında daha karmaşık ve aykırı-kanısal bir görünüm kazanıyor. Sovyet dizgesiyle kapitalist dizge yalnız uygulamada değil, çok kez insansal güdülenime ilişkin anlatımlarında da birbirleriyle uyuşuyorlar. Bu dizgelerin her ikisi de Marx'ın kuram ve amaçlarıyla aynı ölçüde çelişiyorlar.

---

3 Tucker, Marx'ın özgür, yaratıcı, kendiliğinden-etkinliği yabancılaşmış emeğe dönüştüren zorlamanın, zenginlik toplama zorlaması olduğunu savunduğunu düşünüyor. Tucker'in yanılgısı başvurduğu metinde Marx'ı yanlış çevirmiş olmasından doğuyor. *Marx, Economic and Philosophical Manuscripts*'de "die einzigen Raeder, die National Oekonomie in Bewegung setzt, sind die Habsucht" diyor. Bu şu anlama geliyor! "Siyasal ekonominin harekete geçirdiği biricik çark, açgözlülüktür." Oysa Tucker çeviriyi yaparken özneyle yükleme yer değiştirterek "siyasal ekonomiyi harekete geçiren biricik çark, açgözlülüktür" diyor.

6

Hasta Birey ve Hasta Toplum

Freud'da ve Marx'ta ruhsal bozukluk anlayışı nedir? Freud'un bu konudaki düşünceleri iyi biliniyor. O'na göre, eğer insan Oedipus Kompleksi'ni çözümleme başarısızlığına uğrarsa ya da başka bir deyişle, çocukluğa ilişkin uğraşılarının üstesinden gelip olgun bir cinsel yönlenme geliştiremezse, içindeki çocuğun istekleriyle yetişkin biri olarak duyduğu istekler arasında bölünür. Nevrotik belirti, çocuk ile yetişkin gereksinmeleri arasındaki uzlaşmayı temsil eder. Oysa psikoz, çocukluk isteklerinin ve düşlemlerinin (fantazilerinin) yetişkin ben'i boğmuş oldukları ve bu yüzden bu iki dünya arasında artık uzlaşmanın bulunmadığı bir bozukluk biçimidir.

Kuşkusuz, Marx hiçbir zaman dizgesel bir psikopatoloji geliştirmemiştir. Ama o yine de toplumculuğun yenmeyi amaç edinmiş olduğu bir ruhsal sakatlanma biçiminden söz ediyor. O'na göre, psikopatolojinin en temel anlatımı olan bu ruhsal sakatlık *yabancılaşmadır.*[1]

1 Yabancılaşma kavramı, Marx'ın düşüncelerinin tartışılmasında Yugoslavya ve Polonya'da olduğu kadar İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD'de artan bir ilginin odağı olmuştur. İnsancı toplumcular (hümanist sosyalistler) kadar Protestan ve Katolik din adamlarını da içeren tartışmacıların çoğunluğu, Marx'ın toplumcu hümanizminin ve toplumculuğunun odağının yabancılaşma ve bundan kurtulma görevi olduğunu; bundan başka, terminolojideki değişmelere ve vurgulamalara karşın, genç Marx'la olgun Marx arasında tam bir sürekliliğin bulunduğunu öne sürüyorlar. (Birkaç ad verecek olursak Rubel, Goldman, Bottomore, Fromm, Petroviç, Markoviç, Vranicki, Bloch, Lukacs bu gruba giriyorlar. D. Bell, L. Feuer ve bir ölçüde C. W. Mills gibi başka bazı yazarlar ise yabancılaşmanın Marx'ta yararlı ya da önemli bir kavram olmadığı kanısındalar.) Bkz. Tucker, *Philosophy and Myth in Karl Marx,* Cambridge Uni. Press, 1961, s. 85.

Marx, yabancılaşma ile ne demek istiyor? Hegel tarafından ortaya atılıp geliştirilmiş olan bu kavramın özü, dünyanın (doğanın, nesnelerin, başkalarının ve insanın kendisinin) insana yabancılaşmış olduğu düşüncesidir. Bu düşünceye göre insan kendisini, kendi edimlerinin öznesi olarak, düşünen, duyan, seven bir kişi olarak değil kendi güçlerinin dışlaşmış açılımlarının nesnesi olarak algılıyor. O, kendisiyle ancak yarattığı ürünlere kendisini teslim ederek ilişki kurabiliyor.

Tanrı'yı tarihin öznesi olarak ele alan Hegel, onu bir kendine yabancılaşma durumunda insanda görmüş ve tarih sürecini Tanrı'nın kendisine dönüşü olarak kabul etmiştir.

Feuerbach, Hegel'i baş aşağıya çevirmiştir.[2] Böylece, ona göre, Tanrı belli güçlerin sahibi olan insandan, kendisi dışındaki bir varlığa aktarılmış olan insansal güçleri temsil etmektedir. Bu nedenle, insan kendi özgüçleriyle ancak Tanrı'ya tapınarak ilişki kurar. Tanrı ne denli zengin ve güçlü olursa insan, o denli zayıflar ve yoksullaşır.

Feuerbach'ın düşünceleri Marx'ı büyük ölçüde etkileyip harekete geçirmiştir. O, (1843'ün sonlarına doğru yazılmış olan) *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*'ne eklediği girişte kendi yabancılaşma çözümlemesinde Feuerbach'ı izlemiştir. *Ekonomik-Felsefi Elyazmaları*'nda (Economic-Philosophical Manuscripts, 1844) Marx, dinsel yabancılaşma olayından *emekte yabancılaşmaya geçmiştir.* O, Feuerbach'ın dinsel yabancılaşma çözümlemesine koşut olarak şunları yazmıştır. "İşçi ne kadar çok üretir ve ürettiklerinin gücüyle yaygınlığı ne denli artarsa o denli yoksullaşır."[3] Birkaç paragraf sonra ise şunları eklemektedir: "Bütün bu sonuçlar, işçinin

2 Bkz. R. Tucker'in *Philosophy and Myth in Karl Marx*'ında "yabancılaşma" üstüne tartışma. Cambridge Uni.. Press, 1961, s. 85.

3 *Economic and Philosophical Manuscripts*, s. 95. Marx'ın kapitalist evrim süreci içinde işçinin artan yoksullaşmasına ilişkin yanlış kuramının, onun ekonomik kuramı emek, değer ve başka etkenlerin mantıksal ürününden başka bir şeymiş gibi görünmemesine rağmen, dinsel ve ekonomik yabancılaşma arasındaki bu benzetmeden etkilenmiş olduğunu düşünmek pek fazla zorlama olmayacaktır.

emeğinin ürünüyle *yabancı* bir nesne olarak ilişki kurması olgusundan doğuyor. Çünkü, bu varsayıma göre, işçi kendisini emek sürecinde ne kadar çok harcarsa kendisine karşı yaratmış olduğu nesneler dünyasının o kadar çok güçleneceği, işçinin içsel yaşamının daha da yoksullaşıp, kendisinin kendine daha az ait olacağı apaçıktır. Durum, tıpkı dinde olduğu gibidir. İnsan, kendisini yoksullaştırır; kendinden pek bir şey kalmaz. İşçi de yaşamını nesneye katmakta ve yaşamı artık kendisine değil, nesneye ait olmaktadır. Bu nedenle, etkinliği arttığı ölçüde sahip oldukları azalmaktadır. İşçinin kendi ürettiğine *yabancılaşması* yalnızca, emeğinin bir nesne haline gelmesi, bir dışsal varoluş kazanması anlamına gelmez. Emeği aynı zamanda onun dışında, özerk bir güç olarak ona karşıt bir şekilde duran, bağımsız bir varlıktır da. İşçinin nesneye vermiş olduğu yaşam, kendisini ona karşı yabancı ve düşman bir güç olarak ortaya koyar..."[4] Ama diye ekliyor Marx, işçi yalnızca üretmiş olduğu ürünlere yabancılaşmamıştır. "Yabancılaşma yalnız sonuçta değil, üretim *sürecinde,* üretim etkinliğinin kendinde de görülür."[5] Böylece o, yine emekteki yabancılaşma arasındaki benzerliğe geri dönüyor. "Dindeki insansal fantazinin, insan beyninin ve yüreğinin kendiliğinden etkinliğinin, birey üstünde tanrıların ve şeytanların yabancı bir etkinliği imişçesine bağımsız olarak etki göstermesi gibi işçinin etkinliği de onun kendiliğinden bir etkinliği değildir."[6]

Marx, yabancılaşılmış emek kavramından insanın kendine, başka insanlara ve doğaya yabancılaşması kavramına geçiyor. O, özgün ve yabancılaşmamış biçiminde emeği 'yaşam etkinliği, üretici yaşam' ('Lebenstaetigkeit, das produktiv Leben') olarak tanımlıyor ve sonra insanın tür *özyapısını* (karakteristiğini) 'özgür, bilinçli etkinlik' ('Freie bewusste Taetigkeit') olarak tanımlamayı sürdürüyor. Yabancılaşmış emekte insanın özgür ve bilinçli etkinliği, yabancılaşmış bir

4 agk. s. 95-96.
5 agk. s. 99.
6 agk. s. 101.

etki şeklinde çarpıtılıyor. Böylece "yaşamın kendisi yaşamın ancak bir aracı olarak görünüyor."[7]

Bu alıntının da gösterdiği gibi Marx, ne yalnızca insanın ürettiklerine yabancılaşması ne de yalnızca emeğine yabancılaşması ile ilgilenmektedir. O, aynı zamanda insanın yaşama, kendisine ve başka insanlara yabancılaşması üstünde de durmaktadır. Bu düşünce şu pasajda dile getirilmektedir: "Böylece yabancılaşmış emek, insanın yaşamı ve aynı zamanda tür özelliği olarak düşünsel doğasını *yabancı* bir varlığa ve kendi *bireysel varoluşu* için bir *araca* dönüştürür. İnsanı kendi bedenine, dış doğaya, kendi düşünsel ve *insansal* yaşamına yabancılaştırır. İnsanın emeğinin ürününde, kendi yaşam etkinliğine ve yaşamına yabancılaşmasının kaçınılmaz bir sonucu da *öteki insanlara* yabancılaşmasıdır. İnsanın işi ile olan ilişkisi, emeğinin ürettiği, kendisi için geçerli olan şey, başka insanlarla olan ilişkileri, onların emekleri ve emeklerinin nesneleri için de geçerlidir. Kısacası, insanın kendi yaşamına yabancılaşmış olduğu önermesi, her insanın öteki insanlara yabancılaştığı ve ötekilerden her birinin de insansal yaşama aynı şekilde yabancılaştıkları anlamına gelir."[8]

Marx'ın Ekonomik ve Felsefî Elyazmaları'nda dile getirdiği şekliyle yabancılaşma kavramı sözcük olarak olmasa bile kavram olarak, *Kapital* de dahil daha sonraki tüm temel yapıtlarında odak noktasındaki önemini korur. Marx, örneğin, *Alman İdeolojisi*'nde şöyle yazmaktadır: "Özel ve ortak çıkar arasındaki çelişki sürdüğü sürece, emek insanın kendi eylemi tarafından denetlenecek yerde onu köleleştiren, kendisine karşıt ve yabancı bir güç olur."[9] Ve daha sonra devam etmektedir: "Toplumsal etkinliğin bu billurlaşması; kendi ürettiğimiz şeylerin giderek denetimimizden çıkan beklentilerimize karşıt, hesaplamalarımızı hiçe indirgeyen, bizi aşan, üstümüzdeki nesnel bir güç halindeki bu birleşmesi, şimdiye kadarki tarihsel gelişmenin

7 agk. s. 101.
8 agk. s. 103.
9 *German Ideology*, s. 220.

ana etkenlerinden biridir."[10] *Kapital*'de de yabancılaşmayı konu edinen pek çok düşünceyle karşılaşıyoruz. İşte birkaç örnek: "El zanaatında ve imalatta işçi bir el aracı kullanır. Fabrikada ise makine işçiyi kullanmaktadır. İlkinde emek aracının devinimleri işçinin kendisinden çıkar. İkincisinde ise onun izlemek zorunda olduğu şey, makinelerin devinimidir. İmalatta işçiler, canlı bir düzeneğin parçalarıdırlar. Fabrikada ise işçiden bağımsız, cansız bir düzeneğimiz vardır. Ve işçi, yalnızca bu düzeneğin canlı bir eki durumundadır."[11] "Geleceğin eğitim dizgesi üretici emeği, bilgi ve beden eğitimi ile birleştirecektir. Bunun nedeni, böyle bir eğitimin yalnızca üretimi artırma yöntemlerinden biri olması değil, aynı zamanda *tam anlamında gelişmiş insanlar* ortaya koyabilmenin biricik yöntemi olmasıdır da."[12] "Gerçekte modern endüstri, toplumu, yaşamı boyunca bir ve aynı sudan işlemi yinelemek yüzünden *sakatlanmış* ve böylece yalnızca bir makine *parçasına* indirgenmiş günümüz işçisinin yerine, gerçekleştirdiği farklı toplumsal işlevler *kendi doğal ve kazanılmış güçlerine çok çeşitli, özgür etkinlik biçimleri vermekten başka bir şey olmayan,* tam anlamında gelişmiş emekçiyi koymak üzere zorluyor."[13] Öyleyse *yabancılaşma,* Marx'a göre, insanın hastalığıdır. Zorunlu olarak işbölümünün başlangıcı ile başladığından, bu yeni olmayıp ilkel toplumu aşmış olan uygarlıkların hastalığıdır. Kendini en ağır şekilde işçi sınıfında göstermesine karşın herkesin çektiği bir hastalıktır. Bu hastalık ancak doruğuna ulaştığı zaman tedavi edilebilir. Ancak tümüyle yabancılaşmış olan insan, yabancılaşmayı yenebilir. Çünkü o, hem tümüyle yabancılaşmış hem de ruhsal dengesi yerinde biri olarak yaşamını sürdüremeyeceği için yabancılaşmasını yenmeye zorlanır. Marx'a göre yanıt toplumculukta

10 agk. s. 22, 23.
11 *Capital I,* s. 461-2.
12 Marx'ın düşüncesinde yabancılaşma kavramının sürekliliği sorununun tümü R. Tucker'in *Philosophy and Myth in Karl Marx* adlı kitabında çok yetkin bir biçimde işlenmiştir. Bkz. aynı zamanda E. Fromm, *Marx's Concept of Man* adlı kitabının Marx'ın düşüncesinde süreklilikle ilgili bölümü. (New York: Frederick Ungar Publishing Co., 1961).
13 *Capital I,* s. 529-33.

(sosyalizmde), insanın tarihin bilinçli öznesi olduğu, kendisini kendi güçlerinin öznesi olarak kavrayıp nesnelere ve koşullara olan bağlarından böylece kurtulduğu bir toplum biçimindedir. Marx, *Kapital*'in üçüncü cildinin sonlarında yer alan aşağıdaki pasajda bu tür bir toplumculuğa ve özgürlüğün gerçekleşmesine ilişkin düşüncelerini şöyle dile getiriyor: "Gerçekte özgürlük dönemi emeğin gereksinim ve dışsal yarar için gereksinilmesi zorlaması aşılmadan başlayamaz. Özgürlük alanı şeylerin asıl özünde, terimin en kesin anlamında özdeksel üretim alanın ötesinde uzanır. Yabanılın yaşamını kazanmak, isteklerini yerine getirmek için doğa ile savaşıp onu yeniden üretmesi gibi uygar insan da aynı şeyi yapmak zorundadır. Ve o bunu tüm toplum biçimlerinde ve tüm olası üretim biçimleri altında yapmalıdır. İnsanın gelişimiyle doğal gereksinim alanı da genişler. Çünkü istekleri artar; ama aynı zamanda aracılıklarıyla bu isteklerin yerine getirileceği üretim güçleri de çoğalır. Bu alandaki özgürlük, *toplumsallaşmış insanın, birleşmiş üreticilerin, doğa ile değiş tokuşlarını ussal bir şekilde düzenlemeleri, kör bir güç tarafından yönetiliyormuşçasına doğa tarafından yönetilecek yerde onu ortak denetimleri altına almaları* olgusundan başka bir şeyde oluşamaz. Toplumsallaşmış insanlar ödevlerini en az güç tüketerek ve insan doğasına en uygun ve en yakışan koşullar altında başarırlar. *Ama her zaman bir zorunluluk alanı vardır.* Kendi kendisinin ereği olan insansal gücün gelişimi, gerçek özgürlük alanı, bu zorunluluk alanının ötesindedir. Ama temel olarak ancak bu zorunluluk alanını alarak gelişebilir."[13]

Ahlaksal ve ruhbilimsel bir sorun olarak yabancılaşmaya, Marx'ın bu iki bakımdan öne sürdüğü düşünceleri gözden geçirirsek daha da yaklaşmış oluruz. Marx'a göre, yabancılaşma tüm insansal değerleri yozlaştırıp saptırır. Ekonomik etkinlikleri ve özlerindeki "kazanç, çalışma, tasarruf, ölçülülük"[14] gibi değerleri yaşamın saltık değerleri kılarak insan, insanlığın gerçekten ahlaksal olan değerlerini, "iyi bir törelbilincin (vic-

13 *Capital III*, s. 954.
14 agk. s. 146. Bunlar yalnız on dokuzuncu yüzyıl kapitalizminin değil, çağdaş Sovyet Rusya'nın da ana değerleridir. Bu noktanın ayrıntılı tartışması için bkz. E. Fromm, *May Man Prevail?*, (New York: Doubleday and Anchor Books, 1961).

danın), erdemin v.s.'nin zenginliklerini geliştirmekte başarısızlığa uğrar. Ama eğer yaşamıyorsam nasıl erdemli olabilirim? Ve eğer hiçbir şeyin bilincinde değilsem nasıl iyi bir törelbilincim olabilir?"[15]

Yabancılaşma durumunda yaşamın her alanı birbirinden bağımsızdır. Örneğin, ekonomik ve ahlaksal alanlar. Bunlardan her biri dikkatini yabancılaşmış etkinliğin belirli bir alanı üstünde yoğunlaştırıp öteki alanlara yabancılaşır.[16]

Marx, yabancılaşmış bir toplumda saptırılan insanın gereksinmelerinin nasıl gerçek zayıflıklara dönüşebileceğini şaşırtıcı bir açıklıkla önceden görmüştür. Marx'ın görüşüne göre kapitalizmde "her insan, bir başkasında onu yeni bir özveriye zorlamak, yeni bir bağımlılık içine sokmak ve yeni bir haz türü ile kandırıp böylece ekonomik bakımdan yıkmak için *yeni* bir gereksinme yaratma konusu üstünde durur. Herkes, başkaları üstünde *yabancı* bir güç kurmak ister. Kendi bencil gereksinmesi için bu yolla bir doyum sağlamaya çalışır. İşte bu yüzden, nesneler çokluğuyla birlikte insanın karşılaştığı yabancı varlıklar alanı da genişler. Her yeni ürün, yeni bir karşılıklı aldatma ve hırsızlık *olanağıdır.* İnsan, insan olarak artan bir şekilde yoksullaşır. Düşman olan varlığı ele geçirebilmek için daha fazla paraya gereksinme duyar. Üretimin niceliğinin artmasıyla paranın gücü azalır. Paranın gücünün artışıyla insanın gereksinmeleri de çoğalır. Bu nedenle, modern ekonominin yaratmış olduğu gerçek gereksinme, para gereksinmesi olup bu onun yarattığı biricik gereksinmedir. Modern ekonominin biricik önemli niteliği, artan bir şekilde, paranın *niceliği* haline gelir. Bu ekonomi, tıpkı her varlığı kendi soyutlamasına indirgediği gibi kendi gelişmesi içinde, kendisini de *nicel* bir varlığa indirger. Gerçek ölçütü ise aşırılık ve ölçüsüzlük olur. Bu durum öznel bir şekilde, bir bölümüyle üretimin ve gereksinmelerin büyümesinin her zaman insansal olmayan, bozulmuş, doğal olmayan ve *imgesel* iştahlara hünerli ve hesaplı bir kölelik olduğu olgu-

15 *Economic and Philosopcial Manuscripts,* s. 146.
16 *Economic and Philosopcial Manuscripts.*

suyla gösterilmiştir. Özel iyelik, kaba gereksinmeyi insansal gösterilmeye nasıl dönüştüreceğini bilmez. Onun ülkücülüğü fantezi, kapris ve hayaldir. Hiçbir haremağası, efendisine özel iyelik içindeki girişimciden daha utanç verici bir şekilde dalkavukluk etmez. Onun yorgun iştahını uyarmak için girişimcinin kullandıklarından daha rezil araçlar bulmaya çalışmaz. Haremağasının efendisinin hoşnutluğunu kazanmak üzere yapmadıklarını endüstri ağası ya da girişimci, en yakın sevgili komşusunun cüzdanından paralarını almak için yapar. Her yeni ürün, her bireyin aracılığıyla öteki kişinin özünü, parasını ayartmaya çalıştığı bir tuzaktır. Her gerçek ya da olası gereksinme, kuşu ökseye düşürecek olan bir zayıflıktır. İnsanın her yetkinsizliği öbür dünya ile bir bağ, kalbini papaza açabileceği bir nokta olduğu gibi her istek de insanın komşusuna bir dostluk havasıyla yaklaşıp "Sevgili arkadaşım, gereksindiğin şeyi sana vereceğim, ama bunun karşılığı olan koşulu biliyorsun. Kendini bana terk etmeden önce imzanda hangi mürekkebi kullanman gerektiğini biliyorsun. Sana haz sağlarken seni dolandıracağım" demek fırsatıdır. Tüm bunlar, insanın komünal yaşamının evrensel sömürüsünü oluşturur. Girişimci, komşusunun en yozlaşmış hayallerine uyar. Onunla gereksinmeleri arasında muhabbet tellalı rolünü oynar. Onda sağlıksız iştihalar uyandırır ve daha sonra bu sevgi işi için hak etmiş olduğu ödülü istemek üzere her zayıflığı kollar.'[17] Bu şekilde yabancılaşmış gereksinmelerinin boyunduruğu altına girmiş olan insan, *anlıksal ve fiziksel yönden insanlığını yitirmiş olan* bir varlıktır... Bilinçli ve kendi kendine işleyen bir robot, bir eşyadır.[18] Bu eşya insan, kendisi ile dış dünya arasında bağlantı kurmak için yalnızca bir yol bilir. Bu da dış dünyaya sahip olmak ve onu tüketmek, kullanmaktır. İnsan ne kadar çok yabancılaşırsa, sahip olma ve kullanma duygusu dünya ile olan ilişkisini o kadar çok oluşturur. "Sen ne kadar az sen *olursan,* yaşamını ne kadar az dile getirirsen, o kadar çoğuna *sahip olursun.*

17 *Ekonomic and Philosophical Manuscripts.* s. 140-2.
18 agk. s. 111.

Yaşamın ne denli yabancılaşmışsa yabancılaşmış varlığının biriktirdikleri de o denli fazla olur."[19]

Marx'ın yabancılaşma kavramını tartışırken yabancılaşma olayı ile Freud'un dizgesindeki en temel kavramlardan biri olan *aktarma* (transference) olayı arasındaki yakın ilgiye değinmek yararlı olabilir. Freud, ruh hastalarının, çözümlemelerini yapan kişiye âşık olmaya, ondan korkmaya ya da nefret etmeye eğilim gösterdiklerini ve tüm bunların doktorun gerçek kişiliğine bakılmaksızın olduğunu gözlemlemişti. Freud, bu olayın kuramsal açıklamasını hastanın çocukken anne ve babasına karşı duymuş olduğu sevgi, korku, nefret gibi duyguları çözümlemeyi yapan kişiye aktardığı varsayımı ile bulmuş olduğuna inandı. Böylece, Freud *aktarma sırasında* hastadaki çocuk yanın çözümlemeyi yapan kişiyle o sanki annesi ya da babasıymış gibi ilişki kurduğunu çıkarımsadı. Hiç kuşkusuz, Freud'un aktarma olayını yorumlayışında doğru olan pek çok yan vardır ve bu durum, çok sayıda kanıtla desteklenmektedir. Yine de bu yorum, tümüyle doyurucu değildir. Yetişkin hasta, bir *çocuk* olmayıp onun içindeki çocuktan ya da bilinçdışından söz etmek olguların karmaşıklığına uygun olmayan topolojik bir dil kullanmaktır. Nevrotik yabancılaşmış hasta yabancılaşmış bir insandır. Kendisini güçlü hissetmez. Korkmaktadır ve çekingendir çünkü, kendini eylemlerinin ve yaşantılarının öznesi ve yapıcısı olarak görmez. Yabancılaşmış olduğu için nevrotiktir. İçsel boşluk ve yetersizlik duygusunu yenmek için tüm insansal niteliklerini, sevgisini, zekâsını, cesaretini vb. yansıtacağı bir nesne seçer. Bu nesneyi yitirmek onun için kendini yitirmek demektir. Bireyin yabancılaşması olgusu üstünde temellenen bu düzenek, bu bir nesneye çılgınca tapınma durumu, aktarmaya kuvvetini ve yeğinliğini veren ana dinamizmdir. Daha az yabancılaşmış biri de çocukluk yaşantılarından bazılarını çözümlemeyi yapan kişiye aktarabilir. Ama bu aktarımın yeğinliği çok daha az olacaktır. Bir put arayışı ve gereksinmesi içinde olan yabancılaşmış hasta, karşısında çözümle-

19 agk. s. 114.

meyi yapan doktoru bulur ve genellikle çocukken tanımış olduğu iki güçlü kişi olan anne ve babasının niteliklerini ona yükler. Bu yüzden, aktarmanın *içeriği* genellikle çocukluktaki örneklerle bağlantılı olduğu halde *yeğinliği* hastanın – yabancılaşmasının sonucudur. Aktarma olayının yalnız ruhsal çözümlemede ortaya çıkmadığını söylemeye gerek yok. Bu olayla, siyasal, dinsel ve toplumsal yaşamda yetke figürlerinin putlaştırıldığı çeşitli biçimlerde karşılaşıyoruz.

Aktarma, ruhsal bozukluklarda yabancılaşmanın anlatımı olarak kavranabilecek biricik olay değildir. Gerçekte Fransızca'daki *aliênê*, İspanyolca'daki *alienado* sözcüklerinin ruh hastasını dile getiren eski sözcükler olmaları ve İngilizce'deki *'alienist'* sözcüğünün çıldırmış, tam olarak yabancılaşmış birine bakan doktor anlamına gelmesi rastlantı değildir.[20]

Ben'in bir hastalığı olarak yabancılaşma, psikoz kadar aşırı olmayan biçimlerinde bile, çağdaş insanın ruhsal bozukluklarının çekirdeği olarak düşünülebilir. Bazı klinik örnekler bu süreci göstermek için yardımcı olabilir. Yabancılaşmanın en sık ve çok bilinen örneği, belki de yalancı 'büyük aşk'tır. Adamın biri büyük bir coşkuyla bir kadına âşık olur. Kadın başlangıçta kendisine karşılık verir, ama artan kuşkular yüzünden huzursuz olup ilişkisini sona erdirir. Bunun üzerine adam, kendisini neredeyse intihara sürükleyecek kadar büyük bir bunalıma girer. Yaşamın kendisi için artık bir anlam taşımadığını düşünür. Durumu, bilinçli olarak, olanların kaçınılmaz sonucu diye açıklar. Gerçek aşkı ilk kez bu kadınla yaşamış olduğuna, aşkı ve mutluluğu yalnız onunla duyabileceğine inanır. Eğer bu kadın onu terk ederse onda artık hiç kimse aynı etkiyi uyandıramayacaktır. Bu nedenle o, sevdiği kadını yitirmekle sevme konusundaki tek şansını yitirmiş olduğunu düşünür. Bu yüzden, ölmesi daha iyidir. Bütün bunlar kendisine inandırıcı geldiği halde arkadaşları bazı sorular sorabilirler: Şimdiye kadar sevme eğilimi sıradan kimselerden bile daha azmış gibi görünen bu adam, şimdi

20 Bu nokta için bkz. E. Fromm, *The Sane Society* s. 121, Tucker, *Philosophy and Myth in Karl Marx*, s. 144; Karen Horney, *Neuroses and Human Growth.*

niçin böyle sevgilisinden uzak yaşamaktansa ölmeyi isteyebilecek kadar âşık oluyor? Böylesine sırılsıklam âşık olduğu halde, niçin sevdiği kadının istekleriyle çelişen kendi isteklerinden vazgeçmek için özveride bulunmaya gönüllü görünmüyor? Neden yitirdiğinden söz ederken hep kendisinden ve başına gelenlerden söz edip böylesine sevdiği kadının duygularına göreli olarak çok az ilgi gösteriyor? Eğer insan, bu mutsuz adamla uzun boylu konuşursa onun bir noktada artık kendisini bomboş sanki gerçekte kalbini, yitirmiş olduğu kızla terketmiş gibi hissettiğini söylemesi karşısında şaşırmayacaktır. Bu adam eğer söylediği tümcenin anlamını anlayabilseydi, bu tümcenin bir yabancılaşma türü olduğunu kavrayabilecekti. O, hiçbir zaman etkin bir biçimde sevme, kendi ego'sunun büyülü çemberini terkedip dışarıya çıkma ve bir başkasıyla tek bir varlık halinde birleşme yeteneğine sahip olmamıştı. Yaptığı, sevgi için duyduğu özlemleri kıza aktarmak ve onunla birlikteyken 'aşkını' yaşadığını sanmak olmuştu. Oysa gerçekte o, yalnızca bir sevgi yanılsamasını (illusionunu) yaşamaktaydı. Kıza yalnız sevgi için duyduğu özlemleri aktarmakla kalmayıp canlılık, mutluluk vb. şeyleri de aktardığı ölçüde yoksullaşmakta ve kızdan ayrıldığı zaman, bu yüzden, kendini bomboş hissetmektedir. Gerçekte, kadını putlaştırdığı, bir sevgi tanrıçası yaptığı ve onunla birleşmekle aşkı yaşadığına inandığı için bir sevgi aldanışı içindedir. Kadının başlangıçta kendisine bir yanıt vermesini sağlayabilmiş, ama kendi içsel dilsizliğini (suskunluğunu) yenmeyi başaramamıştır. Kadını yitirmesi, düşündüğü gibi sevdiği birini yitirmesi olmayıp sevme gücü olan kendisini yitirmesidir.

Düşünce yabancılaşması, yüreğin yabancılaşmasından farklı değildir. İnsan çok kez bir şey aracılığıyla düşünmüş olduğuna, düşüncelerinin kendi düşünce etkinliğinin sonucu olduğuna inanır. Gerçekte ise beynini kamuoyunun putlarına, gazetelere, iktidara ya da siyasal bir lidere aktarmıştır. Onların kendi düşüncelerini dile getirdiklerine inanmaktadır. Oysa gerçekte onlara ait olan düşünceleri kendi

düşünceleriymiş gibi benimsemektedir. Çünkü onları putları, bilgelik ve bilgi tanrıları olarak seçmiştir. Putlarına kesinlikle bu nedenden bağımlıdır ve onlara tapınmaktan bir türlü vazgeçemez. O, bu putların kölesidir. Çünkü, beynini onlara emanet etmiştir.

Bir başka yabancılaşma örneği, içinde geleceğin putlaştırıldığı, umut yabancılaşmasıdır. Bu tarih putlaştırması Robespierre'in görüşlerinde apaçık bir şekilde görülebilir:

"Ey gelecek kuşaklar! İnsanlığın tatlı ve sevgili umudu, siz bize yabancı değilsiniz. Zorbalığın tüm belalarına sizin için cesaretle katlanıyoruz. Sizin mutluluğunuz bizim acı verici savaşımlarımızın ödülü olacak. Çoğu kez çevremizi kuşatan engeller yüzünden cesaretimiz kırıldığında tesellilerinize gereksinme duyuyoruz. Uğraşımızı tamamlama ödevi ve doğmamış tüm insanların yazgısı konusunda size güveniyoruz. Ey gelecek kuşaklar, eşitlik, adalet ve mutluluk saatini çalmak için acele edin."*[21]

Marx'ın tarih felsefesinin çarpıtılmış bir örneği de çok kez buna benzer bir şekilde ve aynı anlamda komünistler tarafından kullanılmıştır. Bu savın mantığı şudur: Tarihsel eğilimle uyum içinde olan her şey zorunludur. Bu yüzden de iyi ya da kötüdür. İster Robespierre'in isterse komünistlerin savında olsun bu görüşe göre, tarihi yapan insan olmayıp, insanı yapan tarihtir. Ümit eden, geleceğe inanan, insan olmayıp onu yargılayan ve doğru inancı olup olmadığına karar veren, gelecektir. Marx, alıntıladığımız bu tarih görüşüne karşıt olan kendi tarih görüşünü çok özlü bir şekilde dile getirmiştir. O, *Kutsal Aile*'de (The Holy Family) "Tarih hiçbir şey yapmaz. Hiçbir şekilde savaşmaz. Bütün bunların yapan, daha çok insandır. Gerçek ve yaşayan insan. 'Tarih', insanı, kendisi sanki ayrı bir kişiymiş gibi kendi erekleri için bir araç olarak kullanmaz. O, ereklerin peşinde koşan insanın etkinliğinden başka bir şey değildir" diye yazmıştır.

---

21 Carl L. Becker, *The Heavenly City of Eighteenth-Century Philosophers*, s. 142-3 Yale Uni. Press, 1932.

Yabancılaşma olayının burada kısaca değineceğimiz daha başka klinik görünümleri de vardır. Tüm bunalım, bağımlılık ve putlaştırma durumları (fanatik olanlar dahil) yabancılaşmanın doğrudan anlatımları ya da yabancılaşma için ödediğimiz bedeldir. Bunlara ek olarak ruhsal bozuklukların kökenindeki önemli bir olay olan insanın kendi kimliğini yaşamakta başarısızlığa uğraması da yabancılaşmanın sonucudur. Yabancılaşmış biri kendisine özgü duygu ve düşünce işlevlerini dışındaki bir nesneye aktarmış olduğu için artık kendisi değildir. Onda hiçbir 'ben' ya da kimlik duygusu yoktur. Kimlik duygusundan yoksun olmanın pek çok sonuçları vardır. En temel ve yaygın olanı, kişiyi kendi içinde çözülmüş bıraktığı için tüm kişiliğin bütünlenmesini engelleyendir. Kendi içinde çözülmüş olan birey ya 'bir şeyi isteme'[22] yeteneğinden yoksundur ya da eğer bir şey istiyormuş gibi görünüyorsa, istenci sağlıksızdır.

En geniş anlamında, her nevroz bir yabancılaşmanın sonucu olarak ele alınabilir. Bu doğrudur. Çünkü, kişilikten ayrılarak başat duruma gelmesi, böylece o kişinin yöneticisi olması olgusu ile belirlenir. Bu tutku, insan putunun özünü ussallaştırıp ona çok değişik ve çok kez kulağa hoş gelen adlar verse bile, gerçekte hastanın boyun eğdiği puttur. Hasta, kısmi bir istek tarafından yönetilmekte, kendisinden artakalan her şeyi bu isteğe aktarmaktadır. Bu tutku güçlendikçe hasta güçsüzleşir. Kendisine yabancılaşır, çünkü kendisinin bir parçasının kölesi olmuştur.

Ancak yabancılaşmayı patolojik bir olay olarak görmemiz, Hegel ve Marx'ın bunu insansal evrimin özünde bulunan *zorunlu* bir olay olarak gördükleri gerçeğini belirsizleştirmemelidir. Bu durum, sevgi yabancılaşması için olduğu kadar us yabancılaşması için de geçerlidir. Ben dış dünya ile kendimi ayırt edebildiğim zaman, yani eğer dış dünya benim için bir nesne olursa, ancak o zaman onu kavrayabilir, kendi dünyam kılarak yine onunla birleşirim. Dünyayı henüz bir nesne olarak algılamayan çocuk, usu ile kavrayıp onunla

22 Bkz. S. Kierkegaard, *Purity of Hearts is to Will One Thing*, Torch Books.

birleşemez de. İnsanın us etkinliğindeki bu ayrılığı yenmesi için yabancılaşması zorunludur. Aynı şey sevgi için de söz konusudur. Çocuk, kendisini dış dünyadan ayırmadığı sürece onun bir parçasıdır. Bu nedenle de sevemez. Sevmek için 'öteki', bir yabancı olmalıdır.

Sevgi ediminde yabancı artık yabancı olmaktan çıkar 'ben' olur. Sevgi, yabancılaşmayı önceden varsayar ve aynı zamanda ortadan kaldırır. Aynı düşünce Mesih döneminin insanın kurtuluşuna ilişkin sözlerinde ve Marx'ın toplumculuk tasarımında da vardır. Cennette insan, henüz doğa ile özdeştir. Doğadan ve türdeşi olan insanlardan ayrı bir varlık olarak kendisinin bilincine varmamıştır. İnsan, başkaldırma edimi ile kendi bilinçliliğini kazanır, dünya ona yabancılaşmış olur. Peygamberlere göre insan tarih süreci içinde insansal güçlerini öylesine yetkinlikle geliştirecektir ki sonunda başka insanlar ve doğa ile yeni bir uyum kazanacak duruma gelecektir. Marx'ın anladığı anlamda toplumculuk ise ancak insan bir kez tüm önceki bağlarını kopardığında, tümüyle yabancılaşıp böylece bütünselliğini ve bireyselliğini feda etmeksizin insanlar ve doğa ile yeniden birleşebildiğinde gerçekleşecektir.

Yabancılaşma kavramının kökleri Batı geleneğinin daha da önceki bir aşamasında, Eski-Sözleşme peygamberlerinin düşüncelerinde ve özellikle onların putperestlik anlayışındadır. Tektanrıcılığın peygamberleri barbar dinleri öncelikle, bir yerine birkaç tanrıya tapındıkları için putperestlikle suçlamamışlardır. Tektanrıcılıkla çoktanrıcılık arasındaki temel ayrım, tanrıların *sayıları* değil, yabancılaşma olgusuyla ilgilidir. İnsan, gücünü, sanatsal yeteneklerini bir put yapmak için harcar. Sonra kendi insansal çabasının bir sonucundan başka bir şey olmayan bu puta tapar. Burada insanın yaşam güçleri bir 'nesneye' ad olmuş ve put olan bu şey, kendi üretici çabasının bir sonucu olarak değil de kendinden ayrı, onun üstünde ve ona karşı, taptığı ve boyun eğdiği bir şey olarak benimsenmiştir. Peygamber Yeşu'nun dediği gibi (XIV, 8): "Assur bizi kurtarmayacaktır. Atlara binemeyeceğiz. Kendi

ellerimizle yaptığımız şeylere de artık 'siz tanrılarımızsınız' diyemeyeceğiz. Çünkü, yetimler sevgiyi şimdi sende buluyorlar." Putperest insan, kendi elinin emeği önünde eğilir. *Yaptığı put o insanın yaşam güçlerini yabancılaşmış bir biçimde dışlaştırır.*

Buna karşıt olarak tektanrıcılığın ilkesi, insanın sınırlanmış olduğu, insandaki tek tek niteliklerden hiçbirinin onun tüm varlığını temsil edemeyeceğidir. Tanrıya benzer olarak yaratılmış olan insan da sınırsız niteliklerin taşıyıcısıdır. Putperestlikte ise insan, kendi niteliklerinden bir parçasının izdüşümüne boyun eğip onun önünde eğilir. Kendini canlı sevgi ve us edimlerinin oluşturduğu bir merkez olarak görmez. Tanrılarının da birer nesne olması gibi hem kendisi hem komşusu nesneleşir. "Milletlerin putları gümüş ve altındır;/İnsan ellerinin işidir./Onların ağzı vardır ve söylemezler;/Onların gözleri vardır ve görmezler;/Onların kulakları vardır ve işitmezler;/Ağızlarında da soluk yoktur./Onları yapanlar ve onlara güvenen her adam/Onlara benzeyecek." (Kitabı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, Mezmur 135)

Endüstri toplumunda çağdaş insan, bu putperestliğin biçimini ve yeğinliğini değiştirmiştir. O, yaşamını yöneten kör ekonomik güçlerin nesnesi haline gelmiştir. Kendi ellerinin emeğine tapmakta, kendisini bir nesneye dönüştürmektedir. Yalnız işçi sınıfı değil, herkes yabancılaşmıştır. (Gerçekte, yetenekli işçi, insanları ve simgeleri güdümleyenlerden daha az yabancılaşmış görünüyor.) Siyasal yapıları söz konusu olmaksızın Avrupa'nın ve Amerika'nın endüstrileşmiş ülkelerinde ortaya çıkan bu yabancılaşma süreci, yeni tepki akımlarının doğmasına neden olmuştur. Toplumcu İnsancılığın (Sosyalist Hümanizm'in) Yeniden Doğuşu, bu tepkinin bir belirtisidir. Yabancılaşma kesinlikle endüstrileşmiş dünyada çılgınlık sınırına varan bir noktaya ulaştığı, bu dünyanın dinsel, tinsel ve siyasal geleneklerini alt-üst edip yıktığı, nükleer silahlar aracılığıyla genel bir yıkıma neden olma tehlikesi gösterdiği içindir ki pek çok kimse artık Marx'ın çağdaş insanın hastalığının temel sorununu tanılamış olduğunu

iyi görebiliyor. Marx, Feuerbach ve Kierkegaard'ın yapmış olduğu gibi bu hastalığı yalnızca görmekle kalmamış, aynı zamanda çağdaş putperestliğin çağdaş üretim biçiminden kaynaklandığını ve ancak insanın tinsel özgürlüğü ile birlikte sosyo-ekonomik yapının tümüyle değişmesi sonucu değiştirilebileceğini göstermiştir.

Freud ve Marx'ın ansal (zihni) hastalıklara ilişkin görüşlerini tartışırken Freud'un öncelikle bireysel patolojiye ilgi gösterdiğini, Marx'ın ise bir toplumdaki ortak ve özel bir dizgenin sonucu olan bozuklukla ilgilendiğini açıkça görüyoruz.

Psikopatolojinin içeriğinin Freud ve Marx için hayli farklı olduğundan kuşkuya yer yok. Freud, bozuklukları temelde, *id* ve *ego*, içgüdüsel isteklerle gerçek istekler arasındaki uygun dengeyi bulmaktaki başarısızlıkta görüyor. Marx ise on dokuzuncu yüzyılın *la maladie du Siêcle* diye adlandırdığı ana hastalığı, insanın kendi insanlığına, bu nedenle de türdeşi olan insanlara yabancılaşması olarak görüyor. Ama Freud hiç de her zaman bireysel patoloji aracılığıyla düşünmediği halde bu nokta çok kez gözden kaçırılmıştır. O, 'toplumsal bir nevroz'dan da söz ediyor. Bu konuda şunları yazıyor: "Eğer uygarlığın evriminin bireyin gelişmesi ile böylesine bir benzerliği varsa ve eğer her ikisinde de aynı yöntemler kullanılabiliyorsa şu tanı haklı çıkmayacak mıdır? Uygarlığın pek çok dizgesi –ya da uygarlığın çeşitli dönemleri– uygarlaştırıcı eğilimlerin baskısı altında 'nevrotikleşmiştir'. Bu nevrozların çözümsel açımlamasını büyük ölçüde pratik ilgiyi gerektiren sağaltıcı (tedavi edici) öneriler izleyebilir. Ruhsal çözümlemeyi uygar topluma uygulama girişiminin şekilce tuhaf ya da sonuçsuz kalmaya yargılanmış olduğunu söylemeyeceğim. Ama yalnızca benzetmelerle (analojilerle) uğraşmakta olduğumuzu unutmamamız ve çok dikkatli olmamız gerekiyor. Çünkü yalnız insanları değil, ama kavramları da kaynaklandıkları ve olgunlaştıkları alandan başka alanlara çekmek doğru değildir. Ayrıca ortaklaşa nevrozların bilimsel yönden incelenip tanılanmaları özel bir güçlükle karşılaşacaktır. Biz, bir bireyin nevrozunda başlangıç noktası olarak, hasta ile

'normal' olduğunu varsaydığımız çevresi arasındaki karşıtlığı kullanabiliriz. Aynı şekilde etkilenmiş hiçbir toplum için böylesi bir art-alan bulunamayacaktır. Bu art-alanın başka bir şekilde sağlanması gerekecektir. Bilgimizin herhangi bir iyileştirici uygulanımına gelince hiç kimse toplumu, sağaltımı (terapiyi) benimsemeye zorlama gücüne sahip olmadığına göre, toplumsal nevrozların en duyarlı bir şekilde çözümlenmelerinin ne yararı olacaktır? Tüm bu güçlüklere karşın, yine de birgün birinin 'uygarlaşmış toplumların bozukluklarını araştırma gibi bir işe girişme yürekliliğini göstereceğini bekleyebiliriz."[23]

Freud'un 'toplumsal nevrozlara'[24] duyduğu ilgiye karşın, Freud ile Marx'ın bu konudaki düşüncelerinde temelli bir ayrım vardır: Marx, insanı toplum tarafından biçimlendirilmiş bir varlık olarak gördüğü için bozuklukların köklerini toplumsal düzenin belirli niteliklerinde görür. Freud ise insanı öncelikle aile içindeki deneylerinin biçimlendirdiğine inanır. Ailenin, toplumun yalnızca bir temsilcisi ve öğesi olması olgusuna pek az önem verir. O, çeşitli toplumlara temelde düzenlerinin *niteliği* ve bu toplumsal niteliğin herhangi bir toplumun üyelerinin düşünce ve duygularının niteliğine etkisinden çok, talep ettikleri baskının *niceliği* aracılığıyla bakar.

Marx ve Freud'un ruhsal bozukluklara ilişkin görüşlerinin bu kısa karşılaştırmasında her iki düşünürümüzün düşüncelerinin aynı yöntemi izlediği bir yön daha dile getirilmelidir. Freud'a göre, çocuğun başlangıçtaki özseverliği (narsisizmi) ve sonraki libido gelişiminin ağızcıl (oral) ve dışkıl (anal) aşamaları evrim sürecinin zorunlu evreleri olduğu ölçüde 'normaldir'ler de. Bağımlı, açgözlü bebek, hasta bir bebek değildir. Buna karşın, çocuğun ağızcıl evresine patolojik bir şekilde saplanmış ya da bastırma sonucu o evrede kalmış

23 Bkz. S. Freud, *Civilization and Its Discontents*, (London, The Hogarth Press, 1953, s. 141-142).

24 *The Sane Society*, (Sağlıklı Toplum) adlı kitabımda (New York, Rinehart and Comp. Inc., 1955) ben zamanımızın 'toplumsal nevrozlarının', 'normalliğin patolojisinin' bir çözümlemesini yapma denemesinde bulundum.

olan bağımlı ve açgözlü yetişkin, hasta bir insandır. Temel gereksinme ve çabalar, bebekte de yetişkinde de aynıdır. Öyleyse biri niçin sağlıklı sayılıyor da öteki hasta oluyor? Burada yanıt, çok açık bir şekilde evrim kavramında yatmaktadır. Belli bir evrede normal olan şey, bir başka evrede patolojiktir. Ya da farklı şekilde dile getirirsek, bir evrede gerekli olan şey, aynı zamanda normal ya da ussaldır. Evrim açısından gereksiz görülen şey ise usdışı ve patolojiktir. Büyümüş olduğu halde, bu dönem içinde bebeklik evresini 'yineleyen' bir yetişkin, gerçekte bu evreyi yineleyemez çünkü o artık bir çocuk değildir.

Hegel'i izleyen Marx da toplumda insanın evrimini gözden geçirirken aynı yöntemi kullanıyor. İlkel insan, ortaçağın insanı ve endüstri toplumunun yabancılaşmış insanı hem hasta hem de değildir. Çünkü gelişme evreleri gerekli evrelerdir. Bebeğin bir yetişkin olmak üzere fizyolojik bakımdan olgulaşması gerektiği gibi insan ırkı da tam anlamında insansallaşmak için doğanın ve toplumun yöneticiliğini kazanma süreci içinde, toplumsal bakımdan olgunlaşmak zorundadır. Geçmişte şimdi esef ettiğimiz tüm ussal olmayan durumlar, kendi dönemleri içinde gerekli oldukları ölçüde ussaldırlar da. Ama insan ırkı, geçmesi gereken bir gelişme evresinde durduğu, kendini tarihsel durumun önerdiği olanaklarla çelişki içinde bulduğu zaman, varoluş durumu usdışı ya da eğer Marx ifade etseydi, *patolojik*tir. Marx ve Freud'un patoloji anlayışları ancak evrimci bireysel ve insansal tarih anlayışları bilinirse, tam anlamında kavranabilir.

7

Ansal Sağlık Kavramı[1]

Buraya kadar Marx ile Freud'un bireysel ve toplumsal patolojiye ilişkin görüşlerinin benzeşen ve ayrılan noktaları üstünde durduk. Şimdi aynı düşünürlerin ansal sağlık kavramı konusundaki görüşlerinin benzeyen ve ayrılan yanlarını incelememiz gerekiyor.

İlkin Freud'la başlayalım. O'na göre, bu görüş açısından bakıldığında yalnız ilkel insan 'sağlıklı' diye adlandırılabilir. Çünkü ilkel insan, tüm içgüdüsel isteklerini, bastırmaya, engellemeye ya da yüceltmeye gerek duymaksızın doyurur. (Freud'un ilkel insanın içgüdüsel yönden tam doymuş, sınırlanmamış bir yaşam süren biri olduğu kanısının romantik bir kurgu olduğu, çağdaş insanbilimciler tarafından büyük ölçüde kanıtlanmıştır.) Ama tarihsel spekülasyondan çağdaş insanın tam anlamıyla sağlıklı (ya da bu nedenle mutlu) olamayacağını usumuzdan çıkarmasak bile, Freud bize ansal sağlığı neyin oluşturduğu konusunda belirli ölçütler vermektedir. Bu ölçütler onun evrimci kuramına başvurularak anlaşılabilirler. Bu kuramın iki temel görüşü vardır: Libidonun evrimi ve insanın başkalarıyla ilişkilerinin evrimi. Freud, kuramında libidonun, yani cinsel itki gücünün bir gelişme geçirerek evrildiğini varsayar.

1 Ansal sağlık: (İng. Mental Health) kişinin iyi uyumlu olduğu, özlem ve dileklerini başarıyla doyurabildiği, sürekli ve mutlu bir sağlık durumu, bkz. *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK s. 20.

Libido başlangıçta çocuğun ağız etkinlikleri çerçevesinde –emme ve ısırmada– daha sonra ise dışkıl etkinlikler çevresinde odaklanmaktadır. Beş-altı yaş civarında libido ilk kez cinsel organlar (genital organs) çevresinde yoğunlaşır. Ama bu erken yaşta cinsellik henüz tam olarak gelişmemiştir. Altı yaş civarında ilk "üretken evre" (phallic phase) ile ergenliğin (puberty, buluğ) başlangıcı arasında bir "gizlilik dönemi"[2] (latency period) vardır. Bu dönem boyunca sanki duraklamış gibi görünen cinsel gelişme süreci ancak ergenliğin başlangıcında gerçekleşir.

Ama bu libidonun gelişme süreci oldukça karmaşıktır. Özellikle çok fazla doyum ve çok fazla engelleme gibi pek çok olay çocuğun bir önceki düzeye hiçbir zaman erişememesi ya da üretken düzeye erişmiş olduğu halde bir önceki düzeye geri dönmesiyle sonuçlanabilir. Bunun sonucunda da yetişkin nevrotik belirtiler (cinsel güçsüzlük gibi) ya da nevrotik kişilik özellikleri (çok fazla bağımlı, edilgin bir kişilik gibi) gösterebilir. Freud'a göre, 'sağlıklı' insan *üretken düzeye* bir öncekine geri dönmeksizin erişmiş olan; bir ergenin varoluşunu yaşayan, yani içinde çalışabildiği ve yeterince cinsel doyuma ulaşabildiği, başka bir deyişle, içinde nesneleri ve ırkı yeniden üretebildiği bir varolouş durumunu yaşayan kimsedir.

'Sağlıklı' insanın öteki yanı, onun nesnelerle olan ilişkileri alanında bulunur. Yeni doğmuş bir bebeğin henüz hiçbir nesne ilişkisi yoktur. O, içinde biricik gerçekliğin kendi bedensel ve anlıksal yaşantıları olduğu ve dış dünyanın kavramsal ve duygusal olarak henüz varolmadığı bir 'birincil özsevi'[3] durumundadır. Çocuk daha sonra annesine çok güçlü bir bağlılık geliştirir. Bu, hiç olmazsa erkek çocukta cinsel bir bağlılık şeklinde gelişir ve babanın neden olabileceği hadım-

2 Gizlilik dönemi: (Latency period) Cinsel dürtünün baskı altına alınıp yüceltme yoluyla belirtildiği 4-5 ile 12 yaşları arasındaki dönem.

3 Birincil özsevi: (Primary narcissism) Yeni doğan bebeğin sevgisinin kendi bedenine yöneldiği dönem.

lık tehlikesiyle[4] koparılır. Çocuk, anne saplantısından babaya bağlılığa bir dönüş yapar. Ama aynı zamanda buyrukları ve yasaklamaları ile birleşerek babayla özdeşleşir. (Yani, benliğine örnek olarak babasını seçip ona benzemeye çalışır.) Bu süreç aracılığıyla çocuk, babadan ve anneden bağımsızlaşmayı başarır. Öyleyse, Freud'a göre, sağlıklı insan, üretken düzeye erişmiş, anne ve babasından bağımsız olarak kendisinin efendisi olmuş, yalnız kendi usuna ve gücüne güvenen kimsedir. Ama Freud'un ansal sağlık kavramının ana çizgileri açık seçik olduğu halde, bu kavram ansal hastalık kavramıyla karşılaştırıldığında biraz belirsiz ve ansal hastalık kavramının kesinliğinden ve kuşatıcılığından yoksun kalmaktadır. Freud'un sağlıklı insan kavramı gerçekte, yirminci yüzyılın başlangıcındaki orta sınıfın, işlevini iyi sürdüren, yani cinsel ve ekonomik bakımdan güçlü olan sınıfın insan kavramıdır.

Marx'ın sağlıklı insan tanımının kökleri ise Spinoza, Goethe ve Hegel tarafından geliştirilmiş olan bağımsız, etkin, üretici insan kavramını dışlaştıran insancı (hümanist) bir tasarıma dayanmaktadır.

Marx ve Freud'un sağlıklı insan tasarımlarında uzlaşan yan, *bağımsızlıktır*. Ama Marx'ın bağımsızlık anlayışı Freud'unkini aşar. Çünkü, Freud'da bağımsızlık sınırlıdır. Oğul kendini babasından, babasının buyruk ve yasaklamalar dizgesini benimseyerek, bağımsız kılar; babanın yetkesini kendi içinde taşıyıp babaya ve dolaylı bir şekilde toplumsal yetkelere boyun eğen bağımlı biri olarak kalır. Marx'a göre ise bağımsızlığın ve özgürlüğün kökleri, kişinin kendini-yaratma edimindedir. Marx bu konuda şunları yazıyor: "Bir varlık, kendisinin efendisi olmadığı takdirde kendisini bağımsız sayamaz. O, ancak varlığını kendisine borçlu olduğu zaman, kendisinin efendisidir. Bir başkası aracılığıyla yaşayan bir insan, kendini bağımlı bir varlık sayar. Ama ben, yalnız yaşamımı sürdürmeyi değil, aynı zamanda *yaratılmamı* bir başkasına borçlu olduğum zaman yani o, yaşamımın *kaynağı*

4 Hadımlık tehlikesi: (Castration threat) Erkeklerde baskıya alınmış, bilinçsiz olarak cinsel organını yitirme korkusu.

olduğunda tümüyle onun yardımıyla yaşıyor olurum. Eğer yaşamım kendi yaratım değilse, zorunlu olarak onun kendi dışında bir nedeni olacaktır."[5] Ya da yine Marx'ın dile getirdiği gibi insan "...... eğer tam bir insan olarak bireyselliğini dünya ile olan ilişkilerinde görme, işitme, koklama, tatma, duyma, düşünme, isteme, sevmede olumlarsa– kısacası, bireyselliğinin tüm organlarını dile getirip insan gibi yaşarsa" eğer yalnız bir şeyi *yapmamak* için değil aynı zamanda yapmak için de özgürse ancak o zaman bağımsızdır. Marx için özgürlük ve bağımsızlık, liberalizm anlamında yalnızca ekonomik ve siyasal özgürlük olmayıp *bireyselliğin olumlu gerçekleşmesidir.* Onun sosyalizm kavramı, kesinlikle bireysel kişiliğin gerçekleşmesine yardım eden bir toplumsal düzeni dile getirmektedir. Marx bu konuda şöyle yazmaktadır: "(Bu kaba komünizm) iki yüzlü bir biçimde ortaya çıkar. Özdeksel iyelik (maddi mülkiyet) egemenliği öylesine büyük bir önem kazanır ki herkesin özel iyelik olarak elde etmeye güçlü olmadığı her şeyi ortadan kaldırma amacını güder. Yetenek vb. şeyleri *baskı* (kaba kuvvet) yoluyla yok etmek ister. Dolaysız fiziksel iyelik (mal ve mülk) ona yaşam ve varoluşun biricik ereği olarak görünür. İşçinin rolü ortadan kaldırılmak şöyle dursun tüm insanları kapsamına alacak şekilde genişler. Özel iyelik ilişkisi toplumun nesneler dünyasıyla olan ilişkisi olarak kalır. Sonunda, genel "özel iyeliği" özel iyeliğe karşı koyma eğilimi hayvansal bir biçim içinde dile getirilir: *Evlilik* (ki yalnızca, tartışma götürmeyen bir özel iyelik biçimidir) *kadınların ortaklaşalığı* ile karşılaştırılır:[6] İnsan, 'kadınların ortaklaşalığı' düşüncesinin, bu baştan aşağı kaba, eksik ve düşüncesiz komünizmin *açık gizi* (sırrı) olduğunu söyleyebilir. Bu kaba komünist düzende nasıl kadınlar evlilikten evrensel fahişeliğe geçiyorlarsa tüm varoluş dünyası da (örneğin, insanın nesnel varlığı da) toplumda aynı evrensel fuhuş ilişkisine geçecektir. *İnsanın kişiliğini her alanda yadsıyan*

5 *Economic and Philosopcial Manuscripts.* s. 138.
6 Marx burada zamanındaki belli bazı eksantrik komünist düşünürlerin görüşlerine gönderme yapıyor. Bu düşünürler, her şey ortak iyelik olduğuna göre, kadınların da ortak olmaları gerektiği kanısındaydılar.

bu komünizm, kendisi aslında bir yadsıma olan özel iyeliğin tek mantıksal anlatımıdır. Kendini bir güç olarak ortaya koyan evrensel *kıskançlık* (haset) gerçek yüzünü gizlemiş bir mal-mülk edinme tutkusudur. Yani, bir tür açgözlülüktür. Özel iyelik en azından, *biraz daha zengin* herhangi bir özel iyeliğe karşı kıskançlık biçiminde yönlendirilir ve her şeyi ortak bir düzeye indirgeme isteği sloganı arkasında daha varlıklı bir özel iyeliğe karşı kışkırtılır. Öyle ki ekonomik yarışmanın özünü gerçekte bu kıskançlık ve düzeyleme oluşturur. Öyleyse kaba komünizm, bu kıskançlığın ve yeniden paylaşımın *önceden saptanmış* en düşük düzeyde doruğuna ulaşmasıdır. Özel iyeliğin ortadan kaldırılması düşüncesinin gerçek bir düzenlemeden ne denli uzak olduğu, özel iyeliği aşmak şöyle dursun henüz temel gereksinmelerini bile bilmeyen yoksul ve isteksiz bireylerin kültür ve uygarlık dünyasını yadsıyıp kendi *doğal olmayan* ilkelliklerine geri çekilme eğilimlerinde görülebilir. Buradaki toplum yalnızca bir *emek* toplumudur. Ödenen *ücretlerin eşitliği* ortaklaşa kapitalden, evrensel kapitalist olan *toplumca* sağlanmaktadır. İlişkinin iki yönü *varsayılmış* bir evrenselliğe yükseltilmiştir. Yani: *Emek,* herkesin iş bulma koşulu ve *kapital* de toplumun benimsenmiş evrenselliği ve gücü olarak görülmüştür."[7]

Freud'un bağımsız insanı, kendisini annesine olan bağımlılığından kurtarmıştır. Marx'ın bağımsız insanı ise doğaya olan bağımlılığından kurtulmuş insandır. Ancak bu her iki bağımsızlık kavramı arasında yine de önemli bir ayrım vardır. Freud'un bağımsız insanı temelde kendine yeterli olan biridir. Başkalarına yalnızca içgüdüsel isteklerini doyuracak araçlar olarak gereksinme duyar. Erkekler ve kadınlar birbirlerini gereksindikleri için cinsel ilişkideki doyum karşılıklıdır. Cinsel ilişki, bir pazar yerinde karşılıklı çıkarları bakımından birleşen alıcı ve satıcılarınkine benzeyen, birincil değil yalnızca ikinci dereceden bir toplumsal ilişkidir. Marx'a göre ise insan önce bir toplumsal varlıktır. O, türdeşlerine yalnızca isteklerini doyuracak araçlar olarak değil, insan olduğu için

7 *Economic and Philosopcial Manuscripts.* s. 124-6.

insan olarak ancak türdeşleri ve doğa ile ilişki kurduğunda bütünlendiği için gereksinme duyar.[8]

Marx'ın düşündüğü anlamda bağımsız, özgür insan, aynı zamanda etkin olan, ilişkiler kuran, üretici olan insandır. Hegel ve Goethe üstünde olduğu kadar Marx üstünde de dikkate değer bir etkisi olmuş olan Spinoza, etkinlik ile edilgenliği insanı anlamak için kullanacağımız odak kavramlar kabul ediyordu. O, etkin ve edilgin coşkuları birbirlerinden ayırmıştı. Etkin coşkular (dayanıklılık, yiğitlik, cömertlik) bireyden kaynaklanırlar ve bunlara uygun düşünler eşlik eder. Edilgin coşkular ise insanı yönetirler. İnsan tutkularının kölesi olur. Edilgin coşkular, uygunsuz, usdışı düşünlerle bağlantılıdır. Bilgi ile duygulanım arasındaki bu ilişki Goethe ve Hegel tarafından gerçek bilginin özünü vurgulamaları sırasında zenginleştirilmiştir. Bilgi, özne ile nesne arasındaki ayrılıkta değil, bağlantıda sağlanır. Goethe'nin dile getirmiş olduğu gibi: "İnsan kendini ancak dünyayı bildiği ölçüde bilir. O, dünyayı yalnız kendi içinde bilir ve kendi bilincine de ancak dünya içinde varır. Gerçekten bilinen her yeni nesne içimizde yepyeni bir çevren açar."[9] Goethe, *Faust*'unda bu 'her zaman çabalayan' insan kavramına en önemli anlatımını kazandırmıştır. İnsana sorulan kendi öz varoluşuna ilişkin sorunun doyurucu yanıtını ne bilgi ne güç ne de cinsellik verebilir. İnsanın varoluşu sorusuna doğru yanıtı ancak türdeşleri ile birleşmiş olan özgür ve üretici insan verebilir. Marx'ın insan kavramı dinamiktir. O, 'nesnesi için canlı bir şekilde savaşan insanın temel gücü insansal tutkudur' demiştir. İnsanın kendi güçleri ancak dünya ile kurduğu ilişki süreci içinde gelişir. 'Göz, nesnesi insan tarafından yaratılıp onun için yazgılanmış insansal bir nesne, bir toplumsal nesne olduğu zaman *insan* gözü olmuştur. Bu yüzden, duyular uygulamada doğrudan kuramcılar haline gelmişlerdir. Onlar şeyle şey olduğu için ilişki kurarlar; ama şeyin kendisi de

8 Bu kavrama Marx'taki ve Alman aydınlanma düşüncesindeki derinliğini vermemiş de olsa insanın bu temel toplumsal doğasını vurgulayan Alfred Adler'di.
9 *Conversation with Eckermann*, January, 29, 1826.

insan için nesnel ve insansal bir ilişkidir. Böylece, gereksinme ve hoşlanma bencil *özyapı*larını yitirmiştir. Doğa, yalnızca kullanımsal oluşunu kullanımın insansal oluşu yüzünden yitirmiştir. (Uygulamada bir nesneye kendimi insansal bir biçimde bağlayabilmem için o nesnenin insana insansal bir biçimde bağlanmış olması gerekir.)[10]

Duyularımızın doğa ile üretici ilişki süreci içinde, insansal duyular olarak gelişmeleri gibi Marx'a göre, insansal ilişkilerimiz de sevgi ediminde insansal ilişki haline gelir. 'İnsanın insan ve dünya ile ilişkisinin karşılığı ancak sevgi, güvenin karşılığı ise ancak güven olacaktır. Sanattan hoşlanmak istiyorsanız sanatsal bakımdan yetiştirilmiş biri olmanız; eğer başka insanları etkilemeyi istiyorsanız etkisi olan biri olmanız gerekecektir. Eğer karşılığında sevgi görmeden seviyorsanız, eğer kendinizi seven biri olarak ortaya koyuşunuzla, sevilen biri olamıyorsanız o zaman sevginiz güçsüzdür ve bir talihsizliktir.'[11]

Tam anlamında gelişmiş, bundan ötürü de sağlıklı insan, üretici olandır. Dünyayla büyük ölçüde ilgilenen, ona yanıt veren insandır. Böyle biri zengin insandır. Marx kapitalist dizgedeki insanı tam anlamında gelişmiş insana karşıt olarak resmediyor. 'Çok fazla yararlı şeyin üretimi, çok sayıda *yararsız* insanın ortaya çıkışı sonucunu verir.[12] Bugünkü dizgede insan pek çok şeye *sahiptir,* ama kendisi bir şey olamamıştır. Gerçekten gelişmiş insan, kendisi pek çok şey *olan,* zengin insandır. Marx'a göre, 'Toplumculuk, özel iyeliğin,[13] insansal kendine yabancılaşmanın olumlu bir şekilde ortadan kalk-

---

10 agk. s. 168.

11 *Economic and Philosophical Manuscripts*, s. 132.

12 *Economic and Philosophical Manuscripts*, s. 145.

13 Marx, burada kullandığı şekliyle ve başka tümcelerde 'özel iyelik' derken hiçbir zaman kullanım için olan kişisel nesnelerin (bir ev, masa vb.) iyeliğini kastetmiyor. O, iyeliklenmiş sınıfların, yani üretim araçlarının sahibi olduğundan kendisi için çalışmak üzere iyeliksiz bireyi, kabule mecbur olduğu koşullar altında kiralayabilen kapitalistin iyeliğini kastediyor. Demek ki Marx'ın kullandığı şekliyle 'özel iyelik' her zaman *kapitalist sınıflı toplum içindeki özel iyeliği* gösterir ve bundan ötürü de *toplumsal ve tarihsel bir kategoridir.* Bu terim, kullanım için olan şeyleri, kişisel iyeliği göstermez.

ması ve böylece gerçek insan doğasının insan aracılığıyla ve insan için yeniden doğmasıdır. Bu nedenle toplumculuk, insanın *toplumsal* ve gerçekten insansal bir varlık olarak kendine dönüşüdür. Bu tam ve bilinçli kendine geri dönüş, daha önceki gelişmelerin tüm zenginliğini özümser. Toplumculuk, tam anlamında gelişmiş bir doğalcılık (natüralizm) olarak hümanizmdir (insancılık). Tam anlamında gelişmiş bir hümanizm olarak da doğalcılıktır. O, insanla doğa ve insanla insan arasındaki karşıtlığın kesin çözümlenme yeridir. Varoluş ve öz, dışlaşma (objektifikasyon) ve kendini-olumlama (self-affirmation), özgürlük ve zorunluluk, bireysel ve türsel olan arasındaki çatışmanın gerçek çözümüdür. Kısacası o, tarih bilmecesinin çözümüdür ve kendisinin bu çözüm olduğunu bilir.[14]

14 Bkz. agk. s. 127.

8

Bireysel ve Toplumsal Özyapı (Karakter)

Marx toplumun ekonomik temeli ile siyasal ve yasal kurumları, felsefesi, sanatı, dini arasındaki karşılıklı bağımlılığı ele almıştır. Marksçı kurama göre ilki (toplumun ekonomik temeli), ikinciyi 'ideolojik üstyapıyı' belirler. Ama Marx ve Engels, Engels'in çok kesin olarak kabul ettiği gibi ekonomik temelin ideolojik üstyapıya *nasıl* çevrildiğini göstermemişlerdir. Ben Marksçı kuramdaki bu boşluğun ruhsal çözümlemenin (psikanalizin) sağladığı araçlardan yararlanılarak doldurulabileceğine ve ekonomik temel yapı ile üstyapının aracılıklarıyla birbirlerine bağlandıkları düzenekleri göstermenin olası olduğuna inanıyorum. Bu bağlantılardan biri, benim *toplumsal özyapı* (karakter) diye adlandırdığım şeydir. *Toplumsal bilinçdışı* da denilebilecek olan öteki ise gelecek bölümde ele alınacaktır.

Toplumsal özyapı kavramını açıklamak için önce Freud'un en önemli buluşlarından birini, *dinamik özyapı* kavramını incelememiz gerekiyor. Davranışçı yaklaşımı benimsemiş olan ruhbilimciler Freud'a değin *özyapı* özelliklerinin davranış özellikleri ile eşanlamlı olduğunu düşünmüşlerdir. Bu görüş açısına göre, *özyapı* (karakter) 'belli bir birey için karakteristik olan davranış örneği'[1] olarak tanımlanmaktadır. Oysa

1 Leland E. Hinsie and Jacob Shatzky, *Psychiatric Dictionary*, New York: Oxford Uni. Press, (1940).

William McDougal, R. G. Gordon ve Kretschmer gibi başka bazı yazarlar *özyapı* özelliklerinin güdücü ve dinamik öğesini vurgulamışlardır.

İlk, ama aynı zamanda en tutarlı ve kuşatıcı *özyapı* kuramını Freud geliştirmiştir. Bu kurama göre, *özyapı* davranışın temeli olan, ama onunla özdeş olmayan bir uğraşlar dizgesidir. Davranış özellikleri ile *özyapı* özellikleri arasında yapılacak bir karşılaştırma Freud'un dinamik *özyapı* kavramını değerlendirmemizi kolaylaştıracaktır. Davranış özellikleri üçüncü bir kişi tarafından gözlemlenebilen eylemler aracılığıyla betimlenir. Bu nedenle, örneğin, 'yiğitlik' gibi bir davranış özelliği, insanın rahatını, özgürlüğünü ya da yaşamını etkileyecek çekincelerden yılmaksızın belli bir amaca erişmek üzere yönlendirdiği davranış olarak tanımlanabilir. Aynı şekilde, bir davranış özelliği olarak 'cimrilik' para ya da başka özdeksel şeyler biriktirme amacını güden bir davranıştır. Ama eğer bu türden davranış özelliklerinin dürtülerini, özellikle de bilinçdışı dürtülerini araştıracak olursak, *davranış* özelliklerinin sayısız ve tümüyle değişik *özyapı* (karakter) özelliklerini içine aldığını görürüz. Yiğitlik bir tutku tarafından güdümlenmiş olabilir. Öyle ki insan, belli durumlarda beğenilmek için duyduğu isteği doyurmak üzere yaşamını tehlikeye atabilir. Yiğit davranış intihara ilişkin itkilerce de güdümlenmiş olabilir. O zaman bu itkiler insanı tehlike aramaya iterler. Çünkü o insan bilinçli ya da bilinçsiz kendi yaşamına değer vermemekte ve kendisini yok etmek istemektedir. Salt düşgücü yoksunluğu da yiğit davranışa neden olmuş olabilir. Böyle biri kendisini bekleyen tehlikelerin bilincinde olmadığı için yiğitçe eylemde bulunur. Son olarak yiğit davranış, insanın uğruna eylemde bulunduğu bir düşüne ya da amaca kendisini gerçekten adamasıyla belirlenebilir. Genellikle, yiğitliğin temelinin bu dürtü olduğu varsayılmıştır. Yüzeysel olarak bakıldığında tüm bu örneklerdeki davranış değişik dürtülere karşın özdeştir. 'Yüzeysel olarak bakıldığında' diyorum çünkü eğer insan böyle bir davranışı en ince ayrıntılarına değin dikkatle ince-

leyebilirse dürtüdeki ayrımın davranışta da, çok belirsiz ama yine de anlamlı ayrımlara yol açtığını görecektir. Örneğin savaştaki bir subay, eğer yiğitliğinin dürtüsü tutkudan çok bir ülkeye olan adanmışlığı ise değişik durumlarda çok farklı davranacaktır. O, her şeyden önce, eğer belli durumlarda kazanılacak taktik erekler göze alınması gereken tehlikelerle orantılı değilse saldırıya geçmeyecektir. Ama öte yandan, eğer onu güdümleyen gururu ise bu tutkusu yüzünden, kendisini ve askerlerini bekleyen tehlikelere gözlerini yumacaktır. Kuşkusuz, bu sonraki durumda, subayın 'yiğitliğine' ilişkin davranış özelliği çok belirsiz bir değerdir. Başka bir örnek de cimriliktir. İnsan, ekonomik koşulları bunu zorunlu kıldığı için tutumlu ya da gerçek zorunluluğu göz önüne almaksızın biriktirmeyi kendinde erek kılan açgözlü bir yapısı olduğu için cimri olabilir. Burada da dürtü, davranışta biraz ayrıma neden olacaktır. İlk örnekte insan, para harcamaktansa biriktirmesinin daha akıllıcı olduğu durumları ayırt etmekte oldukça yeteneklidir. Oysa ikinci örnekte, nesnel bir gereksinme olsa da olmasa da para biriktirmektedir. Dürtüdeki ayrımın belirlediği bir başka etken, davranışı önceden kestirebileceğimizi gösterir. Tutkuları ile güdümlenen 'yiğit' asker örneğinde, onun ancak yiğitliği ödüllendirilecekse yiğit davranacağını kestirebiliriz. Ülküsüne olan adanmışlığı yüzünden yiğit olan asker örneğinde ise yiğitliğinin ödüllendirilip ödüllendirilmemesinin onun davranışını pek az etkileyeceğini önceden biliriz.

Freud, büyük roman ve tiyatro yazarlarının baştan beri bildikleri bir şeyi onaylayıp kabul etmişti. Balzac'ın sözcükleriyle dile getirirsek, *özyapı* incelemesi 'insanı güdümleyen güçlerle' uğraşır. Yani, insanın eylemde bulunma, hissetme ve düşünme biçimi yalnızca gerçek durumlara verdiği ussal yanıtların bir sonucu olmayıp o insanın *özyapı* (karakter) özelliğince büyük ölçüde belirlenir. Freud, *özyapı* özelliklerinin dinamik niteliğini ve insanın *özyapı*sının yaşama süreci içinde gücün kanalize edildiği özel bir biçimi temsil ettiğini kabul etmişti. Freud, karakterolojisi ile libido kuramını bir-

leştirerek *özyapı* (karakter) özelliklerinin dinamik (devimli) doğasının hesabını vermeye çalıştı. O, değişik *özyapı* özelliklerini çok sayıda karmaşık ve parlak varsayımla cinsel itkinin çeşitli biçimlerinin 'yüceltilmeleri' ya da bunlara karşı 'tepki düzenleri' olarak açıkladı. *Özyapı* özelliklerinin *devimli* (dinamik) *doğasını* onlara neden olan sevgi (*libidinal*) kaynağının anlatımı olarak yorumladı.

Freud'a göre, insanların eylemlerinin ve düşüncelerinin çoğunun kaynağı *özyapı*dır. *Özyapı*, hayvanın içgüdüsel belirlenimine eşdeğerdedir. İnsan, bu içgüdüsel belirlenimi yitirmiştir. *Özyapı*sına göre eylemde bulunur ve düşünür. Herakleitos'un dile getirdiği gibi '*özyapı*nın insanın yazgısı olması' kesinlikle bu nedenledir. İnsan, *özyapı*sı tarafından belli biçimlerde düşünmeye ve eylemde bulunmaya güdümlenir ve böyle olması da ona aynı zamanda belli bir doyum sağlar.

Özyapı düşünce ve düşünleri olduğu kadar eylemleri de belirler. Bu konuda birkaç örnek verecek olursak, dışkıl-istifçi *özyapı* için biriktirme ülküsü en çekici ülkü olup böyle bir gerçek, biriktirmeyi ana erdemlerden sayma eğilimindedir. O, biriktirmenin yüreklendirilip tüketimin yasaklandığı bir yaşama biçiminden hoşlanır. Durumları, kendisi için başat olan çaba aracılığıyla yorumlama eğilimi gösterir. Örneğin kitap alıp almamak, sinemaya gidip gitmemek ya da yemek yiyip yememek konusunda vereceği bir karar, genellikle ekonomik koşullarının yapacağı seçime elverip vermediğine bakmaksızın 'ekonomik olandan' yana bir karar olur. O, kavramları da aynı tavırla yorumlar. Ona göre eşitlik, herkesin özdeksel şeylerden tam anlamında eşit olarak pay alması demektir. Oysa *özyapı*sı değişik olan başkalarına göre, insanlar ancak hiç kimse başkalarının amaçları için araç yapılmadığı zaman eşittir.

Ağızcıl-alıcı *özyapı*ya sahip biri ise 'tüm iyiliklerin kaynağının' dış dünya olduğunu hisseder ve istediği şeyi –bu ister özdeksel bir şey, isterse duygulanım, sevgi, haz olsun– elde etmenin biricik yolunun onu bu dış kaynaktan almak oldu-

ğuna inanır. Bu *özyapı*da biri için sevgi sorunu, sevme sorunu olmayıp, hemen hemen yalnızca 'sevilme' sorunudur. Bu tip insanlar, sevgi nesnelerini seçmekte fark gözetmemeye eğilimlidirler. Çünkü, herhangi biri tarafından seviliyor olmak onlar için karşı konulamaz bir deneydir ve bu yüzden, kendilerine sevgi gösteren kim olursa olsun ya da sevgiye benzer ne olursa olsun hemen 'kapılırlar'. Sevdikleri kimsenin sevgisinden vazgeçmesi ya da kendilerine karşı baştan savıcı bir tavır takınması onları büyük ölçüde etkiler. Düşünme alanındaki yönelmeleri de duygu alanındakinin aynıdır. Zeki oldukları zaman en iyi dinleyicilerdir. Çünkü yönelmeleri düşünce üretici değil, alıcıdır. Bu yüzden de kendi başlarına kaldıklarında kendilerini felce uğramış gibi hissederler. Bu gibilerin baş düşüncesi en küçük bir çaba göstermektense kendilerine gerekli olan bilgiyi verebilecek birini bulmaktır. Bu, tam onlara özgü bir tavırdır. Dindar oldukları zaman da bu gibilerin her şeyi kendisinden bekledikleri bir Tanrı kavramları vardır. Kendi etkinliklerinden hiçbir şey beklemezler. Dindar değilseler kişilerle ve kurumlarla olan ilişkileri de dindar olanların Tanrı ile olan ilişkilerine çok benzer. Her zaman, 'sihirli bir yardımcı' arayışı içindedirler. Özel türden bir bağlılık gösterirler. Bunun temelinde, geçimlerini sağlayan kişiye duydukları gönül borcu ve onu yitirme korkusu yatar. Kendilerini güvencede hissetmek için pek çok yardımcıya gereksinme duyduklarından sayısız insana bağlanmak zorundadırlar. Bu gibiler için 'hayır' demek güçtür. Kolaylıkla, çatışan bağlılıklar ve söz vermeler arasında kalırlar. 'Hayır' diyemediklerinden, her şeye ve herkese 'evet' demekten hoşlanırlar. Ama bunun sonucunda eleştirel yetenekleri felce uğradığı için giderek artan bir şekilde başkalarına bağımlı olurlar. Bilgi ve yardım için yalnızca yetkelere bağımlı olmakla kalmazlar. Genellikle herhangi bir türden bir destek için hep başkalarına bağımlıdırlar. Yalnız kaldıklarında kendilerini yitmiş hissederler. Çünkü, yardımsız hiçbir şey yapamadıklarını bilmektedirler. Bu çaresizlik özellikle insanın, doğaları

gereği tek başına yapması gereken edimler –karar verme ve sorumluluk alma gibi– söz konusu olduğunda önemlidir. Bu gibiler, örneğin kişisel ilişkilerinde, kendisiyle ilgili olarak bir karar vermek zorunda oldukları en yakın kimsenin öğüdünü sorarlar.

Alıcı *özyapı* gibi sömürücü *özyapı*nın da temel öncülü tüm iyiliklerin dışarıda olduğu ve ne elde etmek isterse onu dışarıda araması gerektiği, insanın kendi başına hiçbir şey üretemeyeceği duygusudur. Ama alıcı ile sömürücü *özyapı* arasında bir ayırım vardır. Sömürücü tip, bazı şeyleri başkalarından armağan olarak almayı beklemez. Onları zor kullanarak ya da hilekârlıkla elde eder. Bu yönelim tüm etkinlik alanlarını içine alır. Bu gibiler aşk ve duygu alanında da el koymaya ve çalmaya eğilim gösterirler. Başkalarına bağlı olan kişilere âşık olurlar. Düşünce ve düşünsel uğraşlar alanında da aynı tavırla karşılaşırız. Bu gibiler düşünce üretmektense çalmaya eğilim gösterirler. Bu doğrudan doğruya ya eser hırsızlığı şeklinde ya da daha örtük bir biçimde başkalarının dile getirmiş olduğu düşünceleri değişik terimlerle yineleyerek yeni ve kendi malı olduğunda ısrar ederek yapılabilir. Çok zekî kimselerin de sık sık bu yöntemi uygulamaları şaşırtıcı bir olgudur. Oysa kendi yeteneklerine dayanacak olsalar, bu gibiler, pekâlâ kendilerine özgü düşünler ortaya koyabileceklerdir. Başka bakımlardan yetenekli kimselerde özgün düşünlerin ya da bağımsız üretimin eksikliği çok kez doğuştan bir özgünlük eksikliğinden değil, bu *özyapı* yönlendirmesinden doğup onunla açıklanabilir. Aynı yargı bu gibilerin özdeksel şeylere yönlenmesinde de geçerlidir. Başkalarından alabilecekleri şeyler onlara her zaman kendilerinin üretebilecekleri şeylerden daha iyi görünür. Kendisinden bir şeyler sızdırabilecekleri her şeyi ve herkesi kullanıp sömürürler. Sloganları, "En tatlı meyveler, çalınmış olanlardır" diye dile getirilebilir. İnsanları kullanıp sömürmek istedikleri için açık ya da örtük bir şekilde, ümit verici sömürü nesneleri olan kimseleri 'severler'. Sızdırıp tükettikleri kimselerden-

se 'bıkarlar'. Çok aşırı bir örnek, satın alabilecek parası olduğu halde, nesnelerden ancak onları çalabildiği zaman hoşlanan kleptomandır.

Freud'un devimli (dinamik) *özyapı* kavramını ayrıntılı olarak betimlemek, alanı *toplumsal özyapı* tartışmasına hazırlamak için gerekliydi.

Belli bir toplumun içindeki bireyler kişisel *özyapı*ları bakımından hiç kuşku yok ki birbirlerinden farklıdırlar. Gerçekte de eğer en ince ayrımlarla ilgilenecek olursak *özyapı*sı özdeş olan iki kişi bile bulunmadığını söylememiz abartma olmayacaktır. Buna karşın, eğer ince ayrımları göz önüne almazsak çeşitli birey gruplarını kabaca temsil eden belli *özyapı* tipleri oluşturabiliriz. Bu tipler, alıcı, sömürücü, istifçi, tüketici, üretici *özyapı* yönlenmelerini örneklendirirler.[2] Her ne kadar bireyler pek çok özgül bakımdan birbirlerinden ayrılıyor ve *özyapı*ları bir bütün olarak daha geniş çerçeveli ortak yapı örneğine hiç uymayacak birkaç birey her zaman kalıyorsa da eğer belli bir toplum içinde ulusların, toplulukların ya da sınıfların kendilerine özgü bir yapısı olduğu gösterilebilirse, *özyapı* sorunu bireyin de ötesinde büyük bir önem kazanır. Ben, bir toplum için tipik olan bu *özyapı*yı '*toplumsal özyapı*' diye adlandırdım.

Bireysel özyapı gibi *toplumsal özyapı* da insansal gücün içinde yönlendirildiği özgül şekli temsil eder. Buradan, belli bir toplumda insanların çoğunun güçleri aynı yönde yönlendirildiğinde dürtülerin özdeş olduğu ve ayrıca aynı düşün ve ülküleri alıcı oldukları sonucu çıkar. Bundan sonraki sayfalarda '*toplumsal özyapının*' bir toplumun işlemesinde temel öğe ve toplumun ekonomik yapısı ile egemen düşünleri arasıda iletişim bağı olduğunu göstermeye çalışacağım.

Toplumsal özyapı nedir? Bu kavramla, aynı kültüre ait insanların birbirlerinden ayrıldıkları *bireysel özyapı*nın çekirdeğini dile getiriyorum.

---

2 Bu yöntemlerin ayrıntılı tartışması için bkz. E. Fromm, *Man for Himself*, New York, Rinehart & Winston, 1976. [*Kendini Savunan İnsan*, Çev. Necla Arat, Say Yayınları, 2015]

Toplumsal özyapı kavramı belli bir kültürdeki insanların çoğunda bulunacak *özyapı* özelliklerinin tam toplamı anlamında sayısal bir kavram değildir. O ancak şimdi tartışmaya başlayacağımız *işlevi* ile ilgi içinde kavranabilir.[3]

Her toplum bazı nesnel koşulların zorunlu kıldığı belli biçimlerde yapısallaşır ve iş görür. Bu nesnel koşullar üretim biçimlerini içerirler. Buna karşılık üretim biçimleri ise hammaddelere, endüstri tekniklerine, iklime, nüfus büyüklüğüne, siyasal ve coğrafî etkenlere, kültürel geleneklere ve toplumun karşılaştığı etkilere dayanır. Genel anlamda bir 'toplum' yoktur. Yalnızca, değişik, ama anlaşılabilir biçimlerde iş gören özgül toplumsal yapılar vardır. Her ne kadar bu toplumsal yapılar tarihsel gelişimin akışı içinde mutlaka değişirlerse de belli bir tarihsel dönem içinde göreli olarak sabittirler. Böylece, her toplum ancak kendi özel yapısının çerçevesi içinde iş görerek var olabilir. Bir toplumun üyeleri ve bu toplum içindeki çeşitli sınıflar ya da gruplar toplumsal dizgenin gerektirdiği anlamda iş görebilecek şekilde davranmak zorundadırlar.

Toplumsal özyapının işlevi, toplumdaki üyelerin güçlerini davranışlarını toplumsal örneği izleyip izlememek konusunda bilinçli bir karar sonucu olan kişiler olarak değil de, *eylemde bulunmaları gerektiği şekilde eylemde bulunmak isteyen* ve aynı zamanda kültürün gereklerine uygun eylemde bulunmaktan haz duyan kişiler olarak biçimlendirmektir. Başka bir deyişle, *toplumsal özyapının* işlevi, *belli bir toplum içindeki insansal gücü, bu toplumun sürekli işlemesi amacı için biçimlendirip* yönlendirmektir.

---

3 Bundan sonraki sayfalarda dile getirilenler 'Ruh Çözümsel Özyapı Bilimi ve Bu Bilimin Kültürün Kavranmasına Uygulanımı' adlı makalemden alınmıştır. (Bkz. Psychoanalytic Characterology an its Application to the Understanding of Culture: *Culture and Personality* adlı kitap. Derleyenler: G. S. Sargent ve M. Smith, Viking Fund, 1949 s. 1-12). *Toplumsal özyapı* kavramı ilk kez '*İsa Dogmasının Evrimi*'nde (The Evolution of the Dogma of Christ Intern. Psychoanalytischer Verlag. Vienna, 1931) ve 'Ruh Çözümsel Altyapı Bilimi ve Toplumbilimi İçin Anlamı'nda (Die Psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Soziologie. Zeitschrift für Sozialforschung, Hirschfeld, Leipzig, 1932) geliştirilmiştir.

Örneğin, eğer özgür insanların gücünü şimdiye değin görülmemiş ölçüde işe koşmamış olsaydı, modern endüstri toplumu amaçlarına erişemezdi. İnsanın, gücünün en büyük bölümünü iş amacı için harcamaya istekli; öteki kültürlerin çoğunda bilinmeyen bir şekilde disiplin, düzenlilik ve işini zamanında yapma niteliklerine sahip biri olarak biçimlendirilmesi gerekiyordu. Eğer her insanın, her gün, çalışmak istediği işinde zamanında olması vb. konularda bilinçli olarak kendi kendisine karar vermesi gerekseydi bu yeterli olamayacaktı; çünkü bu türden bir bilinçli düşünme, toplumun pürüzsüz işlemesinin kaldırabileceğinden çok daha fazla ayrallara (istisnalara) yol açacaktı. Korku ve baskı da bir dürtü olarak yeterli olamayacaktı. Çünkü, çağdaş endüstri toplumunda çok ayrımlaşmış olan işler artık zorlanan işçi sınıfının değil, yalnızca özgür insanların yapabilecekleri işlerdir. Emeğin, işinde zamanında bulunmak ve düzenlilik için duyulan toplumsal *zorunluluğun* bir iç *dürtüye* dönüştürülmesi gerekmekteydi. Bu da toplumun, doğasında bu dürtüleri taşıyan bir *toplumsal özyapı* üretmek zorunda olduğu anlamına geliyordu.

Zamanında işinde bulunma ve düzenlilik gibi gereksinmeler her endüstri dizgesinin işlemesi için zorunlu. Oysa örneğin on dokuzuncu yüzyıl kapitalizminde öyle bazı gereksinmeler var ki bunlar çağdaş kapitalizmin gereksinmelerinden değişik. On dokuzuncu yüzyıl kapitalizmi büyük ölçüde kapital birikimi ve bu nedenle de biriktirme zorunluluğuyla meşguldü. Aile, din, endüstri, devlet ve kilise de disiplin ve dengeyi yetkeci bir ilke aracılığıyla güçlendirmek zorundaydı. On dokuzuncu yüzyılın *toplumsal özyapı*sı kesinlikle, pek çok bakımdan 'biriktirici yönlenme' diye adlandırılabilecek bir *özyapı*ydı. Tüketimden kaçınma, biriktirme ve yetkeye saygı, orta sınıfların sıradan üyesi için yalnızca birer erdem değil, aynı zamanda ona doyum sağlayan şeylerdi de. *Özyapı*sı onu, içinde yaşadığı ekonomik dizgenin amaçları için yapmak zorunda olduğu şeyi yapmaktan hoşlanacak şekilde belirlemişti. Oysa çağdaş *toplumsal özyapı* hayli değişiktir. Günümüz ekonomisi

tüketim sınırlamasına değil, tersine en geniş anlamında tüketime dayanmaktadır. Eğer halk, –işçiler ve orta sınıf– gelirinin çoğunu tüketecek yerde biriktirseydi, ekonomimiz ciddi bir bunalımla karşılaşırdı. Günümüzde tüketim, insanların çoğu için yalnızca tutkulu bir yaşam amacı değil, aynı zamanda bir erdemdir de. Modern tüketici –taksitle alışveriş yapan insan– büyükbabasına sorumsuz ve ahlaksız bir müsrif olarak görünecekti. Büyükbabanın torununa çirkin bir cimri olarak görüneceği gibi. On dokuzuncu yüzyıl *toplumsal özyapısı* bugün ancak Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın geri toplumsal tabakalarında bulunabilir. Bu *toplumsal özyapı,* ana amacı *sahip olma* olan bir *özyapı* diye tanımlanabilir. Yirminci yüzyılın *toplumsal özyapısı* ise amacı *kullanma* (tüketim) olan bir *özyapıdır.*

Yetke biçimleri söz konusu olduğunda da buna benzer bir ayrımla karşılaşmaktayız. Yüzyılımızda, hiç olmazsa Batı'nın gelişmiş kapitalist ülkelerinde, herkes için yeterince özdeksel doyum sağlanmaktadır. Bu nedenle de yetkeci denetime daha az gereksinme duyulmaktadır. Denetim aynı zamanda bürokratik bir üst sınıfın eline geçmiştir. Bu sınıf, boyun eğmeye (itaate) zorlamaktan çok, fikir birliği sağlayarak yönetmektedir. Ama bu fikir birliği, büyük ölçüde ruhbilimin modern buluşları ve 'halkla ilişkiler' diye adlandırılan bir bilim tarafından güdümlenir.

Toplumun nesnel koşulları ve kültürü dingin kaldığı sürece, *toplumsal özyapının* üstün bir dengeleyici işlevi vardır. Ama eğer dış koşullar geleneksel *toplumsal özyapıya* artık uyamayacak bir şekilde değişirlerse bir *gerileme* doğar. İşlevi dengeleyici toplumsal bir harç olarak düşünülen *toplumsal özyapı,* parçalayıcı bir öğeye, bir dinamite dönüşür.

Toplumun sosyo-ekonomik yapısından insanın *özyapısını* biçimlendiren bir güç olarak söz ederken, toplumsal düzen ile insan arasındaki karşılıklı ilişkinin yalnız bir kutbunu dile getiriyoruz. Buna karşılık göz önüne alınması gereken öteki kutup, içinde yaşadığı toplumsal koşulları biçimlendiren insan doğasıdır. Toplumsal süreç, ancak eğer biz, insanın gerçekliğinin fizyolojik özellikleri kadar ruhsal özelliklerinin

bilgisiyle de işe başlar ve insan doğası ile içinde yaşadığı ve yaşamını sürdürebilmek için egemen olmaya mecbur olduğu dış koşulların doğası arasındaki karşılıklı etkileşimi incelersek anlaşılabilir.

İnsanın kendisini hemen hemen her koşula uydurabileceği doğrudur. Ama o, kültürün üstüne metnini yazdığı, boş bir kâğıt değildir. Mutluluk, ait olma, sevgi ve özgürlük için uğraşma gibi gereksinmeler, insanın doğasında vardır. Bunlar, aynı zamanda tarihsel süreç içinde devimsel (dinamik) etkenlerdir. Eğer bir toplumsal düzen insani ihtiyaçları belli bir ölçüyü aşarak savsaklar ya da baskı altına alırsa, böyle bir toplumun üyeleri bu toplumsal düzeni kendi insani ihtiyaçlarına daha uygun kılacak şekilde değiştirmeye çalışırlar. Eğer böyle bir değiştirme olanağı bulunmazsa, söz konusu toplum, dayanma gücünden yoksun ve yıkıcı hale geleceği için büyük bir olasılıkla çökecektir. İnsani ihtiyaçların daha büyük ölçüde giderilmesine götüren toplumsal değişmeleri gerçekleştirmek bu değişmeleri sağlayan belli özdeksel koşullar verildiğinde daha da kolaylaşır. Bu düşüncelerden şu çıkıyor: Toplumsal ve ekonomik değişme arasındaki ilişki, yalnızca Marx'ın vurgulamış olduğu nokta yani değişen toplumsal ve siyasal koşullarda yeni sınıfların çıkar ilişkileri değildir. Tersine, toplumsal gelişmeler, aynı zamanda gerçekleşmek için uygun koşullardan yararlanan temel insani ihtiyaçlar tarafında belirlenirler. Fransız Devrimini yapan orta sınıf, ekonomik uğraşlarını eski düzenin bağlarından kurtarmak için özgürlük istiyordu. Ama onlar aynı zamanda, insan olarak doğalarında taşıdıkları gerçek bir istekle özgürlüğe itilmişlerdi. Devrimden sonra pek çok kişi dar bir özgürlük kavramıyla yetindi. Ama burjuvazinin aydın düşünceli öncüleri burjuva özgürlüğünün sınırlarının bilincine varıp insan ihtiyaçları için daha doyurucu bir yapıt ararken özgürlüğü *tam* (yetkin) *insanın* kendini gerçekleştirme koşulu kabul eden bir anlayışa ulaştılar.

Toplumsal özyapının doğuşuna ve işlevine ilişkin bu görüşler doğru kabul edildiğinde şaşırtıcı bir sorunla karşılaşırız.

Özyapının bireyin kendi kültürü içinde oynamak zorunda olduğu rol tarafından biçimlendirildiği varsayımı, bireyin *özyapısının* çocukluğunda biçimlendirildiği varsayımı ile çelişik değil midir? Her iki görüş de doğru olmadıkları halde, çocuğun yaşamının ilk yıllarında toplumla görece az bir ilişkisi olduğu gerçeği göz önüne alınarak doğrulukları öne sürülebilir mi? Bu sorunun yanıtlanması ilk bakışta göründüğü kadar zor değildir. *Toplumsal özyapının* bireysel *içeriklerinden* sorumlu olan etkenlerle bu *özyapının* aracılığıyla oluşan *yöntemleri* birbirinden ayırmamız gerekir. Toplumun yapısı ve toplumsal yapı içinde bireyin işlevi, *toplumsal özyapının* içeriğini belirleyecek şeyler olarak düşünülebilir. Aile bu işlevi iki şekilde yerine getirir: 1. Anne-babanın *özyapısının* büyüyen çocuğun *özyapısının* biçimlenmesine etkisi aracılığıyla. Anne-babaların çoğunun *özyapısı*, *toplumsal özyapının* temel çizgilerini bu yolla çocuğa iletir. 2. Anne-babaların *özyapısına* ek olarak, bir kültürde geçerli olan *çocuk eğitimi yöntemleri* de çocuğun *özyapısının* toplumca istenilen yönde biçimlendirilmesi işlevine sahiptir. Çocuk eğitimine ilişkin, aynı amacı gerçekleştiren çeşitli yöntemler ve teknikler vardır. Öte yandan özdeşmiş gibi göründükleri halde, uygulayıcılarının *özyapısı* yüzünden, değişik olan yöntemler de olabilir. Çocuk eğitimi yöntemlerini odak alarak hiçbir zaman, *toplumsal özyapıyı* açıklayamayız. Bu yöntemler, yalnızca iletme (transmission) düzenekleri olarak önem taşır. Onları, herhangi bir kültürde ne türden kişiliklerin istenir ve zorunlu olduğunu anlarsak doğru olarak kavrayabiliriz.

Buraya kadar *toplumsal özyapıya*, insansal enerjinin özgül şekillerde biçimlendirildiği ve belli bir toplumun amaçları için uygun olan bir yapı olarak baktık. Şimdi onun aynı zamanda belli düşünlerin ve ülkülerin kendisinden güç ve çekiciliklerini kazandıkları temel olduğunu da göstermemiz gerekiyor. *Özyapı* ile düşünceler arasında daha önce de dile getirilmiş olan bu ilişkiyi *bireysel özyapı* örneğinde görmek daha kolaydır. *Özyapı* yönlenmesi biriktirme (istifçilik) olan

biri, (Freud'a göre dışkıl tip) biriktirme ülküsünü çok çekici bulacak, 'hesapsız tüketim' diye adlandıracağı düşünleri ise nefretle yadsıyacaktır. Öte yandan, üretici *özyapı*da biri, biriktirme düşünü üstünde odaklanmış bir felsefeyi 'kötü bir felsefe' olarak kabul edip maddi şeylerin kullanımını vurgulayan düşünleri, yaratıcı çabaları ve yaşamı zenginleştirdikleri sürece benimseyecektir. *Toplumsal özyapı* söz konusu olduğunda *özyapı* ile düşünler arasındaki ilişki aynıdır. Bazı örnekler bu ilişkiyi açık bir şekilde gösterebilir. Feodal çağın sona ermesiyle özel iyelik (mülkiyet), ekonomik ve toplumsal dizgede ana etken olmuştur. Hiç kuşkusuz, özel iyelik daha önceleri de vardı, ama feodalizmde çoğunlukla araziden oluşurdu ve hiyerarşik dizgede toprak, sahibinin toplumsal durumuyla bağlantılı idi. Sahibinin toplumsal rolünün bir *parçası* olduğundan satılamıyordu. Modern kapitalizm feodal dizgeyi yıkmıştır. Özel iyelik artık yalnız arazi olmayıp aynı zamanda üretim araçlarının iyeliğidir de. iyeliğin tümü satılabilir; değeri ise soyut bir biçimde *para* olarak dile getirilir. Arazi, makineler, altın, pırlantalar bunların hepsi ortak olarak içinde değerlerinin dile getirilebileceği soyut para biçimine sahiptirler. Toplumsal dizgedeki durumu göz önüne alınmaksızın, herkes özel iyelik sahibi olabilir. Bu, çalışkanlık, yaratıcılık, şans, acımasızlık ya da miras yoluyla sağlanabilir. Elde ediliş biçimi, özel iyelik sahibi olmayı etkilemez. İnsanın güvenliği, gücü, kuvvet duygusu artık feodal dizgedeki gibi o insanın görece değiştirilemez olan durumuna değil, ama sahip olduğu özel iyeliğe dayanır. Zamanımızda özel iyeliğini yitirmiş olan insan, toplumsal yeri bakımından artık bir hiçtir. Oysa feodalitedeki soylu, feodal dizgeye el sürülmediği sürece, toplumsal yerini yitirmezdi. İşte bunun sonucu olarak, her iki dizgenin ülküleri değişiktir. Feodalitedeki soylu, hatta bir loncaya bağlı zanaatkâr için ana kaygı, geleneksel düzenin dengesi, üstleriyle olan uyumlu ilişkiler ve feodal dizgenin dengesinin kesin güvencesi olan bir Tanrı anlayışıydı. Bu düşünlerden herhangi biri saldırıya uğradığında feodal

toplumun üyesi, kendisi için en büyük değeri taşıyan şeyi savunmak üzere yaşamını bile tehlikeye atabilirdi.

Çağdaş insan için ülküler bir hayli değişmiştir. Çağdaş insanın yazgısı, güvenliği ve gücü özel iyeliğe dayanır. Bu nedenle, burjuva toplumu için özel iyelik kutsal olup dokunulmazlığı ülküsü bu toplumun ideolojik yapısının temel taşıdır. Kapitalist toplumların hiç birinde insanların çoğunluğu burada kullanılan anlamında (üretim araçları anlamında) özel iyeliğe sahip olmadığı yalnızca araba, televizyon vb. 'kişisel' iyelikleri yani, tüketim malları bulunduğu halde feodal düzene karşı yapılan büyük burjuva devrimi, ekonomik üst sınıftan (elite) olmayanların da özel iyeliğin dokunulmazlığı ilkesini bu sınıftakiler kadar içten benimseyecekleri şekilde dile getirmiştir. Feodal toplumdaki bir insanın bu dizgeye karşı bir saldırıyı ahlak ve giderek insandışı sayması gibi kapitalist toplumdaki sıradan insan da özel iyeliğe karşı bir saldırıyı bir barbarlık göstergesi ve insanlık dışı bir olay saymaktadır. Böyle biri, çok kez bu düşüncesini açıkça söylemeyecek, ama özel iyeliğe saldırıya geçenlere duyduğu nefreti, onların tanrı-tanımaz, adaletsiz v.s. olduklarını söyleyerek dile getirecektir. Gerçekte ve çok kez de bilinçdışı olarak, bu gibiler, özel iyeliğin kutsallığına dil uzatmış olduklarından, ona insan olmayan kişiler gibi görünürler. Burada önemli olan onların kendisine ekonomik bakımdan zarar vermiş olmaları ya da gerçekte ekonomik çıkarlarını tehdit etmiş olmaları değildir. Önemli olan, canlı bir ülküyü tehdit etmeleridir. Örneğin, kapitalist ülkelerdeki insanların çoğunun komünist ülkelere duydukları tiksinti ve nefret büyük ölçüde ve doğrudan doğruya özel iyeliğe saldıranlara duydukları nefretten kaynaklanır.

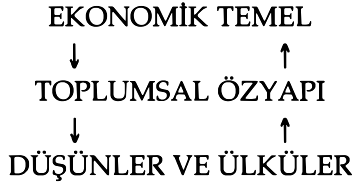
Köklerini, toplumun sosyo-ekonomik yapısında bulan düşün örneklerinin sayısı öyle çoktur ki bunların arasından en iyi örnek olabilecekleri ayırmakta güçlük çekeriz. İşte feodal sınıfın zorla kabul ettirmeye çalıştığı sınırlamalara karşı savaşım veren orta sınıf için özgürlük böylece en üstün düşün olmuştur. Büyük ölçüde yarışmaya dayanan on doku-

zuncu yüzyıl kapitalizmi için de 'bireysel girişim' bir ülkü olmuştu. Yirminci yüzyıl kapitalizminin ülküleri ise ekip çalışması ve 'insansal ilişkiler'dir. Çünkü malların ve emeğin kaba kuvvet ya da hile olmaksızın değiş tokuş edildiği açık pazarın temel yasasıdır. Dürüstlük düşünü aynı zamanda eski bir norm olan 'komşunu sev' buyruğu, bu buyruğun popülerleştirilmiş biçimdeki bir örneği olan altın kurala yani, 'Başkalarına da sana davranılmasını istediğin gibi davran' kuralına dönüştürülerek onunla özdeşleştirilmiştir.

Burada, düşünlerin ekonomik ve toplumsal yaşam biçimleriyle belirlendiğini dile getiren kuramın, düşünlerin kendi başlarına bir geçerlilikleri olmadığı ya da yalnızca ekonomik gereksinmelerin 'yansımaları' olduğu anlamına gelmediğini bir kez daha vurgulamak istiyorum. Örneğin, özgürlük düşüncesi insanın doğasında çok derinlerde bir yerden kaynaklanmaktadır. Onun, Mısır'daki İbraniler, Roma'daki köleler, on altıncı yüzyıldaki Alman köylüleri, Doğu Almanya'nın diktatörlerine karşı savaşmış olan Alman işçileri için bir ülkü olması kesinlikle bu nedenledir. Öte yandan, yetke ve düzen düşünü de insanın varoluşunda çok derinlere adeta ekilmiştir. Herhangi bir toplumsal düzenin, bu düzenin zorunluluklarını aşan ve insan kalbi için böylesine etkili ve çekici olan düşünlere başvurabilmesi kesinlikle bu yüzdendir. Ama belli bir düşünün üstünlük kazanmasının ve herkesçe benimsenmesinin nedeninin tarihsel koşullar içinde yani belli bir kültürde üretilmiş olan *toplumsal özyapı* aracılığıyla anlaşılması gerekir.

Burada bir özelliğin daha vurgulanması gerekiyor: Kendisi de belli düşünler yaratan herhangi bir *toplumsal özyapı*yı oluşturan, yalnızca 'ekonomik temel' değildir. Düşünler bir kez yaratıldıktan sonra hem *toplumsal özyapı*yı hem de dolaylı bir şekilde sosyo-ekonomik yapıyı etkilerler. Burada parmak basmak istediğim nokta, *toplumsal özyapının, sosyo-ekonomik yapıyla düşünler ve toplum içinde egemen olan ülküler arasındaki aracı olduğudur.* O, her iki yönde de yani, hem ekonomik temelden düşünlere doğru hem de düşünlerden ekonomik

temele doğru aracılık eder.[4] Aşağıdaki şema bu tasarımı dil getirmektedir.

4 *Escape From Freedom* (Özgürlükten Kaçış, New York: Rinehart & Winston, 1976) adlı kitabımda bu düzeneği Protestanlığın ve kapitalizmin başlangıcıyla bağlantısını göz önünde bulundurarak ayrıntılı bir şekilde göstermeye çalıştım. *The Sane Society*, (Sağlıklı Toplum, New York: Rinehart & Co., 1955) adlı kitabımda da aynı sorunu on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl için ele alıp inceledim.

9

Toplumsal Bilinçdışı

İnsanları toplumlarının işlemesi açısından eylemde bulunmaları gerektiği gibi eylemde bulunmaya, düşünmeleri gerektiği gibi düşünmeye zorlayan *toplumsal özyapı* (karakter), toplumsal yapıyla düşünler arasındaki bağlardan yalnızca biridir. Öteki bağ, her toplumda hangi düşüncelerin ve duyguların bilinç düzeyine erişmesine izin verildiği, hangilerinin bilinçdışı kalması gerektiği olgusunun belirlenmesinde karşımıza çıkar. Bir *toplumsal özyapı* olduğu gibi bir de toplumsal bilinçdışı vardır.

Toplumsal bilinçdışı derken, bir toplumun üyelerinin çoğunda ortak olan baskı alanlarını dile getiriyorum. Bu bastırılmış ortak öğeler, içindeki özgül çelişkilere karşın, toplumun başarılı bir şekilde işlemesi isteniyorsa, üyelerinin bilincine varmasına izin veremeyeceği içeriklidir. Freud'un ele aldığı 'bireysel bilinçdışı' bireyin kendi kişisel yaşam durumuna özgü bireysel koşullar nedeniyle bastırdığı içerikleri dile getirir. Freud, yakın akrabalarla cinsel ilişki kurma isteğinin bastırılmasına ilişkin baskının tüm uygarlıklara özgü bir baskı olduğundan söz ettiğinde bir ölçüde, toplumsal bilinçdışını ele almaktadır. Ama o, klinik çalışmalarında çoğunlukla bireysel bilinçdışına ağırlık verir. Ruhsal çözümleme yapan doktorların çoğu da toplumsal bilinçdışına yeterince önem vermezler.

Toplumsal bilinçdışını tartışmaya başlayabilmem için Freud'un geliştirdiği şekliyle bilinçdışı kavramını ve Marx'ın

dizgesinde buna karşılık olan kavramı kısaca gözden geçirmemiz gerekiyor.

Hiç kuşku yok ki Freud'un en temel buluşlarından biri, bilinçdışıdır. Ruhsal çözümleme (Psikanaliz), anlamlı yaşantılarımızın çoğuna ilişkin bilinçliliğimizi bastırdığımız varsayımı üstünde temellendirilen bir dizge olarak tanımlanabilir. Bu dizgeye göre, içimizdeki bilinçdışı gerçeklikle bu gerçekliğin bilincimizde yadsınması arasındaki çelişki çok kez nevrozlara yol açar. Nevrotik belirti ya da nevrotik *özyapı* bozukluğu, ancak bilinçdışı olanı bilinçli kılmakla sağaltılabilir. Freud, nevrozun sağaltılması için en önemli aracın bilinçdışının örtüsünün kaldırılması olduğuna inanıyordu. Ama onun bu konuya ilişkin düşünceleri yalnızca sağaltıma duyduğu ilgiyle sınırlanmıştı. O, kendimize ilişkin düşüncelerimizin çoğunun ne kadar gerçek dışı olduğunu; kendimizi, hem kendimiz hem de başkaları hakkında sürekli olarak nasıl aldattığımızı görmüştü. Onu harekete geçiren, bilinçli düşüncemizin arkasındaki gerçekliğe erişmek konusundaki tutkulu ilgisiydi. *Freud, içimizde gerçek olan şeylerin çoğunun bilinçli olmadıklarını, bilinçli olan şeylerin çoğunun ise gerçek olmadıklarını* kabul etmişti. İşte, içsel gerçekliğin araştırılmasına bu adanış, yeni bir doğruluk boyutunu tartışmaya açtı. Bilinçdışı olgusunu bilmeyen biri, bildiklerini dile getirdiği zaman, doğruyu söylediğine inanmaktadır. Freud, hepimizin az ya da çok, kendimizi doğruluk konusunda aldattığımızı göstermiştir. Bilincinde olduğumuz şeyde içten bile olsak, bilinçli oluşumuz 'yanlış' olduğu ve içimizdeki temeli oluşturan gerçek yaşantıyı temsil etmediği için büyük bir olasılıkla yalan söylüyoruzdur.

Freud, bireysel düzeyde gözlemlerle işe başlamıştır. Şimdi, ondan rastgele birkaç örnek verelim. Adamın biri, açık saçık (pornografik) fotoğraflara bakmaktan gizli bir haz duyuyor olabilir. Kendisinin böyle bir ilgisi olduğunu kabul etmez ve bilinçli olarak bu tür fotoğrafların zararlı olduklarını düşünüp hiçbir yerde sergilenmemelerini sağlamayı kendine ödev edinir. O, bu şekilde sürekli olarak pornografi

ile ilgilenmekte, bu tür fotoğraflara, onlara karşı savaş açmış olduğu için bakmakta ve böylece isteğini doyurmaktadır. Ama çok iyi bir bilinci vardır. Gerçek istekleri bilinçdışıdır. Bilinçli olan ise onun bilmeyi istemediği şeyi tümüyle gizleyen bir ussallaştırmadır (rationalization). Ve adam böylece, ahlaksal yargı gücüyle çelişkiye düşmeksizin isteklerini doyurabilecek duruma gelmektedir. Bir başka örnek, çocuklarını cezalandırma ve onlara kötü davranma eğilimi gösteren, sadistçe tepkileri olan bir babadır. Ama bu baba, çocuklarını, erdemli olmayı öğretmenin ve kötülükten korumanın biricik yolu dayak olduğu için dövdüğüne inanmaktadır. Sadistçe doyum isteğinin bilincinde olmayıp yalnızca ussallaştırmasının yani ödev düşünü ve çocuklarını yetiştirme konusundaki doğru yöntemin bilincindedir. Bir başka örnek de savaşa yol açan bir politika güden siyasal lider örneğidir. Böyle birini, yükselmeye ve ün kazanmaya duyduğu istek güdülemiş olabilir. Oysa o, eylemlerinin yalnız vatanseverliği ve ülkesi için duyduğu sorumluluk duygusunca belirlendiğine inanmaktadır. Tüm bu örneklerde, temeldeki bilinçdışı isteğe ahlaksal kaygılarla öylesine başarılı bir ussallaştırma yapılmıştır ki istek yalnız gizlenmekle kalmamış aynı zamanda bu ussallaştırmadan yardım görüp yüreklendirilmiştir de. İşte böyle biri, yaşamın olağan akışı içinde gerçek istekleriyle ussallaştırmalarının kurgusu arasındaki çelişkiyi hiçbir zaman ortaya çıkaramayacak ve bu yüzden, isteğine göre eylemde bulunmayı sürdürecektir. Eğer biri çıkar da ona gerçeği yani, kutsallık taslayan ussallaştırmalarının arkasında şiddetle yadsıdığı gerçek isteklerinin bulunduğunu söylerse büyük bir içtenlikle öfkelenecek ya da yanlış anlaşıldığını ve haksız yere suçlandığını düşünecektir. Freud, bu baskı altına alınmış isteklerin varlığını tutkuyla yadsıma durumuna 'direnme' adını vermiştir. Bu direnmenin gücü, aşağı yukarı, bastırıcı eğilimlerin gücüyle orantılıdır.

Kuşkusuz, her türden yaşantı bastırılabilir. Ama Freud'un geliştirdiği kuramsal çerçevenin verilerine göre, en şiddetle bastırılan eğilimler uygar insanın ahlak ilkelerine uymayan

cinsel eğilimler, öncelikle de yakın akrabaya karşı duyulan cinsel eğilimlerdir. Ama Freud'a göre, düşmanca ve saldırgan eğilimler de geçerli ahlak kuralları ve üst-benlikle çatıştıkları ölçüde bastırılırlar. Freud'un görüşünde, baskı altına alınmış eğilimler özgül içerikleri ne olursa olsun, her zaman insanın 'karanlık' yanını, toplumsal-olmayan, yüceltilmemiş ilkel donanımını temsil ederler. Onlar, insanın uygar ve iyi olduğuna inandığı şeylerin karşıtıdırlar. Freud'un bilinçdışı anlayışında baskı altına almanın tepinin kendinin değil de bilincinin bastırılması anlamına geldiği bir kez daha vurgulanmalıdır. Örneğin bu, sadistçe tepilerde, benim başkalarına acı verme isteğimin bilincinde olmadığım anlamına gelir. Ama bu, onu bir ödev olarak ussallaştırdığımda başkalarına acı vermediğim ya da onlara eylemlerimden zorunlu olarak acı duyduklarının bilincine varmaksızın acı verdiğim anlamına gelmez. Eğer bilincine varmaktan kendimi alamaz ya da uygun bir ussallaştırma yapamazsam tepiye koşut eylemde bulunmama olasılığım da vardır. Böyle bir durumda tepi ortadan kalkmamıştır, ama bilincinin bastırılması, bu tepiye göre eylemde bulunmak söz konusu olduğu sürece, tepinin baskı altında bulunmasına yol açacaktır. Baskı altına alma, her durumda, insanın bilinçliliğinin çarpıtılması anlamına gelir. Yani o, yasaklanmış tepilerin kaldırılması demek olmayıp bilinçdışı güçlerin yeraltına kaymış olmaları ve insanın eylemlerini gizlice belirlemeleri demektir.

Freud'a göre, bastırmaya neden olan şey nedir? Daha önce, geçerli toplumsal ahlakın ya da aile ahlakının ilkeleriyle uyuşmayan tepilerin bilinçli duruma gelmesinin engellendiğini söylemiştik. Bu tümce, baskının içeriklerini dile getirmekte. Ama acaba bastırma edimini olanaklı kılan *ruhbilimsel düzenek* nedir? Freud'a göre, bu düzenek *korkudur*. Freud'un kuramında bastırmayı en iyi temsil eden örnek, erkek çocuğun annesine karşı duyduğu cinsel eğilimin baskı altına alınmasıdır. Freud, küçük çocuğun, rakibi olan babasından özellikle de babası onu hadım eder diye korktuğunu düşünüyor. Ona göre, bu korku, çocuğun duyduğu isteğin bilin-

cini bastırmasına ve isteklerini başka yönlere çevirmesine yol açıyor. Ama ilk korkunun izi hiçbir zaman ortadan kalkmıyor. 'Hadım edilme korkusu' bastırmaya yol açan en temel korku olduğu gibi sevilmeme, öldürülme ya da terk edilme türünden başka korkular da Freud'a göre, tıpkı özgün hadım edilme korkusu gibi insanı en temel isteklerini bastırmaya zorlayacak güce sahip.

Freud, bireysel ruhsal çözümlemede (psikanalizde), bastırmanın bireysel etkenlerini araştırmıştır gerçi; ama onun bastırma kavramının, yalnızca bireyselliği içeren terimler aracılığıyla anlaşılabileceğini düşünmek doğru olmaz. Çünkü, Freud'un bastırma kavramının aynı zamanda toplumsal bir boyutu da vardır. Toplum, uygarlığın daha yüksek biçimlerine doğru geliştiği ölçüde içgüdüsel istekler geçerli toplumsal kurallarla uyuşamaz duruma gelirler ve bunun sonucunda giderek daha çok baskı altına alınmaları gerekir. Freud'a göre, uygarlığın ilerlemesi, baskı altına almaların artışı demektir. Ama Freud hiçbir zaman bu niceliksel ve düzeneksel toplum kavramının ötesine geçmemiş, bir toplumun kendine özgü yapısını ve bu yapının bastırma üstündeki etkisini incelememiştir.

Eğer bastırmaya neden olan korkular bu kadar güçlüyse Freud, bilinçdışındakini bilinçli kılmayı, baskı altına alınmış olanı 'baskıdan kurtarmayı' nasıl umabilmiştir? Oysa onun bulmuş olduğu ruh çözümsel (psikanalitik) sağaltım yönteminin kesinlikle bu amaca hizmet ettiği çok iyi bilinmektedir. Freud, hastanın düşlerini çözümleyerek, 'özgür çağrışımlarını', sıkıdenetimden (sansür) geçmemiş kendiliğinden düşüncelerini anlayarak hastayla birlikte onun daha önce bilmediği bir alana, bilinçdışına erişmeye çalışmıştır.

Acaba düşlerin çözümlenmesinin ve özgür çağrışımın bilinçdışını bulmak üzere bu şekilde kullanılmaları için gerekli olan kuramsal öncüler nelerdir?

Hiç kuşku yok ki Freud, ruhçözümsel araştırmalarının ilk yıllarında bilginin anlıksal (intellectual), kuramsal olduğuna ilişkin geleneksel usçu (rationalistic) inancı

paylaşmıştı. Bu yüzden de hastaya belli gelişmelerin niçin ortaya çıktığını açıklamanın ve çözümleyicinin hastanın bilinçdışında bulmuş olduğu şeyi ona anlatmasının sağaltım için yeterli olduğunu düşünmüştü. 'Yorumlama' diye adlandırılan bu anlıksal bilginin hastada bir değişikliğe neden olacağı, onu iyileştireceği varsayılmıştı. Ama Freud da öteki çözümleyiciler de çok kısa sürede Spinoza'nın 'anlıksal bilgi, ancak coşkusal (affective) bir bilgi olduğu ölçüde değişikliğe neden olur' tümcesinin doğruluğunu kabul etmek zorunda kalacaklardır. Anlıksal bilginin böyle bir bilgi olarak herhangi bir değişikliğe neden olamayacağı, ancak insanın anlıksal bilgileri aracılığıyla bilinçdışı isteklerini belki daha iyi denetleyebileceği ortaya çıkmıştı. Ama bu denetleme işi de ruhsal çözümlemenin değil, daha çok geleneksel ahlakın amacıydı. Hasta, kendisinin yansız bir gözlemcisi tavrını koruduğu sürece bilinçdışı ile ona ilişkin *düşünmesinin* dışında bir ilişki kuramaz. Kendi içindeki daha zengin ve derin gerçekliği *yaşayamaz.* İnsanın kendi bilinçdışını buluşu kesinlikle yalnız bir anlıksal edim olmayıp sözcüklerle dile getirilmesi çok güç coşkusal bir yaşantıdır. Bu, buluş ediminden önce düşünme ve spekülasyon gelemez demek değildir. Ama buluş edimi bir düşünme edimi olmayıp bir *bilincine varma* ve belki de daha iyisi, kısaca *görme* edimidir. Bilinçdışı yaşantıların, düşüncelerin ve duyguların bilincine varmak tıpkı insanın nefes aldığını bilmesinin bu konuda düşündüğü anlamına gelmediği gibi onlara *ilişkin* düşünmek anlamına değil, onları *görmek* anlamına gelir. Bilinçdışı olanın bilincine varma kendiliğindenliği ve birdenbire ortaya çıkışıyla belirlenen bir yaşantıdır. İnsanın gözleri ansızın açılır, artık kendisini ve dünyayı değişik bir ışık altında ve değişik bir açıdan görür. Bu olay yaşandığı sırada genellikle büyük ölçüde kaygılanır, ama daha sonra bunun yerine yeni bir güven duygusu doğar. Bilinçdışını bulma süreci kuramsal ve anlıksal bilgiyi aşan, çok derinden duyulan, sürekli olarak çoğalan bir yaşantılar dizisi olarak betimlenebilir.

Bilinçdışını bilinçli kılmanın olanaklı olup olmadığı sorusunu yanıtlamakta bu süreci engelleyen etkenleri bilmek en önemli yandır. Bilinçdışının içyüzünü kavramayı güçleştiren pek çok etken vardır. Bunlar, ansal katılık (mental rigidity), uygun yönlenmeden yoksun olma, umutsuzluk, nesnel koşulları değiştirme olanağının bulunmayışı gibi etkenlerdir. Ama bilinç-dışını bilinçli kılmakta güçlük çıkaran etkenlerden hiçbiri, Freud'un 'direnme' diye adlandırdığı düzenek kadar sorumluluk taşımaz.

Direnme[1] (resistance) nedir? Buluşlardan çoğu gibi direnme de öylesine basit bir şeydir ki, insan rahatlıkla onu herkes bulabilirdi diyebilir. Ne var ki bu olgunun bulunması yine de büyük bir bilim adamını beklemiştir. Şimdi bu düzeneğe ilişkin bir örnek verelim: İş için bir yolculuğa çıkması gereken, ama görünüşe göre, bundan korkan bir dostunuz olsun. Onun bu yolculuktan korktuğunu siz bildiğiniz karısı ve bütün arkadaşları bildiği halde *kendisi* bilmiyordur. Dostunuz birgün kendisini iyi hissetmediğini; ertesi gün bu yolculuğu yapmadan da aynı sonucu sağlayabilecek daha iyi yöntemler bulunduğunu; daha ertesi gün sizin durmadan yolculuğu anımsatarak onu zorladığınızı, zorlanmaktan hoşlanmadığı için bu yolculuğu yapmayacağını ve bunun gibi birçok gerekçe göstermeye, yolculuğu yapması için zamanın geçmiş olduğunu ve bu konuyu tartışmanın bir yararı olmadığını dile getirinceye kadar devam edecektir. Ancak eğer siz ona çok örtük bir biçimde de olsa gerçekte korktuğu için bu yolculuğa çıkmayı istemediğini hissettirirseniz büyük bir olasılıkla basit bir yadsıma yerine şiddetli bir karşı çıkışa ve suçlama yağmuruna tutulacaksınız. Öyle ki sonunda özür dilemek ya da –eğer arkadaşınızın dostluğunu yitirmek istemiyorsanız– hiçbir zaman onun bir korkak olduğunu düşünmediğinizi söylemek, giderek yiğitliğini övmek zorunda kalabilirsiniz.

Burada olan şey nedir? Dostunuzun yolculuk yapmak istemeyişinin gerçek dürtüsü *korkudur*. (Neden korktuğu bu

1 Direnme: Psikanalizde ve psikiyatride, bilinçdışındaki şeylerin bilinç düzeyine çıkmasını engellemeye yönelik her türlü çaba.

tartışmanın amaçları açısından bir önem taşımaz. Korkusunun nedensel bir şekilde haklı çıkarılabileceğinin ya da korku nedeninin yalnızca imgesel olduğunun söylenmesi yeterlidir.) Bu korku, bilinçdışıdır. Ama dostunuz yolculuğa çıkmak istememesine mantıklı bir 'ussallaştırma' yapmak ya da uydurma bir neden bulmak zorundadır. O, her gün bu nedenlerden birkaç tane bulabilir. (Sigarayı bırakmayı denemiş olan herkes, bu türden nedenlerin ne denli kolaylıkla bulunduğunu bilir.) Ya da bir temel ussallaştırmaya bağlanıp kalabilir. Gerçekte bu tür bir ussallaştırmanın geçerli olup olmadığı bir önem taşımaz. Önemli olan, bu ussallaştırmanın onun gitmeyi kabul etmeyişinin etkileyici ve yeterli nedeni olmamasıdır. En şaşılacak yan da ona gerçek neden olan dürtüden söz ettiğinizde gösterdiği tepki ve direnmenin şiddetiyle aşırılığıdır. Oysa yolculuğu yapmaktaki isteksizliğinin gerçek dürtüsünü göstererek sorunun çözümünde ona yardımcı olmaya çalıştığınız için mutlu olması ya da size gönül borcu duyması gerekmez miydi? Ama beklentileriniz ne olursa olsun, gerçek, *onun* bu duyguları duymadığıdır. Arkadaşınız korkak olma düşününe katlanamadığını tepkileriyle çok açık bir şekilde göstermektedir. Ama bunun nedeni acaba nedir? Bu sorunun yanıtı olabilecek birkaç olasılık var. Arkadaşınız belki de kendisini oldukça beğenen özseverci (narcissistic) biri. Korkusuzluk onun bu beğenilen kişiliğine ilişkin ayrılmaz bir parça olduğu için bu imgenin sarsılması, dostunuzun özseverci kendini beğenmesini ve bundan ötürü de kendi değerine ve güvenliğine ilişkin duygularını yaralayıp yıpratacaktır. Ya da arkadaşınızın üstbenliği (super-ego) yani doğru ve yanlışın içselleştirilmiş ilkelerini temsil eden benlik için korku ve korkaklık kötü bir şeydir. Bu yüzden, korkuyu kabullenmesi, kendi yasasına karşı eylemde bulunmuş olduğunu kabullenmesi anlamına gelecektir. Onun için üst-benlik, korku ya da korkaklığı şiddetle yadsımaktadır. Ya da arkadaşınızın belki yakın çevresinin dostluğuna pek güvenemediği için arkadaşlarının gözünde kendisine ilişkin korkusuz adam izlenimini koruma gereksinmesini

duymaktadır. Bunun nedeni de korkak biri olarak değerlendirildiği takdirde arkadaşları tarafından artık sevilmeyeceğinden duyduğu kaygıdır. İşte bu olasılıklardan herhangi biri etkileyici olabilir. Ama onlar acaba neden bu denli etkili olabiliyorlar? Bir açıklamaya göre, bireyin kimlik (identity) duygusu bu imgelere dayanır. Eğer bu imgeler 'doğru' değilse o zaman birey 'ben kimim?' 'Doğru *olan* nedir?', 'Benim dünyadaki yerim neresidir?' gibi sorularla karşı karşıya kalır. Bir kez bu sorular doğdu mu kendisini son derecede tedirgin hisseder. Alıştığı yönelimini (orientation) ve onunla birlikte güven duygusunu yitirir. Duyduğu kaygı, Freud'un söylediği gibi yalnızca örneğin cinsel organı ya da yaşamı türünden özgül şeylerin yitirilebileceği korkusundan değil, ama aynı zamanda kendi kimliğini güvencede duymamaktan doğan bir korkudan kaynaklanmaktadır. Direnme, insanın kendisini böyle bir korkudan koruma çabasıdır. Bu korku hafif bir depremin neden olduğu türden bir korku ile karşılaştırılabilir. Yer sarsıntısı süresince hiçbir şey güvenli olmayıp her şey sallantıdadır. İnsan kim ve nerede olduğunu, ne yapacağını bilemez. Gerçekte de bu yaşantı, hafif bir delilik krizine benzeyen bu duygu, yalnızca bir iki saniye bile sürse, insanı son derece rahatsız eder.

Direnmeyi ve baskıyı üreten korkular konusuna ileride yeniden döneceğiz. Bu konuda anlatacağımız başka şeyler de var. Ama şimdi, önce bilinçdışına ilişkin öteki sorunları tartışmamız gerekiyor.

Günümüzde artık çok yaygınlaşmış olan ruhçözümsel (psikanalitik) terimler dizgesinde 'bilinçdışından' sanki o insanın içinde bir yermiş, örneğin bir evin bodrumu imiş gibi söz edilir. Bu düşün, Freud'un kişiliği ilkel benlik (id), benlik (ego) ve üstbenlik (super-ego) diye üçe ayıran ünlü bölümlemesinden güç kazanmıştır. İlkel benlik, içgüdüsel isteklerin toplamını temsil eder. Bu içgüdüsel isteklerin çoğunun bilinçlik düzeyine erişmelerine izin verilmediği için ilkel benlik, içeriği bakımından bilinçdışı ile de özdeşleştirilebilir. İnsanın güvenliğini ve yaşamını sürdürmesi açısın-

dan gerçekçi yorumlar yapma ve gerçeği görme işlevini en azından yaşam boyu sürdüren örgütlenmiş kişilik olarak benlik (ego) ise 'bilinçliliği' temsil eder. Babanın ve toplumun buyruklarının ve yasaklamalarının içselleştirilmesi olan üstbenlik (super-ego), hem bilinçli hem de bilinçdışı olabilir. Bu yüzden, bilinçdışıyla ya da bilinçle özdeşleştirilmesi uygun olmaz.

Bilinçdışının yerbetimsel (topographical) kullanımı hiç kuşku yok ki daha sonra bu bölümde tartışılacak olan çağımızın 'sahip olma' kavramı aracılığıyla düşünme konusundaki genel eğilimi tarafından daha bir yüreklendirilmiştir. Günümüzde insanlar uyku uyuyamadıklarını söyleyecek yerde *uykusuzluğum var* ya da ruhsal bir çöküntü içinde olduklarını dile getirecek yerde bir *depresyon sorunum* var diyorlar. Böylece, bir otomobile, bir eve, bir çocuğa *sahip oldukları* gibi bir soruna, bir duyguya, bir ruh doktoruna ve bir bilinçdışına da *sahipler*.

Günümüzde pek çok insanın 'bilinçaltından' söz etmeyi yeğlemesinin nedeni budur. Çünkü bilinçaltı bir işlev olmaktan çok bir bölgedir. 'Şunun ya da bunun bilincinde değilim' diyebildiğim halde 'bir şey konusunda bilinçaltıyım'[2] diyemeyiz. Freud, bilinçdışı kavramını ilkelbenlik (id) kavramından ayırmakta titiz davranmıştır. Ama Freudcu bilinçdışı kavramında yine de işleri güçleştiren bir yan var. Bu yan, bu kavramın belli bir *içeriği,* ilkel benliğin içgüdüsel isteklerini, belli bir bilinçlilik bilinçsizlik durumu ile tanımlama eğilimi göstermesidir. İnsan burada birbirinden tümüyle ayrı iki kavramla uğraşmakta olduğu gerçeğini gözden uzak tutmamak zorundadır. Bu kavramlardan biri, belli içgüdüsel tepkileri –öteki, belli bir algılama durumunu– bilinçsizliği ya da bilinçliliği dile getirir. Toplumumuzda sıradan birinin belli içgüdüsel gereksinmelerinin bilincinde olmadığı çok kez görülür. Oysa bir yamyam, başka bir insanı yeme isteğinin

2 Jung'un 'bilinçdışı' terimini kullanması bu kavramın yerbetimsel kullanımından vazgeçilmesine yardımcı olamamıştır. Freud için bilinçdışı kötülüklerle dolu bir bodrum olduğu halde Jung'un kullandığı anlamda bilinçdışı, insanın özgün, ama unutulmuş bilgelik hazineleriyle dolu bir mağaradır.

bilincinde olduğu gibi bir ruh hastası da çok eskiden duyduğu şu ya da bu isteklerin pekâlâ bilincindedir. Çoğumuzun düşlerimizde yaptıklarımızın bilincinde oluşumuz gibi. Eğer eskiye ilişkin içerikler ve bilinçlilik ya da bilinçsizlik kavramı arasındaki ayrımda ısrar edersek bu bizim bilinçdışı anlayışımıza daha bir açıklık kazandıracaktır.

Bilinçdışı terimi (benim bu sayfalarda yaptığım gibi kolaylık olsun diye kullanılıyor bile olsa), gerçekte bir tür gizemleştirmedir (mystification). *Bilinçdışı* diye bir şey yoktur. Yalnızca, bilincinde olduğumuz ve bilincinde olmadığımız, yani haklarında *bilinçsiz olduğumuz* bazı yaşantılar vardır. Eğer bir adamdan korktuğum için nefret ediyorsam ve korkumun değil de nefretimin bilincindeysem, nefretimin bilinçli, korkumun ise bilinçdışı olduğunu söyleyebiliriz. Ne var ki duyduğum korku, bilinçdışı diye adlandırılan o gizemli yerde saklı değildir.

Ama biz, yalnız cinsel tepilerimizi ya da nefret ve korku gibi duygularımızı bastırmakla kalmaz, aynı zamanda tehlikede görmek istemediğimiz belli düşüncelere ve çıkarlarımızla çelişen olgulara ilişkin bilinçliliğimizi de bastırırız. Bu türden bir bastırmanın en iyi örnekleri, uluslararası ilişkiler alanında karşımıza çıkar. Bu alanda olgusal bilginin basit bir şekilde bastırılmasıyla pek çok karşılaşırız. Sıradan kimseler bir yana, politikacılar bile kendi siyasal uslamlamalarına uymayan olguları kolayca unuturlar. Buna bir örnek verebilirim: 1961 baharında çok zeki ve bilgili bir gazeteci ile Berlin sorununu tartışıyorduk. Ben, simgesel bir kuvvet indirimi yapma, Batı Berlin'den kaynaklanan anti-komünist propagandaya son verme türünden koşullarla 1959'da Cenevre'de yapılan Dışişleri Bakanları Toplantısı'nda Krusçev'e Berlin sorununda bir uzlaşmaya istekli olduğumuza inanacağı nedenler vermiş olduğumuzu dile getirdim. Konuştuğum gazeteci, böyle bir toplantının yapılmadığında ve sözünü ettiğim koşulların hiçbir zaman tartışılmadığında ısrar etti. O, iki yıldan kısa bir süre önce yaşamış olduğu olguların bilinçliliğini tümüyle bastırmıştı. Ama bastırma, her zaman

bu örnekte olduğu kadar açık ve kesin değildir 'bilinmesi olası olanın' bastırılması, 'iyi bilinen' bir olgunun bastırılmasından daha sık çıkar karşımıza. Bu düzeneğin bir örneği, başta gelen politikacılar ve generaller dahil, milyonlarca Almanın Nazilerin en iğrenç cinayetlerini bilmediklerini öne sürmeleridir. Sıradan Amerikalı, Almanların gözleri önünde olup bitenleri görmezlikten gelmeyeceklerine göre, yalan söylüyor olmaları gerektiğine inanmaktaydı. ('İnanmaktaydı' diyorum; çünkü bu yazı yazılırken artık Almanlar en yakın dostlarımız. Bu yüzden, yaptıkları her şeye onlar henüz "düşmanımızken" olduğundan daha değişik bir açıdan bakılmakta.) Ama bunu söyleyen, insanın görmek istemediği şeyi görmeme konusundaki yeteneğini ve bu nedenle de Almanların 'bilmek istemedikleri' bir olguyu bilmediklerini söylerlerken içten olabileceklerini unutmaktadır. (H. S. Sullivan bu olayı çok yerinde bir terimle 'seçici dikkatsizlik' olarak adlandırmıştır.) Bir başka bastırma biçimi, bir olayın belli yönlerini anımsayıp öteki yönlerini unutmaktır. Bugün 1930'ların ödün politikasından söz edildiğinde yeniden silahlanmakta olan Almanya'dan korkan İngiltere ve Fransa'nın, ödünleri, Hitler'in isteklerini yatıştırıp daha fazlasını istemesini önler umuduyla verdikleri anımsanır. Ama gerek Chamberlein gerekse Baldwin başkanlığındaki tutucu İngiliz hükümetlerinin hem Mussolini İtalya'sına hem Nazi Almanya'sına yakınlık duyan hoşgörülü bir politika izlemiş oldukları unutulmuştur. Oysa eğer bu hoşgörülü yakınlık politikası izlenmeseydi, Almanların askeri gelişmesi daha işin başında hem de ödüne gerek duyulmaksızın durdurulmuş olacaktı. Batı'nın Nazi ideolojisine öfkelenip resmen karşı tavır alması, Nazilerle aranın siyasal bakımdan açılmasının nedeni olmayıp, sonucu idi. Bir başka bastırma biçimi de olgunun kendisinin değil, duygusal ve ahlaksal anlamının bastırıldığı durumlardır. Örneğin, savaşta düşman tarafından yapılan işkenceler, onun şeytanca kötülüğünün bir başka kanıtı olarak yorumlandığı halde, kendi askerlerimizin yaptığı aynı ya da benzeri şeyler, üzücü, ama anlayışla

karşılanması gereken tepkiler olarak kabul edilir. İnsanların çoğu, düşmanın eylemlerini iğrenç buldukları halde, aynı eylemler kendi yandaşlarınca gerçekleştirildiğinde onları kınamak bir yana, tümüyle haklı da çıkarırlar.

Özetleyecek olursak: Freud düşüncesinin odağında, insanın *öznelliğinin* gerçek *nesnel* etkenlerce belirlendiği görüşü vardır. İnsanın kendi bilinçliliği söz konusu olduğu sürece nesnel olan bu etkenler onun düşünce ve duygularını, dolaylı bir şekilde de eylemlerini gizlice belirlerler. Düşünce ve seçme özgürlüğüyle böylesine övünen insan, gerçekte iplerini göremediği ve anlayamadığı güçlerin çekip yönettiği bir kukladan başka bir şey değildir. İnsan, kendi özgür istencine göre eylemde bulunduğu yanılsamasını (illusion) gerçekmiş gibi görebilmek ya da göstermek için ussal nedenler bulur. Bu ussal nedenler, yanılsamasının, yapmak zorunda olduğu şey olarak görünmesini sağlar. Çünkü o, bu eylem biçimini ussal ya da ahlaksal nedenlere dayanarak seçmiştir. Ama Freud, insanın kendisini belirleyen güçlere karşı kesinlikle çaresiz olduğunu pekiştiren bir yazgıcılığa varmıyor. İnsanın kendisinden gizli iş gören asıl güçlerin bilincine varabileceğini, onların bilincine varmakla özgürlük alanını genişleteceğini, bilinçdışı güçlerin yönettiği çaresiz bir kukla olmaktan çıkıp kendi yazgısını belirleyen bilinçli ve özgür bir insana dönüşebileceğini öne sürüyor. Nitekim o, bu amacı 'nerede ilkel benlik varsa orada mutlaka benlik de olacaktır' tümcesiyle dile getirmiştir.

İnsanın bilinçliliğini ve yaptığı seçimleri bilinçdışı güçler belirler görüşünün Batı düşüncesinde on yedinci yüzyıla kadar geri götürülebilen bir geleneği vardır. Bilinçdışına ilişkin açık seçik bir görüşü olan ilk düşünür Spinoza idi. O, insanların 'kendi isteklerinin bilincinde olduklarını, ama bu istekleri belirleyen nedenleri bilmediklerini' öne sürmüştür. Başka bir deyişle, sıradan insan, özgür olmadığı halde bilinçdışı bazı etkenlerce güdümlenmiş olduğu için özgür olduğu yanılsaması ile yaşar. Spinoza'ya göre, bu bilinçdışı güdümlemenin varlığı, insanın özgür olmayışının gerçek nedenidir.

Eğer insan, içindeki ve dışındaki gerçekliğin bilincine varır ve bu bilincini sürekli olarak geliştirirse özgürlüğe erişebilir.

Ekonomik insanın 'kendi niyetiyle ilgisi olmayan bir ereğe ulaşmak üzere görünmez bir el tarafından yönlendirildiği'ni[3] yazan A. Smith, bilinçdışı güdümlenme düşününü çok değişik bir bağlam içinde dile getirmişti.

İnsan bilincini ve davranışlarını belirleyen nesnel etkenleri ortaya çıkarmakla ilgilenen düşünce eğilimlerinin tümü gerçekte Batı düşüncesini ortaçağın sonundan bu yana karakterize etmiş olan genel eğilimin bir bölümü olarak görülmelidir. Bu genel eğilim, gerçekliği akılcı ve bilimsel bir yolla kavrama eğilimidir. Ortaçağın dünyası iyi düzenlenmiş bir dünya olup güvenli görünmekteydi. İnsan, Tanrı tarafından yaratılmıştı ve onun tarafından korunuyordu. İnsanın dünyası evrenin merkeziydi. Atomun bölünemeyen en küçük fiziksel varlık olması gibi insanın bilinci de kuşku duyulamayan en son ansal (mental) varlıktı. Ne var ki, birkaç yüzyıl içinde bu dünya tasarımı paramparça oldu. Yeryüzü artık evrenin merkezi değildi. İnsan, yaşamın en ilkel biçimleriyle başlayan evrimsel gelişimin bir ürünüydü. Fizik dünya daha bir kuşak önce sağlam ve güvenli görünen tüm zaman ve uzam kavramlarını aşmış; bilinç, doğruluğu (hakikat) koruyup savunacak yerde, düşünceyi gizleyen bir araç olarak kabul edilmişti. Kendisinden önce Spinoza'nın, kendisinden sonra Freud'un dışında, bilincin egemen durumunu yitirmesi fikrine en büyük etkiyi yapmış olan düşünür Marx'tı. O, büyük bir olasılıkla *Etik*'ini büyük bir dikkatle incelemiş olduğu Spinoza'nın etkisi altında kalmıştı. Daha önemlisi, Hegel'in bilinçsiz olarak tarihin amaçlarına hizmet eden insan kavramını içeren tarih felsefesi de Marx'ın düşüncelerini bir şekilde kendi bilinçli amaçları ve bireysel tutkularıyla güdümlenirken onu mutlak ideanın temsilcisi yapan şey

3 A. Smith, *An Inquiry into and Nature and Causes of the Wealth of Nations*, The Modern Lib. New York, 1937 s. 423. Bu alıntıyı ve Adam Smith'in bilinçdışı kavramının gelişmesinde oynadığı role ilişkin yorumu R. Tucker'in *Philosophy and Myth in Karl Marx* adlı kitabındaki yetkin çözümlemelere borçluyum. (Cambridge Uni. Press, 1961 s. 66).

'usun hilesidir' (die List der Vernunft). Hegel'in felsefesinde, tarih sahnesinde birey olarak insan ve onun bilinci, ideanın (ya da Tanrı'nın) iplerini çektiği bir kukladan başka bir şey değildir.

Hegel'in idea cennetinden insansal etkinliğin egemen olduğu yeryüzüne inen Marx, insan bilincinin işlevi ve onu etkileyen nesnel etkenler fikrine çok daha somut ve kesin bir anlatım kazandırabilmişti.

Marx, *Alman İdeolojisi*'nde 'bilinçlilik yaşamı değil, yaşam bilinçliliği belirler' diye yazmış ve Hegel'in düşünceleriyle kendi düşünceleri arasındaki kesin ayrımı bu noktada görmüştür. O, daha sonra 'İnsanların varoluşlarını belirleyen bilinçlilikleri değildir. Tersine, toplumsal varoluşları bilinçliliklerini belirler,'[4] diye eklemiştir. İnsan, düşüncelerinin kendi toplumsal varoluşunu biçimlendirdiğine inandığı halde, gerçek bunun tersidir. Marx'a göre, düşüncelerin, kavramların ve bilincin ortaya çıkışı, insanların özdeksel etkinlikleri ve özdeksel ilişkileriyle doğrudan doğruya bağlantılı ve içiçe girmiş olup gerçek yaşamın dilidir. İnsanların anlıksal yönden karşılıklı ilişkileri, kavrama ve düşünme, bu evrede özdeksel davranışlarının dolaysız dışa vurumları olarak görünür. Aynı durum bir toplumun siyaset, yasalar, ahlak din ve metafizik şeklinde dışlaşan anlıksal üretimi için de geçerlidir. Üretim güçlerinin ve bu güçler arasındaki ilişkilerin kesin gelişiminin koşullandırdığı etkin insan, en ileri biçimde kavramların, düşünlerin vb. şeylerin de üreticisidir. Bilinçlilik hiçbir zaman bilinçli varoluştan başka bir şey olamaz. İnsanların varoluşları da gerçek yaşam süreçleridir. Eğer insanlar ve yaşadıkları koşullar tüm ideolojilerde bir *karanlık kutuda* (camera obscura)[5] olduğu gibi baş aşağı görünüyorlarsa bunun nedeni onların tarihsel yaşam sürecini

4 *Preface to a Contribution to the Critiqua of Political Economy.*

5 Camera Obscura: Ortaçağın sonlarında geliştirilmiş olan, aynalar aracılığıyla bir görünümün imgesini düz yüzeye yansıtan araç, doğal bir nesne ya da görünümün doğru oranlarını belirlemek için sanatçılarca yaygın bir şekilde kullanılırdı. Başlangıçta kâğıt üstüne düşen imge baş aşağı idi, ama daha sonra kullanılan bir mercek bu durumu düzeltmiştir.

tersine çevirip ters olarak imgelemeleridir. Retinada nesnelerin fiziksel yaşam sürecinde olduğu gibi değil de baş aşağı imgelenmeleri gibi.[6] Hegel'in kuramlarındaki 'usun hilesi' düşüncesini kendi toplumsal sınıf kavramlarına uygulayan Marx, *Alman İdeolojisi*'nde, toplumsal sınıfın, varoluş ve kişisel gelişimleri sınıflarınca önceden belirlenmiş bireylere karşı onların üstünde bağımsız bir varlığı olduğunu daha özgül bir biçimde dile getirmiştir.

Marx, bilinçlilikle dil arasındaki ilişkiyi de gözlemlemiş ve bilinçliliğin toplumsal doğasını vurgulamıştır: 'Dil, bilinçlilik kadar eski olup başka insanlar için de varolduğundan pratik bilinçliliktir. Bu yüzden, kişisel olarak benim için de gerçekten varlık kazanmaya başlamıştır. Çünkü, dil de bilinçlilik gibi yalnızca ihtiyaçtan, başka insanlarla ilişki kurma zorunluluğundan doğar. Nerede bir ilişki varsa, orada benim için dil de vardır. Hayvanların hiçbir şeyle *ilişkileri* olmadığı için bir dilleri de olamaz. Hayvanın başka şeylerle ilişkisi bir ilişki olarak düşünülemez. Bu nedenle bilinçlilik ta başından beri bir toplumsal ürün olup insan varoldukça da böyle kalacaktır. Kuşkusuz, başlangıçta bilinçlilik yalnızca doğrudan doğruya duyusal çevre ile ilgili bilinçlilik ve yavaş yavaş bilinçlenen bireyin kendi dışındaki kimseler ve şeylerle olan sınırlı bağlantısının bilinçliliğidir. O, aynı zamanda başlangıçta insana tümüyle yabancı, büyük ve karşı konulamaz bir güç gibi görünen doğanın da bilinçliliğidir. İnsanların doğa ile ilişkileri salt hayvansal ilişkilerdir ve onlar doğadan yabanıl hayvanların korktuğu gibi korkarlar. İşte bu yüzden, doğanın salt hayvansal bilinçliliği, doğal bir dindir'.[7] Gerçi Marx *Alman İdeolojisi*'nde 'sıradan doğal isteklerin bastırılması'[8] (Verdraengung) sözcüklerini kullanmıştı; ama tarihsel sürecin insan üstündeki belirleyici etkisine ilişkin Marksçı

6 *German Ideology*, s. 13-14.
7 *German Ideology*, s. 19.
8 MEGA I, 5 s. 423. Maximillen Rubel'e dikkatimi bu tümceye çektiği için şükran borçluyum. Bkz. *Karl Marx, Essai de Biogographie Intellectuelle* Librairle Marcel Riviere et Cieq, Paris 1957, s. 225. Rubel, aynı kitabındaki bağlantıya ilişkin ilginç görüşler öne sürüyor.

kuramı doğrudan doğruya ruhçözümsel terimler dizgesiyle dile getiren, 1914 öncesi dönemin en parlak Marksçılarından biri, Rosa Luxemburg olmuştur. O, bu konuda şunları yazmıştır: 'Bilinçdışı, bilinçten; tarihsel sürecin mantığı, bu sürece katılan insanların öznel mantığından önce gelir.[9] Bu anlatım, Marksçı düşünceyi tüm açık seçikliğiyle dile getirmektedir. İnsanın bilinçliliği, yani onun 'öznel süreci', Rosa Luxemburg'un 'bilinçdışı' kavramıyla eşdeğer saydığı 'tarihsel sürecin mantığı' tarafından belirlenir.

Bu noktada, 'bilinçdışına' ilişkin Freudcu ve Marksçı görüşler sanki ortak bir sözcüğe işaretten başka bir şey yapmıyormuş gibi görünebilir. Ancak eğer Marx'ın bu soruna ilişkin düşüncelerini biraz daha derinlemesine izlersek, kesinlikle özdeş olmasalar bile, Marksçı ve Freudcu kuramların bazı ortak yanları olduğunu görürüz.

Marx, biraz önce yukarıda alıntı olarak verdiğimiz ve içinde 'bastırma' sözcüğünü kullandığı parçanın baş tarafında bilinçliliğin bireyin yaşamında oynadığı rol üstünde uzun uzun durmuştur. O, 'İnsanın kendisini, yani bir bütün olan bireyi doyurmaksızın tek bir tutkusunu, tüm öteki tutkulardan ayırarak doyurabileceğine inanmasının' anlamsız olduğundan söz ediyor. Ona göre, eğer bu tutku soyut ve anlamsız bir *özyapı* kazanıp da bireyin doyumu, tek bir tutkunun doyurulması olarak görünürse bunu nedeni, *bilinçlilikte değil, varlıkta*; düşüncede değil, yaşamada aranmalıdır. Bu neden, bireyin içinde yaşamakta olduğu dünyanın koşullarına dayanan deneysel gelişmesinde ve kendini-dile getirişinde bulunacaktır. (Die wiederum von der Weltverhaltnissen abhangt)[10] Marx, bu parçada düşünme ile yaşama arasında bilinçlilik ile varlık arasındakine koşut bir karşıtlık saptıyor. Böylece o burada, daha önce sözünü ettiği toplumsal

9 Rosa Luxemburg, *Leninism or Marxism* (Önce 1904'te Rusça *Iskra*'da ve Almanca olarak *Neue Zeit*'da *Rus Sosyal Demokrasisinin Örgütsel Sorunları* özgün başlığı ile yayımlanmıştı. Bir süre önce '*The Russian Revolution and Leninism or Marxism?*' başlığı altında yeniden yayımlandı. Uni. of Michigan Press, 1961, s. 93).

10 MEGA I. 5, s. 242 (E. Fromm'un çevirisi).

koşulların bireyin varlığını ve dolaylı olarak da düşünmesini biçimlendirdiğini söylemiş oluyor. (Bu parça, aynı zamanda, Marx burada ruhsal bozukluklar sorununa ilişkin çok önemli bir düşünceyi dile getirdiği için de ilginçtir. Eğer insan yalnızca yabancılaşmış tek bir tutkusunu doyuruyorsa bütüncül bir varlık olarak doyumsuz kalmaktadır. Bugün, böyle birine yabancılaşmış bir tutkunun kölesi olduğu, canlı ve bütüncül bir birey olarak kendi öz yaşantısını yitirdiği için *nevrotik* diyoruz.)

Freud gibi Marx da insan bilinçliliğinin büyük ölçüde 'yanlış (ya da yanıltıcı) bir bilinçlilik' olduğuna inanmaktaydı. İnsan, düşüncelerinin doğruluğuna ve onların kendi düşünsel etkinliğinin ürünleri olduğuna inanır. Oysa bu düşünceler, gerçekte ondan gizli olarak iş gören nesnel güçlerce belirlenirler. Freud'un kuramında bu nesnel güçler, fizyolojik ve biyolojik gereksinmeleri; Marx'ın kuramında ise varlığı ve böylece dolaylı bir şekilde bireyin bilinçliliğini belirleyen toplumsal ve ekonomik (tarihsel) güçleri temsil ederler.

Şimdi buna bir örnek düşünelim: Son on yıllarda gelişen biçimiyle endüstriyel üretim yöntemi, yönetici seçkinlerin denetlediği, tek merkeze bağlı büyük girişimlerin varlığına dayanmaktadır. Bu bürokratik endüstri dizgesi, işçilerin olduğu kadar bürokratların öz-yapılarını ve aynı zamanda düşüncelerini de biçimlendirmektedir. Bürokrat, hem tutucudur hem de sonucu belli olmayan girişimlere karşıdır. Asıl isteği, işinde ilerleyip yükselmek olduğu için bunu en iyi şekilde sonucu belli olmayan kararlardan kaçınarak ve içinde çalıştığı kurumun başarılı işlemesine katkıda bulunmayı kendisini yönlendiren ilke yaparak gerçekleştirebilir. Öte yandan, işçiler ile memurlar da özdeksel ve tinsel yönden ödüllendirildikleri sürece, bu kurumun bir parçası olmaktan memnundurlar. Öyle ki kendi sendikalarında da büyük çaplı örgütler, yüksek maaş alan liderler, tek tek üyelerin etkin katkısının sınırlı olması gibi pek çok bakımlardan bu endüstride yapılanları örnek alırlar. Büyük çaplı endüstri-

nin gelişmesine, her ikisi de endüstri örgütünü yönlendiren aynı ilkeleri izleyen büyük çaplı merkezî hükümet ve silahlı kuvvetler eşlik eder.[11] Bu tip bir toplumsal örgütlenme, iş alanında, hükümette, savunma örgütünde ve bir ölçüde de sendikalarda bir seçkinler sınıfının ortaya çıkmasına yol açar. İş alanındaki, hükümetteki ve savunma örgütündeki seçkinler, çalıştırdıkları kişiler, tavırları ve düşünme biçimleri bakımından birbirlerine çok benzerler. 'Kapitalist' ülkelerle 'komünist' Sovyetler Birliği ülkeleri, aralarındaki siyasal ve toplumsal ayrımlara karşın, seçkinleri duyguları ve düşünceleri bakımından birbirlerine benzerler. Bunun nedeni, her iki dizgede temel üretim biçiminin benzer oluşudur.[12]

Seçkinler grubundaki üyelerin bilinçlilikleri kendi toplumsal varoluşlarının ürünüdür. Onlar kendi örgütlerini ve bu örgütte geçerli olan değerleri 'insanın çıkarlarına en iyi uyan şeyler' sayarlar. Çünkü böyle bir varsayımı olanaklı kılan bir insan doğası imgeleri vardır. Kendi dizgelerini sorgulayan ya da tehlikeye düşüren her düşüne ya da dizgeye düşmandırlar.

Eğer silahsızlanmanın örgütleri için tehlikeli olduğunu hissederlerse silahsızlanmaya karşı çıkarlar. Kendi sınıflarının yerine yeni ve değişik bir idareciler sınıfının geçtiği her dizgeden kuşku duyup ona düşman olurlar. Bilinçli olarak, vatan sevgisi, ödev duygusu, ahlaksal ve siyasal ilkelerce güdümlendiklerine inanırlar. Her iki yanın seçkinleri de üretim biçimlerinin doğası gereği ortaya çıkan düşüncelere saplantılı bir şekilde bağlı, bilinçli düşünceleri yönünden

---

11 Büyük çaplı hükümete karşı olan (ya da en azından karşıymış gibi görünen) tutucuların genellikle büyük ticaret ve savunma kuruluşlarına karşı olmamaları ironik bir olgudur.

12 C. Wrigth Mills, *The Power Elite* adlı kitabında bu tür seçkinleri incelemiştir. Ama o, bu seçkinlerin belli bir üretim biçiminin ve toplumsal örgütlenmenin ürünü olduklarını, bu nedenle de varlıklarının Marksçı kuramı çürütmekten çok, desteklediğini tam olarak anlayamamıştır. Mills, *The Marxists* adlı son kitabında Marksçılığın ekonomik belirlemeciliğini eleştirmekte, siyasal ve askeri belirlemeciliklerin de eşit değerde varsayımlar olduklarını öne sürmektedir. (s. 126) Ben, bu seçkinlerin ve toplumdaki yerlerinin en iyi Marksçı modelin görüş açısından anlaşılabileceğine inanıyorum.

içtenliklidirler. İçten oldukları ve düşüncelerinin artalanındaki gerçek güdülerin bilincinde olmadıkları için fikirlerini değiştirmeleri çok güçtür. Bu gibileri, güç, para ya da saygınlık için duyulan karşı konulamaz bir tutku güdümlemiş değildir. Hiç kuşkusuz bu türden güdüleri olanlar da vardır. Ama tek dürtüleri bu türden olanlar çoğunlukta olmayıp ancak ayrallardır (istisnalar). Tüm seçkinler kişisel olarak, sıradan kimseler gibi belli çıkarlarından vazgeçmeye ve özveride bulunmaya isteklidirler. Güdümleyici etken, toplumsal işlevlerinin bilinçlerini biçimlendirmesi bu yüzden de haklı olduklarını, doğru amaçlara yöneldiklerini hiçbir kuşku duymadan kabul etmeleridir. Bu, aynı zamanda çok şaşırtıcı bir başka olayı da açıklar. Her iki bloktaki seçkinlerin sürekli sürtüşme içinde bulunduklarını ve barışı güvence altına alacak bir uzlaşmaya varmalarının çok güç olduğunu görüyoruz. Nükleer bir savaşın seçkinler sınıfındaki üyelerin ve ailelerinin çoğunun ölümü ve de örgütlerinin büyük bir bölümünün yıkımı anlamına geleceğinden kuşkuya yer yok. Eğer onlar, büyük ölçüde para ve güç için duydukları istekle güdümlenmiş olsalardı ölüm korkusu karşısında bile –aşırı ölçüde nevrotik olanlar hariç– bu isteklerinden vazgeçmemeleri anlaşılabilir bir durum olur muydu? Bunun gerçek nedeni, kesinlikle bu gibilerin görüş açılarını değiştirmenin güçlüğüdür. Onlara sorarsanız, düşünce biçimleri ussal, soylu, onurlu olup nükleer soykırım herkesi yok etse bile bir şey yapılamaz. Çünkü, seçmiş oldukları o 'ussal', 'soylu' ve 'onurlu' eylem biçiminden başka bir yöntem yoktur.

Buraya kadar Marx'ın düşüncesinde toplumsal varoluşun bilinçliliği nasıl belirlediğini göstermeye çalıştım. Ama Marx çok kez dile getirildiği gibi bir 'belirlenimci' (determinist) değildir. onun durumu Spinoza'nınkine çok benzemektedir. Biz, bilinçli benlerimizin dışındaki güçler ile gizli olarak bizi yöneten tutkular ve çıkarlar tarafından belirleniriz. Böyle olduğu sürece de özgür değiliz. Ama uyurgezer, özgür olmayan, belirlenmiş, bağımlı, edilgin kişilerken, yanılsa-

malardan vazgeçerek kendimizi uyanmış, bilinçli, etkin ve bağımsız kılabiliriz. Böylece, gerçekliğin ve bundan ötürü de zorunluluğun tümüyle bilincine varıp özgürlük alanımızı genişletebilir ve bu kölelikten kurtulabiliriz. Yaşamın ereği, hem Spinoza hem de Marx için kölelikten kurtulmaktır. Bu ereğe giden yol ise yanılsamalarımızı yenip kendi etkin düşüncelerimizi tam anlamında kullanabilmektir. Freud'un düşünceleri de temelde aynıdır. Gerçi o, köleliğe karşı özgürlükten, ansal hastalığa karşı ansal sağlıktan söz ettiğinden daha az söz etmiştir. Ama insanın nesnel etkenlerce (libidosu ve yazgısınca) belirlenmiş olduğunu görmüştür. İnsanın yanılsamalarını yenerek, gerçekliği görerek, bilinçdışı, ama gerçek olanın bilincine vararak bu belirlenimin üstesinden gelebileceğini düşünmüştür. Freud'un bir sağaltıcı (tedavi edici) olarak ilkesi, ansal hastalığı sağaltma yöntemi, bilinçdışı olanın bilincine varmaktı. O, bir toplum filozofu olarak da ayni ilkeye inanmaktaydı: Ona göre, eğer gerçekliğin bilincine varır ve yanılsamalarımızın üstesinden gelirsek yaşamla başa çıkmak için gerekli güce sahip oluruz. Freud, bu düşüncelerini belki de en açık şekilde *The Future of an Illusion*'da[13] (Bir Yanılsamanın Geleceği) dile getirmiştir. Bu kitabında Freud, 'belki bir nevroz rahatsızlığı çekmeyenler bunu ortadan kaldırmak için uyuşturucuya gereksinme duymayacaklardır. Ama hiç kuşku yok ki kendilerini güç bir durum içinde bulacaklardır. Çaresizliklerinin ne denli büyük olduğunu ve evrenin mekanik düzeni içindeki önemsizliklerini kabul etmek zorunda kalacaklardır. Artık yaratının odağı olamayacakları gibi koruyucu ve öngörü sahibi gücün (Tanrı'nın) sevecen ilgisinin nesnesi olmaktan da çıkacaklardır. Kendilerini tıpkı sıcak ve rahat anne-baba yuvasını terketmiş bir çocuk gibi hissedeceklerdir. Ama kuşkusuz çocukluk dönemi er geç geçilmeye ve aşılmaya yazgılı bir evredir. İnsanlar, sonsuza dek çocuk olarak kalamazlar.

13 S. Freud, *The Future of an Illusion,* The Standart Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, The Hogarth Press, London, 1961, Cilt XXI, s. 49.

Önünde sonunda bu evreden çıkıp "düşman yaşama" girmek zorundadırlar. Bu süreci "gerçekliğe eğitilmek" diye adlandırabiliriz.' Freud, bundan sonra şöyle devam ediyor: 'Tanrımız olan us (logos) belki sonsuz ve saltık gücü olan bir şey değildir. Ve belki kendisinden öncekilerin vaat etmiş olduklarının ancak küçük bir bölümünü gerçekleştirme gücüne sahiptir. Eğer bunu kabul etmek zorundaysak katlantıyla (tevekkülle) kabul edeceğiz. Ancak bu, dünyaya ve yaşama duyduğumuz ilgiyi de yitireceğimiz anlamına gelmeyecek... Hayır, bilimimiz bir yanılsama (illusion) değildir. Ama bilimin bize veremediğini başka bir yerden elde edebileceğimizi düşünmek, işte bu bir yanılsama olurdu.[14]

Marx'a göre özgürlüğün ve insansal eylemin koşulu, yanılsamaların bilincine varmaktır. O, bu düşüncesini dinin işlevini konu edinen daha önceki yazılarında çok parlak bir şekilde dile getirmiştir: '*Dinsel* bunalım, aynı zamanda hem gerçek bir bunalım *anlatımı* hem de bu gerçek bunalıma karşı bir *protestodur*. Din, tinsel olmayan bir durumun tini olduğu ölçüde, baskı altında tutulan bir yaratığın rahatça soluk alışı, kalpsiz bir dünyanın kalbidir de. O, insanları uyuşturan bir afyondur.'

'Mutluluk *yanılsaması* olan dinin ortadan kaldırılması, insanların *gerçek* mutlulukları için gereklidir. Koşuldan dolayı yanılsamalardan vazgeçme isteği, *yanılsamalar gerektiren bir koşuldan vazgeçme isteğidir.* İşte bu nedenle, gelişmemiş biçimiyle din eleştirisi, *halesi din olan acı vadisinin* bir eleştirisidir.'

'Bu eleştirinin zincirden düşsel çiçekler derlemiş olması, insanın o düşgücü ya da avuntu olmaksızın taşıması için değil, zinciri silkip atarak yaşayan çiçeği seçmesi içindir. Din eleştirisi insanı, yanılsamalarından kurtulmuş ve usu başına gelmiş bir adam gibi düşünecek; eylemde bulunacak ve kendi gerçekliğini biçimlendirecek, kendi çevresinde bu nedenle de gerçek güneşin etrafında dönebilecek şekilde yanılsamalarından kurtarır. Din yalnızca insan kendi çevresinde dön-

14 agk. s. 54-6.

mediği sürece insanın çevresinde dönen, gerçek olmayan (illusiory) bir güneştir.'[15]

İnsan, kendisini yanılsamalardan kurtarma gibi bir amacı nasıl gerçekleştirebilir? Marx bunun bir *bilinçlenme reformu* ile yapılabileceğini düşünmekteydi. '*Bilinçlenme reformu* yalnızca, insanın dünyayı kendi bilinçliliğinin bilincine varmaya bırakması olgusundan oluşur. Bu, insanın dünyayı kendisine ilişkin olarak görmekte olduğu düşten uyandırması, kendi eylemlerini dünyaya *aktarması* demektir.... Parolamız, dogmalar aracılığıyla değil, içeriği ister siyasal ister dinsel olsun, gizemli ve karmakarışık bilinçliliğimizi çözümleme aracılığıyla bilinçlenme reformu olmalıdır. O zaman görülecektir ki dünya gerçekte yalnızca bilincine vararak sahip olabileceği bir şeyin, şimdiye kadar çok uzun bir süre düşüyle yetinmiştir. Ve yine görülecektir ki biz geçmişle şimdi arasındaki büyük aralıkla değil, ama geçmişteki düşüncelerin *gerçekleştirilmesi* ile uğraşmaktayız. Son olarak, insanlığın bilinçlilik konusunda yeni bir göreve başlamadığı, ama eski görevini yerine getirdiği... bunun ise günah çıkartmaktan başka bir şey olmadığı görülecektir. İnsanlığın eğer günahlarının bağışlanması isteniyorsa yalnızca bu günahların neler olduklarını açıklaması gerekmektedir.'[16]

Marx ile Freud'un bilinçdışı kavramına ilişkin düşünceleri arasındaki bu karşılaştırmayı özetleyecek olursak: Her iki düşünür de insanın bilinçli olarak düşündüklerinin çoğunun bilgisi dışında, kendisinden gizli olarak iş gören güçlerce belirlendiğine; insanın eylemlerinin kendisine ussal ya da ahlaksal eylemler olarak açıklandığına ve bu ussallaştırmalarla (yalancı bilinçlilik, ideoloji) öznel bir doyum sağladığına inanmaktaydılar. Ama insan kendisince bilinmeyen güçler tarafından itildiği için özgür değildir. O, ancak bu güdümle-

---

15 *Toward the Critique of Hegel's Philosophy of Right*, (Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophy, MEGA I, s. 607-8. Parçanın İngilizce çevirisi Lewis S. Freuer'in *Marx and Engels*'inden alınmıştır.) A. Doubleday Anchor Original, New York, 1959, s. 263.

16 K. Marx, *Letter to R.*, Eylül 1843, MEGA I, 1, s. 575 (E. Fromm'un İngilizceye çevirisi).

yici güçlerin yani, gerçekliğin bilincine vararak özgürlüğe (ve sağlığa) kavuşabilir. Böylece kör güçlerin kölesi olacak yerde (gerçekliğin sınırlamaları içinde) kendi yaşamının efendisi olabilir. Marx ile Freud arasındaki temel ayrım, insanı belirleyen bu güçlerin doğasının ayrımıdır. Freud için bu güçler, temelde fizyolojik (libido) ya da biyolojiktir (ölüm ve yaşam içgüdüsü). Marx'a göre ise bunlar, insanın sosyo-ekonomik gelişimi süreci içinde evrim geçiren tarihsel güçlerdir. Ona göre, insanın bilinçliliği varlığınca, varlığı yaşam uygulanımı tarafından, yaşam uygulanımı ise geçimini sağladığı biçim yani üretim biçimi ve toplumsal yapı, dağıtım biçimi ve bunun sonucu olan tüketim tarafından belirlenir.[17]

Marx'ın ve Freud'un kavramları karşılıklı olarak birbirlerini dışlamazlar. Bu, Marx kesinlikle gerçek etkin insanlardan yola çıktığı ve onların biyolojik ve fizyolojik koşulları da içine alan gerçek yaşam sürecini temel aldığı için böyledir. Marx, cinsel itkiyi tüm koşullar altında varlığını sürdüren ve toplumsal koşullar tarafından ancak biçimi ve yönü değiştirilebilen bir itki olarak kabul etmiştir.

Herhangi bir biçimde Marx'ınkiyle birleştirilebilmesine karşın Freudcu kuramla Marksçı kuram arasında yine de iki temel ayrım bulunmaktadır. Marx'a göre insanın varlığı ve bilinçliliği, bir parçası olduğu toplumun yapısınca belirlenir. Freud'a göre toplum, insanın varlığını onun doğuştan gelen fizyolojik ve biyolojik donanımını az ya da çok bastırarak etkiler. Bu ilk ayrımdan ikincisi doğar: Freud, toplumsal değişmeler olmaksızın, insanın bastırmanın üstesinden gelebileceğine inanmaktaydı. Öte yandan Marx ise evrensel ve tam anlamında uyanmış insanın gerçekleşebilmesinin insanlık için yeni ve gerçekten insansal bir ekonomik ve toplumsal düzene götüren toplumsal değişmelerle birlikte ortaya çıkabileceğini gören ilk düşünür olmuştur.

17 Toplumcu öğretinin 'bilinçdışının maskesini düşürme' yeteneğiyle 'yeni düşünsel silahlara' sahip olduğunu ilk kez gösteren Karl Manheim olmuştur. O, kollektif bilinçdışının ve zorladığı etkinliğin toplumsal gerçekliğin belli yönlerini gizlemeye yaradığını da görmüştür. (Karl Manheim, *Ideology and Utopia*, a Harvest Book, Harcourt, Brace and Co., New York, s. 33).

Marx, bilinçliliğin toplumsal güçlerce belirlendiğine ilişkin kuramını genel terimler içinde dile getirmiştir. Ben, bu belirlenimin nasıl iş gördüğünü aşağıda somut olarak ve özgül bir biçimde göstermeye çalışıyorum.[18]

Herhangi bir yaşantının bilinçlilik kazanabilmesi için bilinçli düşüncenin düzenlendiği kategorilerle uyum içinde kavranabilen bir yaşantı olması gerekir. İçimdeki ya da dışımdaki bir olayın bilincine ancak o olay algılamalarımı yaptığım kategoriler dizgesiyle bağlantı kurabildiği zaman varabilirim. Zaman ve uzay gibi bazı kategoriler evrensel olup tüm insanlar için ortak olan algılama kategorileri oluştururlar. Nedensellik gibi başka bazı kategoriler de insanların çoğu için geçerli olabilirler, ama bunlar bilinçli algının tüm biçimleri için geçerli olan kategoriler değildir. Başka bazı kategoriler ise daha da az genel olup kültürden kültüre değişirler. Örneğin, endüstri öncesi bir kültürde insanlar belli şeyleri ticari değerleri aracılığıyla kavramayabilirler. Oysa endüstriyel bir dizgede belli şeyler ticari değerleriyle algılanır. Bu böyle olmakla birlikte bu yaşantının bilinçlilik kazanabilmesi kavramsal bir dizge ve bu dizgenin kategorileriyle

---

18 Burada kullanılan kavramlarla Jung'un kullandıkları arasında belli benzerlikler olduğu için bir açıklama yapmak gerekiyor. Önce Jung'un nevrozun *toplumsal özyapı*sını Freud'dan çok daha fazla vurguladığı söylenmeli. O, 'nevrozların çoğu durumlarda özel ilgilenilecek şeyler değil, ama toplumsal olaylar....' olduklarına inanmaktaydı. Ayrıca, kişisel bilinçdışının altında daha derin bir katmanda 'bireysel değil, evrensel olan kolektif bilinçdışının bulunduğunu savunmaktaydı. Kişisel ruha karşıt olarak bu kollektif bilinçdışının az ya da çok her yerde ve tüm bireylerde aynı olan içerikleri ve davranış ilkeleri vardır. Başka bir deyişle, o tüm insanlarda özdeş olup bu yüzden hepimizde varolan kişiler üstü özellikle ortak bir ruhsal töz oluştur. Hepimizde varolan ruhsal tözün evrensel *özyapı*sına ilişkin ana konuda Jung ile aynı fikirdeyim. Jung'un 'kollektif bilinçdışı' terimi ile burada kullanıldığı şekliyle 'toplumsal bilinçdışı' arasındaki ayrım şudur: Kollektif bilinçdışı büyük çoğunluğu bilinçli bile olamayan evrensel ruhu gösterir. Toplumsal bilinçdışı kavramı ise toplumun bastırıcı *özyapı*sı düşüncesinden türeyip belli bir toplumun bilincine varılmasına izin vermediği özgül insansal yaşantıları gösterir. O, insandaki toplumun kendisine yabancılaştırmış olduğu insansal yandır. Toplumsal bilinçdışı, evrensel ruhun toplumca bastırılmış olan bölümüdür.

bağlantılı olmasına, onlarca düzenlenmesine ve kavranmasına bağlıdır.[19] Bu dizge, kendi başına toplumsal evrimin bir sonucudur. Her toplum, kendi yaşam uygulayımı ile duygu ve algılar arasında bağlantı kurma biçimi ile bilinçlilik biçimlerini belirleyen bir dizge ya da kategoriler kurar. Bu dizge, *toplumsal bakımdan ayarlanmış bir süzgeç* gibi çalışır. Bu süzgeçten geçemeyen bir yaşantı bilinçlilik kazanamaz.[20]

Öyleyse burada sorun, bu 'toplumsal süzgecin' nasıl iş gördüğünü ve bazı yaşantıların bilinçliliğe geçmesi engellenirken başkalarının süzülüp geçmesine nasıl izin verildiğini daha somut bir biçimde anlama sorunudur.

Her şeyden önce, yaşantıların çoğunun bilinçli bir şekilde algılanmalarına izin vermediklerini göz önünde bulundurmamız gerekiyor. Bilinçli olarak algılanılmasına en iyi izin veren fiziksel yaşantı belki de acıdır. Cinsel istek, açlık vb. şeyler de kolayca algılanırlar. Bireyin ya da grubun yaşamını sürdürmesi ile ilgili tüm duyumların kolayca bilinçlilik kazandıklarını açık bir şekilde görüyoruz. Ama örneğin *'sabahın erken saatlerinde hava henüz serince, güneş yeni doğuyorken ve bir kuş öterken üstünde bir çiğ damlası olan bir gül goncası görmek'* türünden daha ince ve karmaşık bir yaşantı bazı kültürlerde (örneğin Japon kültüründe) kolayca bilinçlilik

19 Aynı düşünce ilk kez E. Schachtel tarafından *Memory and Childhood Amnesia* (Bellek ve Çocukluk Anılarının Unutulması) başlıklı bir makalede *Psychiatry* dergisinin X. Cilt 1. sayısında, 1947 yılında dile getirilmiştir. Makalenin başlığının da gösterdiği gibi yazar burada çocukluğa ilişkin anıların unutulmaları türünden özgül sorunlarla ve çocuklarla yetişkinlerin kullandıkları kategoriler ('schematas') arasındaki ayrımlarla ilgilenmektedir. Schachtel, ilk çocukluk yaşantılarının yetişkinlerdeki belleğin düzeni ve kategorileri ile uyuşması olgusunun büyük ölçüde yetişkinlerde belleğin toplumsal beklentilerle uzlaşmasından doğduğu sonucuna varmıştır. Benim görüşüme göre onun, çocukluktaki ve yetişkinlikteki belleğe ilişkin söyledikleri doğrudur. Ama biz yalnız çocuklardaki ve yetişkinlerdeki kategoriler arasında ayrımlar bulmakla kalmaz çeşitli kültürlerin kategorileri arasında da ayrımlar buluruz. Bundan başka, sorun yalnızca bir bellek sorunu olmayıp aynı zamanda genel olarak bir bilinçlilik sorunudur da.

20 Bundan sonraki yazılarımda bu konuya ilişkin düşünceler için D. T. Suzuki ve R. de Martino ile birlikte hazırladığım bir kitaptan yararlandım. Bkz. *Zen Buddhism and Psychoanalysis* D. T. Suzuki, E. Fromm, R. de Martino, Harper Bros, New York, 1960.

kazandığı halde, modern Batı kültüründe yeterince 'önemli' ya da dikkati çekecek bir 'olay' olmadığı için genellikle bilinçli olarak duyumsanmaz bile. İnce bazı duygusal yaşantıların bilinç düzeyine erişip erişmemesi onların belli bir kültürde yeri olup olmamasına bağlıdır. Öyle bazı duygusal yaşantılar vardır ki belli bir dilde bu yaşantılara karşılık hiçbir sözcük bulunmadığı halde, bir başka dil bu duyguları dile getiren sözcükler bakımından çok zengin olabilir. Değişik duygusal yaşantıların değişik sözcüklerle dile getirilmediği bir dilde insanın yaşantılarının açık bir bilinçlilik kazanması hemen hemen olanaksızdır. Genel olarak konuşulduğunda dilde kendisine karşılık olabilecek sözcük bulunmayan bir yaşantının pek ender bilinçlilik kazandığı söylenebilir.

Bu olgu, bizim nesnelere ilişkin düşünsel, ussal tasarımlarımıza uymayan yaşantılar yönünden özel bir anlam taşır. Örneğin, İngilizce'deki 'awe' (korku) sözcüğünün (İbranice'deki 'nora' gibi) iki ayrı anlamı vardır. 'Awe' aynı zamanda, yine günümüzde bazılarının kullandığı 'korkunç güzel' deyiminde olduğu gibi yeğin bir hayranlığı da dile getirir. Bilinçli ussal düşünce açısından ele alındığında korku ve hayranlık, birbirinden ayrı duygular olup bu yüzden aynı sözcükle gösterilemezler. Eğer 'korku' (awe) gibi çift anlamlı bir sözcük varsa o, ya ilk ya da ikinci anlamında kullanılır. Bu sözcüğün günlük yaşamda *korku* ve *hayranlık* anlamına geldiği olgusu unutulur. Ama duygu yaşantımızda korku ve hayranlık hiç de birbirlerini dışlayan şeyler değildir. Tersine içsel birer yaşantı olarak korku ve hayranlık çok kez karmaşık tek bir duygunun parçalarıdır. Ama çağdaş insan genellikle bunun böyle olduğunun bilincinde değildir. Yaşantıların düşünsel yönüne bizden daha az önem veren halkların dillerinde bu türden duyguları dile getiren sözcükler daha çoktur. Oysa bizim çağdaş dillerimiz yalnızca kendi mantığımızın sınamasına dayanabilen türden duyguları dile getirme eğilimindedir. Bu olay çok kez dinamik ruhbilimin en büyük güçlüklerinden birini oluşturur. Dilimiz bize, düşünce dizgemize uymayan, ama betimlemeye gereksinme duyduğumuz,

içsel yaşantıların çoğunu betimlemeye yarayacak sözcükleri sağlayamıyor. Bu yüzden, ruhsal çözümlemenin hizmetinde de gerçekten yeterli bir dil yok. O, başka bazı bilimlerin yapmış olduklarını yapabilir ve belli karmaşık duyguları göstermek için simgeler kullanabilir. Örneğin h/k, bir zamanlar tek sözcükce dile getirilmiş olan karmaşık hayranlık ve korku duygularının yerine geçebilir. Ya da xy simgesi 'saldırgan savunma, üstünlük, suçlanma + incitilmiş bir masumiyet, büyük acılara katlanma, haksız yere suçlanma ve yargılanma' duygusunun yerini tutabilir. Şunu yineleyelim ki bu sonraki duygu, dilimizin bizi inandırabileceği gibi değişik duyguların bir bireşimi olmayıp insanın '*düşünülemeyen* hiçbir şey duyulamaz da' varsayımı ile dile getirilen, engeli bir kez aştıktan sonra kendisinde ve başkalarında gözlemleyebileceği özgür bir duygudur. Eğer insan soyut simgeler kullanmazsa, ruhsal çözümleme için en uygun ve bilimsel dil, biraz aykırı-kanısal gelecek, ama şiir ya da söylencebilimin izdemlerine (temalarına) başvuru türünden bir simgeciliktir. (Freud, çok kez söylencebilimsel izdemleri seçmiştir.) Ama eğer ruhsal çözümleyici duygusal olayları göstermek için dilimizdeki teknik terimleri kullanarak bilimsel olabileceğini düşünürse, kendisini aldatır ve yaşanılan olayın gerçekliğine uymayan soyut yapılardan söz etmiş olur.

Ama bu, dilin süzme işlevinin yalnızca bir yönüdür. Değişik diller, yalnız belli duygusal yaşantıları göstermek için kullandıkları sözcüklerin çokluğu ile değil, sözdizimleri, dilbilgileri ve sözcüklerin çokanlamlılıklarıyla da birbirlerinden ayrılırlar. Dilin tümü, bir yaşama bakış açısı içerir. Dil, yaşamı belli bir biçimde yaşamanın kalıplaştırılmış bir anlatımıdır.[21]

Şimdi bu konuda birkaç örnek verelim: Öyle diller vardır ki bu dillerde örneğin "yağmur yağıyor" tümcesindeki fiil, a) yağmura yakalanıp ıslanmış olmama, b) bir barakadan dışarıya bakarken yağmurun yağdığını görmeme, c) birinin bana

21 Bu alanda yol açan katkısı için bkz. Benjamin Whorf, *Collected Papers on Metalinguistics*, (Washington D. C.: Foreign Servise Institute, 1952).

yağmurun yağdığını söylemiş olmasına göre değişik şekillerde çekilir. Dilin bu bir olguyu (burada yağmuru) algılamamızda etkin olan değişik kaynakları vurgulaması, insanların olguları algılama *biçimleri* üstünde kuşkusuz çok büyük bir etki yapar. (Örneğin, bilginin salt düşünsel yanını vurgulayan kendi çağdaş kültürümüzde bir olguyu dolaylı ya da dolaysız yaşantılar aracılığıyla ya da kulaktan biliyor olmamız pek önem taşımaz.) İbranice'de fiil çekiminin ana ilkesi, bir etkinliğin tamamlanmış ya da tamamlanmamış olduğunu belirlemektir. Bu etkinliğin içinde yer aldığı zaman boyutu, –geçmiş, şimdi, gelecek– pek önem verilmeden dile getirilir. Latince'de her iki ilke, (zaman ve tamamlanmış olma) birlikte kullanılır. Oysa İngilizce'de temel yönelim zaman duygusudur. Fiil çekimindeki bu ayrımın yaşantıları algılamadaki ayrımı dile getirdiğini söylememize gerek yok.[22]

Çeşitli dillerde ya da hatta aynı dili konuşan ayrı toplumlar arasında fiillerin ve adların değişik biçimlerde kullanılışı da bir başka örnek olarak görülebilir. Ad, bir 'şeyi', fiil ise bir 'etkinliği' gösterir. İnsanlar, sayıları giderek artan *'olma'* ya da *'eyleme'* yerine *'şeylere sahip olma'* aracılığıyla düşünmeyi yeğliyor. Bundan ötürü de adları fiillere yeğliyorlar.

Sözcükleri, dilbilgisi ve sözdizimiyle dil, kendi içinde kalıplaşmış tüm ruhuyla, hangi yaşantıların bilincimize sokulacağını belirler.

Bilinçlenmeyi olanaklı kılan süzgecin ikinci öğesi, belli bir kültürde yaşayan insanların düşüncelerini yönlendiren *mantıktır.* İnsanların çoğu nasıl ki kendi dillerinin 'doğal', öteki dillerin yalnızca aynı şeyler için değişik sözcükler kullanılan diller olduklarını varsayıyorlarsa aynı şekilde düşünmeyi belirleyen kuralların da doğal ve evrensel olduklarını varsayıyorlar. Yani, onlara göre, bir kültür dizgesinde mantık-dışı olan şey, başka bir kültür dizgesinde de, 'doğal' mantıkla çalıştığı için mantık-dışıdır. Aristote-

22 Bu ayrımın anlamı Tevrat'ın İngilizce ve Almanca çevirilerinde açıkça ortaya çıkar. İbranice metin 'sevgi' gibi duygusal bir yaşantı için çok kez bu fiilin 'perfect' halini 'tüm doluluğuyla seviyorum' anlamında kullandığı halde çevirmen bunu yanlış anlamakta ve 'sevdim' şeklinde çevirmektedir.

lesçi ve aykırı-kanısal (paradoksal) mantıklar arasındaki ayrım, bunun iyi bir örneğidir.

Aristoteles mantığı "*A, A*'dır" diyen *özdeşlik yasasına;* "A, A-olmayan değildir" diyen *çelişmezlik yasasına* ve "A, hem A hem de A-olmayan olamaz. A, ya A'dır ya A-olmayandır" diyen *üçüncü seçeneğin olanaksızlığı yasasına* dayanır. Aristoteles *üçüncü seçeneğin olanaksızlığı yasasını* şöyle dile getirmiştir: "Bir şeyin aynı zamanda başka bir şeye hem ait olması hem de ait olmaması olanaksızdır. ... Bu, öyleyse, tüm mantık ilkelerinin en kesin olanıdır."[23]

Aristotelesçi mantığa karşıt olarak *aykırı-kanısal mantık* adını verebileceğimiz bir mantık var. Bu mantık, A ve A-olmayanın X'in yüklemleri olarak birbirlerini dışlamadıklarını varsayıyor. Aykırı-kanısal mantık Çin ve Hint düşüncelerinde, Herakleitos felsefesinde ve sonra yeniden *diyalektik* adı altında Hegel ve Marx'ın düşüncelerinde egemen olmuştur. Aykırı-kanısal mantığın temel ilkesi Lao-tse tarafından şöyle betimlenmiştir: "Kesinlikle doğru olan sözcüklerin aykırı-kanısal oldukları görünüyor."[24] Aynı ilkeyi Chuang-tzu ise şöyle dile getiriyor: "O ki birdir, birdir. O ki bir değildir, o da birdir."

Aristoteles mantığının doğruluğundan kuşku duyulmayan bir kültürde yaşayan birinin Aristoteles mantığı ile çelişen yaşantıların bilincine varması, bu yaşantılar onun kendi kültürü açısından anlamsız olduğu için olanaksız olmasa bile aşırı ölçüde güçtür. Buna iyi bir örnek, Freud'un insanın aynı kişiye karşı aynı zamanda hem sevgi hem de nefret duyabileceğini söyleyen karşıt değerlilik kavramıdır. Aykırı-kanısal mantık açısından 'mantıksal' olan böyle bir yaşantı, Aristotelesçi mantık açısından bir anlam taşımaz. İnsanların çoğunun karşıt değerliliğin bilincine varmaları bu yüzden çok güçtür. Eğer sevdiklerini biliyorlarsa, nefretlerinin bilincine varamazlar. Çünkü aynı kimseye karşı aynı

23 Aristotle, *Metapyvsics. Book Gamma,* 1005 b. 20 / R Hope'un *Aristotles's Metaphysics* çevirisinden alıntıdır. (New York: Columbia Uni. Press, 1952).

24 Lao-Tse, Tao teh King, *The Sacret Books of The East,* Ed. F. Max Mueller, CXXXIX (London: Oxford Uni. Press, 1927), s. 120.

zamanda iki karşıt duygu duymak son derecede anlamsız olacaktır.[25]

Dil ve mantık bazı yaşantıların bilinç düzeyine çıkmasını güçleştiren ya da olanaksız kılan toplumsal süzgecin iki ayrı bölümüdür. Bu toplumsal süzgecin, bölümlerinin en önemlisi olan bir üçüncü bölümü daha vardır. Bu, belli duyguların bilinç düzeyine erişmelerini engelleyen ve eğer bu duygular bilinç düzeyine erişmişlerse onları bu alandan kovma görevini üstlenen bölümdür. Bu bölüm, belli düşün ve duyguların uygunsuz, yasaklanmış ve tehlikeli olduğunu bildiren toplumsal tabulardan oluşup bu türden düşün ve duyguların bilinç düzeyine erişmelerini engeller.

İlkel bir kabileden alınmış bir örnek burada anlatmaya çalıştığım sorunu açıklamamda yardımcı olabilir. Üyeleri öteki kabilelerin üyelerini soyarak ve öldürerek yaşayan savaşçı bir kabilede öldürme ve soygunlara tepki gösteren biri çıkabilir. Ama onun kendisindeki bu duygunun bilincine varma olasılığı çok azdır. Çünkü bu duygusu kabile üyelerinin tümünün duyguları ile bağdaşmamaktadır. Bu uyumsuz duygunun bilincine varması, onun tümüyle yalnız kalması ve toplum dışına itilmesi anlamına gelecektir. Bundan ötürü, bu türden bir tepki duyan birey, duyduğu tepkinin bilincine sızmasına izin verecek yerde, büyük bir olasılıkla kusma türünden psikosomatik bir belirti gösterecektir. Bunun tam karşıtı olan bir durum, barışçı bir tarım topluluğunun üyesi olduğu halde başka kabilelerin üyelerini soyma ve öldürme itilimini duyan birey örneğinde görülebilir. Böyle biri de büyük bir olasılıkla duyduğu itilimin bilinç düzeyine erişmesine izin vermeyecek; buna karşılık, örneğin yeğin bir korku türünden bir belirti gösterecektir.

Şimdi kendi uygarlığımızdan da bir örnek verelim. Büyük kentlerimizde bir takım elbiseye şiddetle ihtiyaç duyan, ama yeterli parası olmadığı için en ucuzunu bile alamayacak

25 Bu sorunun daha ayrıntılı bir tartışması için bkz. E. Fromm, *The Art of Loving*, (Sevme Sanatı), World Perspective Series (New York: Harper & Brothers, 1956), s. 72.

müşterileri olan pek çok mağaza sahibi vardır. Bu mağaza sahiplerinden (özellikle de durumu iyi olanlardan) birkaçı, elbiseyi müşterisine ödeyebileceği fiyattan verme gibi doğal insansal bir itilim duyabilir. Ama acaba içlerinden kaçı bu türden bir itilimin bilinç düzeyine çıkmasına izin verecektir? Öyle sanıyorum ki pek azı. Çoğunluk bu itilimi bastırmayı yeğleyecek ve aralarından bazıları belki de bir sonraki gece bu bastırılan itilimi şu ya da bu biçimde dile getiren bir düş göreceklerdir.

Bir başka örnek: Çağdaş bürokratın (ya da herhangi bir örgütte görevli birinin) yaşamını, pek az anlam taşıdığı, yapmakta olduğu şeylerden sıkıldığı, uygun gördüğü şekilde düşünmek ve eylemek için çok az özgürlüğü olduğu, hiçbir zaman gerçekleşemeyecek bir mutluluk yanılsaması peşinden koşturduğu türden duyguları olabilir. Ama o, bu duyguların bilinç düzeyine çıkmasına izin vermez. Çünkü bunu yapsaydı, toplumsal işlevini yerine getiremeyecek duruma düşerdi. Böylesi bir bilinçlilik toplum ve örgütlenme dizgesi için gerçek bir tehlike oluşturduğundan bastırılır.

Bunun gibi iki yılda bir yeni bir araba satın almanın pek ussal olmadığını sezen ve almış oldukları arabadan ayrılmak zorunda oldukları için üzüntü duyan pek çok kimse vardır. Ama eğer insanların çoğu bu duygularının bilinç düzeyine çıkmasına izin verselerdi ve bu duygularına göre hareket etmeleri tehlikesi doğsaydı, amansız bir tüketime dayanan ekonomimizin hali ne olurdu? Sonra, acaba yine insanların çoğunun, başa geçmek için kullandıkları yöntemler ne olursa olsun, kendilerini yönetenlerin ne denli yetersiz olduklarını görmekte sanki anlaktan (zekâdan) yoksunmuş gibi davranmaları olası mı? Ama eğer küçük bir azınlığın dışındakiler bu gerçeklerin bilincine varsalardı, o zaman toplumsal birlik ve dayanışma olabilir miydi? Bu anlamda gerçek, acaba Andersen'in 'çıplak imparator' masalında olanlardan farklı mı? Masalda, imparator çıplak olduğu halde, yalnızca küçük bir çocuk bu gerçeği görüyor; halkın geri kalan bölümü, imparatorun görkemli giysiler giymiş olduğuna inanıyordu. Her

toplumda rastlanan bazı usdışı durumlar bu toplumun üyelerinin kendi duygularına ve gözlemlerine dayanan pek çok gerçeği zorunlu olarak bastırmalarına yol açar. Eğer toplum, tüm üyelerini temsil etmiyorsa bu zorunluluğun oranı daha da büyür. Grek toplumu tüm üyelerinin çıkarlarını kolladığı aldatmacasına başvurmamıştır. Bu toplum içinde köleler, Aristoteles'e göre bile, tam anlamında 'insan' sayılmıyorlardı. Bu yüzden ne vatandaşların ne de kölelerin bu konuda bazı şeyleri "bastırmalarına"[26] gerek yoktu. Ama üyelerinin tümünün mutluluğunu sağlamaya çalıştıklarını öne süren ya da bu aldatmacaya yönelmiş olan toplumlarda eğer tüm üyelerin mutluluğu sağlanamıyorsa işte o zaman bir "bastırma" sorunu ile karşılaşırız. İnsanlık tarihi boyunca, bazı ilkel kavimler dışta bırakılacak olursa, genel nimetlerden her zaman küçük bir azınlık yararlanmış büyük kitleler hep ziyafet sonrası kalan kırıntılarla yetinmişlerdir. Eğer büyük kitleler aldatılmakta oldukları gerçeğinin tam olarak bilincine varmış olsalardı gösterecekleri hoşnutsuzluk ve tepkiler var olan düzeni tehlikeye düşürebilecek bir kerteye varabilirdi. Bu yüzden, bu türden düşüncelerin bastırılması gerekmekteydi ve bu bastırma sürecinin yeterince etkili olmadığı kişiler, yaşamlarını ya da özgürlüklerini yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktaydı.

İçinde yaşadığımız çağdaki en devrimsel değişiklik, tüm dünya halklarının artık gözlerini açmış, daha üstün bir maddi yaşam için duydukları isteğin bilincine varmış ve bu umutlarını gerçekleştirmek için gerekli teknik araçları bulmuş olmaları olgusunda yatmaktadır. Bu, umutların gerçekleştirilmesi evresine her ne kadar Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın endüstrileşmemiş ülkelerinde çok uzun bir süre sonra varılacaksa da aynı evreye Batı dünyası ve Sovyetler Birliği'nde göreli olarak daha kısa bir sürede ulaşılacaktır.

26 Bastırma (repression): Bilinç düzeyinde algılanması halinde kaygı ve suçluluk duyguları yaratabilecek ya da kişiyi tehlikeli bir duruma sokabilecek olan düşünceleri, fantazileri, dürtüleri bilinçdışında tutmayı hedefleyen ve kendisi de bilinçdışında gelişen bir süreç.

Bu, acaba zengin ve endüstrileşmiş ülkelerde artık "bastırmaya" hemen hemen hiç gereksinme duyulmayacağı anlamına mı gelmektedir? Gerçekten insanların çoğunda böyle yaygın bir kanı vardır. Ama bu doğru değildir. Endüstrileşmiş zengin ülkelerde de pek çok çelişkiyle usdışı tutum ve davranışla karşılaşıyoruz. Dünyada milyonlarca insan açken tarım ürünlerindeki üretim fazlasını depolayıp saklamak için milyonlarca dolar harcamak bir anlam taşıyor mu? Ulusal bütçenin yarısını, kullanıldıkları zaman uygarlığımızı ortadan kaldıracak olan silahlar için harcamak doğru mu? Çocuklarımıza Hıristiyanlığın temel erdemleri olan alçakgönüllülüğü ve özgeciliği öğretip sonra da onları başarılı olmak için öğrendikleri bu erdemlerin tam karşıtlarının gerekli olduğu bir yaşamın içine sokmamızın anlamı var mı? Son iki dünya savaşını özgürlük ve demokrasi için yapmış ve 'özgürlük düşmanlarının' silahsızlandırılması ile sonuçlandırmış olduğumuz halde savaştan hemen birkaç yıl sonra 'özgürlük ve demokrasi' için yeniden silahlanmamız, ama bu kez önceki özgürlük düşmanlarının şimdi özgürlüğün savunucuları, eski müttefiklerimizin şimdi düşmanımız olması bir anlam taşıyor mu? Düşünce ve siyasal etkinlik özgürlüklerini sınırlayan dizgelere karşı büyük öfke duyup daha acımasız olanlarını, salt bizimle aynı askeri antlaşmaya katıldıkları için 'özgürlükçü' diye adlandırmamız bir anlam taşıyor mu? Bolluk içinde yaşadığımız halde yaşama sevincimizi bu denli yitirmiş olmamızın anlamı ne? Hepimiz okur-yazar, çoğumuz radyo ve televizyon sahibi olduğumuz halde kendisinden bir türlü kurtulamadığımız bu can sıkıntısının anlamı ne? Bunlara benzeyen ve Batılı yaşam biçimimizin çelişkilerini, kurgularını ve usdışı yanlarını betimleyen sayfalar dolusu sorular sorabiliriz. Ancak ne var ki tüm bu usdışı durumlar olağan karşılanmakta ve pek az kişi bu durumların farkına varmaktadır. Bunun nedenini eleştiri gücümüzün eksikliğinde aramamalıyız. Çünkü, karşıtlarımızın bu türden çelişkilerini ve usdışı tutumlarını çok açık bir şekilde

görüyor, ama kendimizi ussal ve eleştirel bir yargılamadan geçirmeyi bir türlü kabul etmiyoruz.

Gerçeklerin bilincine varılmasının engellenmesi bir yığın kurgunun (ya da usdışı düşün) kabul ettirilmesiyle kolaylaştırılır. Bunu yapmak da zorunludur. Çünkü, çevremizdeki gerçekleri görmeyi reddettiğimiz için ortaya çıkan boşlukları uyumlu bir görünüm elde edecek şekilde doldurmamız gerekmektedir. İçimizdeki boşlukların kendileriyle doldurulduğu bu ideolojiler nelerdir? Bunların sayısı çok fazla olduğu için ben yalnızca birkaçından söz edeceğim. Bizler Hıristiyanız; bireyciyiz; liderlerimiz akıllıdır; hepimiz iyiyiz; düşmanlarımız (şu anda kim düşmanımızsa o) kötüdür. Anne-babamız bizi, biz de onları severiz; başarılı bir evlilik dizgemiz var. vb. Sovyet Devletleri değişik bir ideolojiler dizisi sunmaktadır. Onlar, Marksist olduklarını; dizgelerinin toplumculuk olduğunu; toplumculuğun halkın istencini dile getirdiğini; liderlerinin akıllı ve insanlık için çalışan kişiler olduklarını; toplumlarında geçerli olan çıkar ilgisinin 'toplumcu' çıkar ilgisi olup bunun kapitalist çıkar ilgisinden değişik olduğunu; iyeliğe saygılarının ise toplumcu iyelik (mülkiyet) için duyulan bir saygı, bunun da 'kapitalist' iyelik saygısından çok farklı olduğunu ve benzeri gibi şeyleri öne sürerler. Tüm bu ideolojiler, çocukluktan başlayarak insanlara, anne ve babaları, okullar, kiliseler, sinemalar, televizyon, gazeteler tarafından işlenir ve onların kafalarını öylesine ele geçirirler ki insanlar, tüm bunların kendi düşüncelerinin ve gözlemlerinin sonucu olduğunu sanırlar. Eğer bu süreç, bizimkine karşıt toplumlarda yer alıyorsa o zaman onu 'beyin-yıkama' diye, daha az aşırı biçimlerini 'endoktrinasyon' ya da 'propaganda' diye adlandırırız. Oysa aynı sürecin kendi toplumumuzda aldığı ad 'eğitim' ve 'öğretim'dir. Toplumların bilinçlenme düzeyi ve beyin yıkama bakımından farklı oldukları ve Batı dünyasının bu yönden Sovyet dünyasından biraz daha iyi olduğu doğru olduğu halde aralarındaki ayrım her ikisinin de 'gerçekleri bastırıp kurguları kabul ettiren' bir temel görünümü

dışlaştırdıklarını değiştirmeye yetecek ölçüde önem taşıyan bir ayrım değildir.[27]

Acaba insanlar, bastırmadıkları zaman bilincine varabilecekleri şeylerin bilinç düzeyine çıkmasını niçin engellemektedirler? Hiç kuşku yok ki bunun ana nedeni korkudur. Ama neyin korkusu? Freud'un öne sürmüş olduğu hadım olma korkusu mu? Buna inanmak için yeterince kanıt yok gibi görünüyor. Yoksa bu, öldürülmek, hapsedilmek ya da açlık korkusu mu? Bilinçdışına itme yalnızca terör ve baskı dizgelerinde ortaya çıksaydı bu, doyurucu bir yanıt gibi görünebilirdi. Ama böyle olmadığı, yani bastırmalarla her toplumsal dizgede karşılaştığımız için araştırmalarımızı biraz daha derinleştirmek zorundayız. Acaba, bizimki türünden bir toplumun (Batı toplumunun) ortaya çıkmalarına neden olduğu, daha güç farkına varılan korkular var mı? Büyük bir şirkette çalışan genç bir yöneticiyi ya da mühendisi ele alalım. Eğer onun 'uygun olmayan' (ya da sakıncalı) bazı düşünceleri varsa bu düşüncelerini, iş yaşamında başkalarının yükseldikleri yere kendisinin de yükselmesini engelleyebilecekleri için bastırma eğilimi gösterebilir. Eğer karısı ve arkadaşları bu yükselme yarışında geri kaldığı için onu 'başarısız' diye nitelemeyecek olsalardı belki iş yaşamında yükselmek onun için bu kadar önem taşımayacaktı. Ama ailesinin ve yakınlarının kendisini yeteneksiz biri olarak niteleyecekleri korkusu, yani başarısız biri olma korkusu, genç adamın gerçek düşüncelerini saklaması (bastırması) için yeterli bir neden haline gelebilir.

Ben, bundan daha başka ve çok daha güçlü bir bastırma dürtüsü olduğuna inanıyorum. Bu dürtü, başkalarından *soyutlanma ve yalnız kalma korkusudur.*

Çünkü insan, *'insan'* olduğu ölçüde –yani, doğayı aşıp kendinin ve ölümün bilincine vardığı ölçüde– saltık yalnızlık ve başkalarından ayrı olma duygusu onun için çılgınlığa

27 William J. Lederer, *A. Nation of Sheep*, (New York: W. W. Norton & Comp., Inc., 1961) adlı kitabında bu durumun siyasal düşünceye ilişkin güzel örneklerini vermektedir.

yakındır. İnsan, insan olarak, delirmekten tıpkı ölmekten korktuğu gibi korkar. İnsanın sağlıklı bir ruh yapısı olması için başkalarıyla ilişki kurması, başkalarıyla bir arada yaşamayı öğrenmesi gerekmektedir. İnsandaki bu başkalarıyla birlik içinde olma gereksinmesi onun en güçlü tutkusudur. Bu tutku, hatta, cinsel tutkudan ve çok kez yaşama isteğinden de daha güçlüdür. İşte, o 'hadım olma' korkusu değil, ama bu başkalarından soyutlanma ve yalnız kalma korkusu, insanların tabu olan şeylerin bilinçliliğini bastırmalarına neden olur. Çünkü, bu türden bir bilinçlilik onların değişik, başkalarından ayrı, bu yüzden de yalnız kalmaları sonucunu doğuracaktır. İşte insan bu yüzden, içinde yaşadığı toplumun var olmadığını öne sürdüğü şeyleri görmekten kendisini alıkoymak ya da gördükleri bunun yanlış olduğuna onu inandırsa bile, çoğunluğun doğru olduğunu söylediği şeyleri doğru olarak kabul etmek zorundadır. Sürü (ya da çoğunluk) birey için öylesine yaşamsal bir önem taşır ki onun için gerçekliği bile, duyularının ve kendi usunun verdiği şeylerden çok, sürünün görüşleri, inançları, duyguları oluşturur. Uyutum (hipnoz) deneylerindeki gevşeme durumunda uyutucunun sesinin ve sözcüklerinin gerçekliğin yerini alması gibi insanların çoğu için gerçekliği toplumsal kalıplar oluşturur. İnsanın doğru, gerçek ve sağlıklı bulduğu şeyler, toplumunca kabul edilmiş olan kalıplardır. Bu kalıplara uymayan şeylerin çoğu, bilinç düzeyine sokulmayıp bilinçdışında bırakılır. İnsanın açık ya da örtük bir yalnız kalma korkusu yüzünden inanmayacağı (ya da bastırmayacağı) hemen hemen hiçbir şey yoktur. Daha önce tartışmış olduğum bir konuya, insanın kimliğini yitirme korkusuna geri dönerek büyük bir çoğunluk için *kimliğin* kesinlikle toplumsal kalıplara uygunluktan kaynaklanan bir şey olduğunu dile getirmek isterim. *Bu insanlar,* nasıl olmaları düşünülmüşse öyle olan kimselerdir bundan ötürü, yalnız kalma (toplumca dışlanma) korkusu, kimliğini yitirme korkusunu dile getirir. Bu her iki korkunun bir arada oluşu ise en güçlü etkiyi yapar.

"Bastırma"nın temeli olarak toplum tarafından dışlanma korkusunu almak, her toplumun insanı toplum dışı bırakma tehdidiyle istediği şekle sokabileceği ve insansallığından uzaklaştırabileceği türden çok karamsar bir görüşe yol açabilir. Ama bu görüşü kabul edenler bir başka gerçeği unutmaktadırlar. İnsan yalnızca toplumun değil, aynı zamanda insan ırkının da bir üyesidir. O, içinde yaşadığı toplumsal gruptan kopmaktan korktuğu gibi kendi içinde yer alıp törelbilinci ve usu tarafından temsil edilen *insanlıktan* uzaklaşmaktan da korkar. İnsanın tümüyle insansallığından uzaklaşması, içinde yaşadığı toplumun tümü insanlık dışı kuralları benimsemiş olduğu zaman bile korkutucudur. Toplum insansallaştığı ölçüde, bireyin toplum ya da insanlıktan uzaklaşma konusunda bir seçim yapmasına da gerek kalmaz. Toplumsal amaçlarla insansal amaçlar arasındaki çatışma büyüdükçe birey bu iki tehlikeli yalnız kalma kutbu arasında daha çok hırpalanır. İnsan, –düşünsel ve tinsel gelişmesi nedeniyle– insanlıkla dayanışmasını hissettiği oranda toplumsal dışlanma ve benzeri şeylere katlanabilir. İnsanın törel-bilincine (vicdanına) göre eylemde bulunma yeteneği, içinde yaşadığı toplumun sınırlarını aşmasına ve bir dünya vatandaşı olmasına bağlıdır.

Sıradan insan, içinde yaşadığı kültürün kalıplarıyla uyuşmayan duygu ve düşüncelerin bilincine varma iznini kendisine vermez. Bundan ötürü de bu gibi duygu ve düşünceleri bastırmaya zorlanır. Öyleyse nelerin bilinçli nelerin bilinçdışı olacağı, toplumun yapısına ve bu toplumun yapısının ürettiği duygu ve düşünce örneklerine dayanır. *Bilinçdışının içerikleri* konusunda bir genelleme yapma olanağı yoktur. Ama şu kadarı söylenebilir: Bilinçdışı, tam insanı, karanlığı ve aydınlığıyla (ya da kötülüğü ve iyiliği ile) ve tüm gizli güçleriyle temsil eder. O, her zaman insanın varlık sorusuna verebileceği değişik yanıtların temelini içerir. Hayvansal varoluş durumuna geri dönme eğilimini gösteren en gerici kültürleri aşırı bir örnek olarak ele alırsak, bu kültürlerde hayvansal varoluş durumuna geri dönme isteğinin bilinçli olarak egemen oldu-

ğunu, bu düzeyden kurtulmak için girişilen tüm çabaların bastırıldığını görürüz. Gerici olandan yola çıkıp ilerici-tinsel amaçlara erişmiş olan bir kültürde bilinçdışı, karanlığı temsil eden güçler toplamıdır. Ama insan, hangi kültürde olursa olsun içinde tüm gizli güçleri taşır. O, ilkel bir varlık, yırtıcı bir hayvan, bir yamyam, bir putperest olduğu gibi us, sevgi ve doğruluk türünden yeteneklerle donatılmış bir varlıktır da. Öyleyse bilinçdışının içeriği, ne iyi, ne kötü; ne ussal olan, ne de ussal-olmayan değil, bunların hepsini birden kuşatan bir şeydir. O, insansal olan her şeyi içine alır. Demek ki *bilinçdışı, tüm insandan toplumuna karşılık olan bölümü çıkardığımızda arta kalan* kısımdır. Bilinç, toplumsal insanı, bir bireyin içine fırlatılmış olduğu ve tarihsel durumca belirlenen rastlantısal sınırlamaları temsil eder. Bilinçdışı ise kökleri evrende olan tam, evrensel insanı; ondaki bitkiyi, hayvanı, tini temsil eder. Bilinçdışında insanın geçmişi gerilere insansal varoluşun doğuşuna değin temsil edildiği gibi geleceği de insanın tam anlamında *insansallaşacağı* güne; yani, insanın 'doğallaşıp' doğanın 'insansallaşacağı' o gelecekteki güne değin temsil edilir. Bilinçdışının bilincine varmak, insanın tüm insansallığı ile temas edip toplumun her insanda ve bunun sonucu olarak da bütün insanlarla türdeşleri arasında kurmuş olduğu engelleri ortadan kaldırmak demektir. Bu amacın tam anlamında gerçekleşmesi güç olup çok seyrek görülen bir olaydır. Ama bu amaç, insanın toplumca koşullandırılmış kendisine ve türdeşlerine yabancılaşma durumundan kurtulma yolu olduğu için herkes ona bir ölçüde yaklaşabilir. Ulusçuluk ve yabancı düşmanlığı ise insanın kendi bilinçdışının bilincine vararak ulaştığı gerçek insansal yaşantının karşıtı olan kutuplardır.

Acaba toplumsal bilinçdışını daha çok ya da daha az bilmemize neden olan etkenler nelerdir? Kuşkusuz belli bireysel yaşantılar bu türden bir bilinçlenmede ayrımlara neden olurlar. Babasının yetkesine başkaldıran bir oğulun, pek çok kimse için bilinçdışı olan toplumsal ussallaştırmaları açık seçik görme ve toplumsal gerçekliğin bilincine varma şansı daha çoktur. Aynı şekilde, çoğunluk tarafından ayrı tutulmuş

olan değişik ırk, din ya da toplumsal azınlık gruplarının toplumsal kalıplara inanma olasılıkları daha azdır. Aynı durum, sömürülen ve ezilen bir sınıfın üyeleri için de geçerlidir. Ama böyle bir sınıfın üyesi olmak hiç de her zaman o bireyin daha eleştirici ve daha bağımsız olacağı anlamına gelmez. Toplumsal durumu, onu, çok kez daha güvensiz ve kendisini kabul ettirip güven duymak için çoğunluğun kalıplarını kabule daha istekli hale getirir. Azınlıkların ya da sömürülmekte olan çoğunlukların bazı üyeleri egemen düşünce kalıplarına karşı artan bir eleştirel tavır takınırken bu grupların bazı üyelerinin söz konusu kalıplara neden giderek daha çok boyun eğdiklerini belirlemek üzere pek çok kişisel ve toplumsal etkeni dikkatli bir şekilde çözümlemek gerekecektir. Bu etkenlere katılan ve toplumsal gerçekliğin bilincine karşı direnmenin ne denli güçlü olduğunu belirleyen salt toplumsal etkenler de vardır. Eğer bir toplum ya da toplumsal sınıf, olup bitenleri kavrasa bile, daha iyiye gitmek için nesnel hiçbir umut olmadığı için hiçbir şey yapamıyorsa o toplumdaki tüm bireyler kurgulara bel bağlayacaklardır. Çünkü doğruluk (hakikat) konusundaki bilinçlilik onların kendilerini daha kötü hissetmelerine neden olacaktır. Çökmekte olan toplumlar ve sınıflar genellikle kurgularına sıkı sıkıya bağlı olanlardır. Çünkü doğruluğun onlara kazandırabileceği hiçbir şey yoktur. Buna karşılık, daha iyi bir geleceğe yönelen toplumlar –ya da toplumsal sınıflar– toplum üyelerinin gerçeklik bilincini daha kolay edinmelerini sağlayan koşullar sunarlar. Çünkü bu bilinçlilik onların gerekli fırsatları değerlendirmelerine özellikle yardımcı olacaktır. On sekizinci yüzyıl burjuva sınıfı bunun iyi bir örneğidir. Bu sınıf, daha aristokrat sınıf üstünde siyasal egemenlik kazanmadan, geçmişin kurgularından çoğunu yıkmış, geçmişe ve şimdiye ilişkin toplumsal gerçeklikler için yeni bir anlayış geliştirmiştir. Bu sınıfın yazarları, feodalizmin kurgularını yıkıp geçebilmişlerdir. Çünkü bu kurgulara gereksinmeleri yoktu. Tersine, doğruluk yardımcılarıydı. Ama burjuva sınıfı tam anlamında güçlendiğinde işçi sınıfının, daha sonra da sömürge halkları-

nın şiddetli saldırılarına karşı savaşırken durum tersine döndü. Orta sınıfın üyeleri artık toplumsal gerçekliği görmeyi kabul etmiyorlar; buna karşılık ilerici yeni sınıfların üyeleri, yanılsamalardan vazgeçmeye daha çok eğilim gösteriyorlardı. Özgürlükleri için savaşan grupları destekleyen görüşleri geliştiren kimseler de çok kez kendilerine karşı savaş açılmış olan sınıflardan çıkıyordu. İşte tüm bu gibi durumlarda insanı bağlı olduğu toplumsal sınıfı eleştirir kılan ve doğuştan ait olmadığı bir grubun yandaşı yapan bireysel etkenler göz önüne alınmalıdır.

Toplumsal ve bireysel bilinçdışı birbirlerine bağlı olup sürekli etkileşim içindedirler. Gerçekte bilinçsizlik ve bilinçlilik, son çözümlemede birbirlerinden ayrılamayan şeylerdir. Zaten önemli olan, bireyde bastırılmış olan şeylerin *içeriği* olmayıp *ruhsal durumu*, daha açık bir şekilde dile getirirsek, bireyin uyanıklığı ve gerçekliliğidir. Herhangi bir toplumda eğer kişi toplumsal gerçekliği görme gücüne sahip değilse, bunun yerine kafasını kurgularla dolduruyorsa, kendisine ailesine, arkadaşlarına ilişkin bireysel gerçekliği görme yetisi de sınırlıdır. Böyle biri, her yönden gelen düşünceleri kabule hazır bir yarı uyku durumunda yaşar ve kendisine sunulan kurguların doğru olduklarına inanır. (Hiç kuşkusuz, toplumsal baskının özellikle etkin olduğu alanlarda birey, kendi kişisel yaşamına ilişkin gerçeklik bilincini bastırmaya özel bir eğilim duyacaktır. Örneğin, yetkeye boyun eğme bundan ötürü de bilinçliliği ya da eleştiriyi bastırma eğitimi veren bir toplumda oğullar babalarından korkma eğilimi göstereceklerdir. Oysa yetke eleştirisinin toplumsal bastırmanın temel konusu olmadığı toplumlarda oğullar babalarından korkmazlar.)

Freud'un ana uğraşı, bireysel bilinçdışının gizli yanlarını ortaya çıkarmaktı. O, toplumun insanı bastırmalara zorladığını öne sürdüğünde sözünü ettiği, toplumsal çelişkilerin bilincinin, toplumun neden olduğu acıların, yetke başarısızlığının, sıkıntı ve doyumsuzluk duygularının bastırılması gibi gerçekten önemli toplumsal bastırmalar olmayıp içgüdüsel

güçlerin bastırılmasıydı. Freudcu çözümlemeler toplumsal bilinçdışına dokunmaksızın bireysel bilinçdışını bir ölçüde bilinçli kılmanın olanaklı olduğunu göstermiştir. Ama buraya kadar dile getirdiğimiz öncüler toplumsal alanı dışta bırakan herhangi bir bastırmayı kaldırma girişiminin sınırlı kalması gerektiği sonucunu doğurmaktadır. Neyin bastırılmış olduğunun tam olarak bilincine varmak ancak bilinçdışının çözümlenmesini de içeriyorsa olanaklıdır. Bu önermenin nedenlerine zaten daha önce değinmiştim. İnsan kendi toplumunu aşamadıkça, bu toplumun insansal gizli güçlerin gelişmesini nasıl sağladığını ya da engellediğini göremedikçe kendi insanlığını da tam olarak kavrayamaz. Böyle birine toplumun koşullandığı yasaklar ve sınırlamalar 'doğal' görünür ve o şu anda içinde yaşamakta olduğu toplumun insan doğasını çarpıttığını kabul etmediği sürece, insan doğası da bu yozlaşmış ve çarpıtılmış biçimiyle ortaya çıkar. Eğer bilinçdışının örtüsünün kaldırılması insanın kendi insanlığına erişmesi anlamına geliyorsa o zaman artık bu noktada, yani bireyde kalınamaz. Bu sürecin toplumsal bilinçdışının örtüsü de kaldırılıncaya değin sürdürülmesi gerekir. Bu süreç, toplumsal dinamiğin kavranılmasını ve insanın içinde yaşadığı toplumu evrensel-insansal değerler açısından eleştirel bir değerlendirmeden geçirmesini de içerir. Marx'ın, toplumun gerçek içyüzünü kavramamız için bize gösterdiği bir koşul var. Bu, toplumsal bilinçdışının bilincine varmak, böylece birey olarak tam anlamında uyanmak (bastırmalardan kurtulmak) koşuludur. Eğer "ilkel benliğin (id) olduğu yerde benlik de (ego) oluşacaksa" insancıl toplumsal eleştiri zorunlu bir önkoşuldur. Bu önkoşul yerine getirilmediği zaman kişi kendi bireysel bilinçdışının belli yönlerinin bilincine varacak, ama başka yönler konusunda bilinçsizliğini sürdürecektir. Ama burada şunu da eklemek gerekiyor: Kişinin kendisini çözümsel olarak tanıyabilmesi için toplumsal eleştiri önemli olduğu gibi toplumun tanınabilmesi için bireysel bilinçdışının kavranması da büyük bir önem taşımaktadır. İnsan ancak bilinçdışının tüm boyutlarını kendi kişisel hayatında yaşadığı

zaman, toplumsal hayatın gerçek de yalan da olmayan ideolojilerce belirlenmesinin nasıl olanaklı olduğunu tam olarak kavrayabilir. Bu ne gerçek ne de yalan olan, daha değişik bir şekilde dile getirirsek hem gerçek hem de yalan olan ideolojiler, insanlar onlara içtenlikle inandıkları için *gerçek;* toplumsal ve siyasal eylemlerin asıl dürtüsünü saklama işlevini gören ussallaştırmalar oldukları için *yalandırlar.*

Eğer Marx'ın ve Freud'un bastırmaya ilişkin görüşlerini toplumsal evrim aracılığıyla karşılaştırırsak bireysel ve toplumsal bilinçdışının karşılıklı etkileşim içinde olduklarını gördüğümüz gibi temel bir çelişki ile de karşılaşırız. Freud'a göre, uygarlığın gelişmesi bastırmanın artması anlamına gelmektedir. Yani, toplumsal evrim bastırmaların ortadan kalkmalarına değil, daha çok güçlenmelerine yol açmaktadır. Öte yandan Marx'a göre, bastırmalar temelde insanın tam anlamında gelişme gereksinmesi ile içinde yaşadığı toplumsal yapı arasındaki çelişkilerin sonucudur. Bundan dolayı, sömürünün ve sınıf çatışmasının ortadan kalkmış olduğu tam anlamında gelişmiş toplumlarda ideolojilere gereksinme duyulmaz ve bu toplumlar bastırmalar olmaksızın işler. Demek ki tam anlamında insanlaşmış bir toplumda bastırmalara gereksinme duyulmayacak; bu nedenle toplumsal bilinçdışı da olmayacaktır. Freud'a göre, toplumsal evrim süreci içinde bastırmalar artmakta; Marx'a göre ise azalmaktadır.

Freudcu ve Marksçı düşünce arasında yeterince vurgulanmamış olan bir başka ayrım daha vardır. 'Ussallaştırma' ve 'ideolojiler' arasındaki benzerliği daha önce tartışmış olduğumuz için şimdi bu ayrımdan da söz etmemiz gerekiyor. Ussallaştırma aracılığıyla bir eylemin sanki o eylem usa uygun ve ahlaksal dürtülerle gerçekleştirilmiş gibi görünmesine çalışılır. Böylece, eylemin kişinin bilinçli düşüncesine karşıt dürtülerce gerçekleştirilmiş olduğu örtbas edilir. ussallaştırma çoğunlukla düzmecedir ve insanın us-dışı ya da ahlak dışı eylemde bulunduğunun bilincine varmaksızın eylemde bulunmasına izin veren olumsuz bir işlevi vardır. ideolojinin de buna benzer bir işlevi olmasına karşın bu nok-

tada önemli bir ayrımla karşılaşıyoruz. Örneğin Hıristiyan öğretisini ele alacak olursak bu öğreti içinde İsa'nın öğütleri olan alçakgönüllülük, kardeşçe sevgi, doğruluk (adalet/hakikat), yardımseverlik gibi ülküler, insanlar için bir zamanlar uğruna yaşamlar verilecek kadar değerli ve etkiliydiler. Ama bu ülküler, tarih boyunca tam karşıtları olan amaçlara hizmet edecek şekilde kötüye kullanılmışlardır. Bağımsız ve başkaldıran kişiler bu ülküler adına öldürülmüş; yine bu ülküler adına köylüler sömürülüp ezilmiş, savaşlar kutsanıp düşmana duyulan nefret yüreklendirilmiştir. Bu bakımdan ele alındığı zaman ideolojinin ussallaştırmadan pek farklı olmadığı söylenebilir. Ama tarih ideolojilerin kendilerine özgü bir yaşamları olduğunu göstermektedir. İsa'nın öğütleri her ne kadar kötüye kullanılmışlarsa da korunup canlı tutulmuşlar; belleklerde yaşatılıp zaman zaman ciddiye alınmışlar ve ideoloji olmaktan çıkarılıp ülkülere dönüştürülmüşlerdir. Böyle bir dönüşüm, reformasyondan önceki ve sonraki Hıristiyan mezhepleri arasında görüldüğü gibi; günümüzde Hıristiyanlık ülkülerine inandığını öne sürüp buna karşın bu ülküleri ideoloji olarak kullanan bir dünyada, barış için ve nefrete karşı savaşan Protestan ve Katolik azınlıklar arasında da görülmektedir. Aynı şeyler Budist düşünlerin, Hegel felsefesinin ve Marksçı düşüncenin ideolojilere dönüştürülmesi için de söylenebilir. Eleştirinin görevi, ülküleri yadsımak olmayıp ideolojilere dönüştürülmüş olduklarını göstermek ve ihanete uğramış ülkü adına ideoloji ile savaşmaktır.

10

Her İki Kuramın Yazgısı

Düşünlerin ideolojilere dönüşerek değerlerini yitirmeleri tarihsel süreç içinde neredeyse bir kural haline gelmiştir. Çok kez insansal gerçekliğin yerini yalnızca sözcükler alır. Bürokrasiler sözcüklerden yararlanarak güç ve etki kazanır; böylece insanları denetlemeyi başarırlar. Bunun sonucu genellikle, hâlâ özgün düşünün sözcüklerini kullanan ideolojinin gerçekte karşıt anlamı dile getirmesidir. Büyük dinlerin ve felsefî düşünlerin yazgısı böyle olmuştur. Marx ile Freud'un düşünleri de aynı yazgıyı paylaşmaktadır.

Freud'un özgün dizgesi ne idi?

Bu dizge, her şeyden önce *köktenci* bir düşünce dizgesiydi. Köktenci, sözcüğün özgün anlamında köklere doğru giden ve –Marx'ın da dediği gibi– kök *insan* olduğuna göre, insanın asıl doğasına ve özüne eğilen bir dizgeydi. Freud'un ruhsal çözümlemesi eleştirel düşünceydi. Bu düşünce her şeyden önce ruh hekimliğinin (psikiyatrinin) temel verisi olarak bilinci almakta olan o zamanki ruh hekimliğine ilişkin (psikiyatrik) düşünleri eleştirmekteydi. Ama Freud'un düşünce dizgesi çok daha geniş bir anlamda eleştirel bir dizgeydi de. O, Viktorya çağının değerlerinin ve ideolojilerinin çoğuna, cinselliğin ussal ve bilimsel bir araştırma konusu olamayacağı düşüncesine; bu çağın iki yüzlü ahlak anlayışına, çocuğun 'saflığına' ve 'masumluğuna' ilişkin duygusal görüşe çatmaktaydı. Ama Freud'un en önemli eleştirisi, daha

önce de değindiğimiz gibi bilinci aşan hiçbir ruhsal içerik bulunmadığı görüşüne karşı yöneltilmişti. Freud'un dizgesi, çağının düşünlerine ve önyargılarına kafa tutan, doğal bilimlerle sanat alanındaki yeni gelişmelere koşut yeni bir düşünce dönemini açan bir dizgeydi. Bu dizge, bu anlamda devrimci bir akım olarak adlandırılabilir. Ancak Freud toplumun bazı yönlerini eleştirmiş olmasına karşın, çağının toplumsal düzenini aşamadığı gibi yeni toplumsal ve siyasal olanaklar üstünde de düşünmemiştir.

Bu köktenci ve eleştirel akım kuruluşundan otuz yıl sonra acaba ne durumdadır?

Her şeyden önce şunu dile getirmeliyiz ki Birinci Dünya Savaşı sonlarına kadar 'ciddi' ruh doktorlarının çoğu ve kamuoyunca alay konusu edilen ruhsal çözümleme (psikanaliz) daha sonraları, özellikle Avrupa'nın Protestan ülkelerinde ve Amerika Birleşik Devletleri'nde büyük bir başarı kazanmıştır. Ruhsal çözümlemenin artan başarısının şimdi burada tartışacağımız pek çok nedenleri vardır. Kuruluşundan sonraki ilk yirmi yıl içinde saygınlık kazandığı gibi toplumbilimcilerin çoğunca benimsendiği, bazıları çok ünlü (örneğin Thomas Mann) pek çok yazın adamının da beğenisini kazandığı bir gerçektir. Ruhsal çözümleme, akademik ve bilimsel alanda benimsenmesinin dışında, halk tarafından da çok tutulmuş, o kadar ki ruh hekimleri kendilerinden yardım isteyen tüm hastaları kabulde güçlüklerle karşılaşmışlardır. Böylece, ruhsal çözümleme mesleği gerçekte hem ekonomik açıdan hem de kazandırdığı saygınlık bakımından en ödüllendirici mesleklerden biri olmuştur.

Ama kuram ve sağaltım (tedavi) söz konusu olduğunda yeni ruh çözümsel (psikanalitik) buluşlar ve gelişmeler aynı başarı düzeyini tutturamamışlardır. Ruhsal çözümlemenin bu büyük başarısının gerçekte akımın yozlaşmasına neden olduğu da ileri sürülebilir. Çünkü ruhsal çözümleme bir bütün olarak özgün köktenciliğini, eleştirel ve savaşkan *özyapı*sını yitirmiştir. Yüzyılın hemen başlarında –tümü doğru olmamakla birlikte– Freud'un kuramları o sıralar geçerli olan töre-

lere ve düşüncelere kafa tutmuş; eleştirel kafa yapısına sahip olanları zorunlu olarak etkilemiş, Batı toplumunun düşünsel, siyasal ve sanatsal yaşam alanlarında geçerli olan eleştirel akımın bir bölümü olmuştur. Ama 1930'larda toplumsal töreler değişmiştir. (Bunda ruhsal çözümleme bir ölçüde etkin olmuştur; ancak asıl neden, isteklerin köreltilmesi yerine, tüm alanlarda tüketimi yüreklendiren tüketim toplumudur.) Cinsellik artık tabu değildir. Akrabalar arasında cinsel ilişkilerden, cinsel sapkınlıklardan ve benzeri şeylerden özgür bir biçimde söz etmek kentlerdeki orta sınıf için ayıp ve şaşırtıcı olmaktan çıkmıştır. Sıradan '*terbiyeli*' birinin 1910'larda düşünmeye bile cesaret edemeyeceği tüm bu konular yasak olma niteliklerini yitirmiş ve 'bilimin' en son, ama özellikle heyecan verici olmayan sonuçları olarak kabul edilmişlerdi. Ruhsal çözümleme, topluma meydan okuyacak yerde bazı bakımlardan ona uymuştu. Nitekim, Freud'un *Future of an Illusion* (Yanılsamanın Geleceği) ve *Civilization and Its Discontent* (Uygarlık ve Neden Olduğu Hoşnutsuzluklar) adlı yapıtlarından sonra, birkaçı dışta bırakılırsa, ruh hekimlerinin herhangi bir toplumsal eleştiri getirmediklerini apaçık görüyoruz. Tersine, büyük bir çoğunluğu, kentli orta sınıfın tutumunu benimsemiş ve bu tutumdan sapan bireyleri sinirsel rahatsızlığı olan (neurotik) kimseler diye görme eğilimi göstermişlerdir. Kentlerdeki orta sınıfın alışılmış ilgilerinin dışında kalan siyasal, felsefî ve dinsel konulara ruh hekimlerinden pek azı önem vermiştir. Bu olgu, ruhsal çözümlemedeki yozlaşmanın bir başka yönünü de göstermektedir. Ruhsal çözümleme, köktenci bir akım olacak yerde, siyaset ve din alanında köktenciliğin yerine geçmiştir. Yandaşları, şu ya da bu nedenle, önemli siyasal ya da dinsel sorunlarla ilgilenmemiş; bu yüzden yaşamları, bu sorunlara ilgi duyan önceki kuşakların yaşamlarından anlamsız olmuştur. Ancak insan, yaşamına anlam veren bir felsefeye her zaman gereksinme duyduğu için kentsoylular ruhsal çözümlemeye sıkı sıkıya sarılmışlardır. Freud böyle bir şeyi kesinlikle yadsımış olduğu halde ruhsal çözümlemenin tüm-kuşatıcı bir yaşam

felsefesi verdiği varsayılmıştır. Ruhsal çözümleme yaptıran pek çok kimse, Oedipus Kompleksi, hadım olma korkusu ve benzeri gibi kavramlar aracılığıyla yaşamın tüm bilmecelerini çözmüş olduğuna; eğer tüm dünya ya da hiç olmazsa liderler bu tür çözümlemeden geçirilebilselerdi çözüm bekleyen hiçbir önemli siyasal sorun kalmayacağına inanmıştı.

Büyükbabasından çok daha yalnız ve insanlardan kopuk bir yaşam süren çağdaş insan, ruhsal çözümlemede kendisine bir çıkış yolu bulmuştur. Çünkü o, ruhsal çözümlemeyle her şeyden önce gizli bir kültürün üyesi olmakta, yani çözümleme törenini geçirdikten sonra şimdi bilinmeye değer tüm gizleri bilmekte ve böylece ruhsal çözümleme kültürünün bir parçası haline gelmektedir. Bundan başka, kendisini suçlamadan ve yakınlık göstererek dinleyen birini bulmuş olması da ona ayrıca bir doyum sağlamaktadır. Hiç kimsenin bir başkasını dikkatle dinlemediği bir toplumda bu, özellikle önem taşıyan bir etken olmaktadır. Çünkü, bizim toplumumuzda insanlar birbirleriyle *konuşmakta,* ama taraflar nazik ve yüzeysel bir 'işitme pozu' içinde oldukları halde, gerçekte birbirlerini *dinlememektedirler.* Buna ek olarak ruh hekimlerinin önemi çözümlemeden geçirenlerce abartıldığı için değer yitirmiştir. Çünkü ruh hekimi, 'aktarım' (transference) düzeneği ile yaşamdaki yeri dinsel dünyada papazınki ya da belli siyasal dizgelerde büyük, küçük liderlerinki (fuehrer) kadar önemli olan bir halk kahramanına dönüştürülmüştür. Bunun da ötesinde ruhsal çözümleme, yetişkinin yaşamındaki gelişmelerin temeli olarak ilk çocukluk yaşantılarını vurgulamasıyla, pek çok kimsenin sorumluluk duygusundan kurtulmasına neden olmuştur. Bu gibiler, yapılması gereken tek şeyin çocuklukta geçirilen incitici olaylar anımsanıncaya değin durmadan konuşmak olduğuna; anımsamayı ise mutluluğun doğal olarak izleyeceğine inanmışlardı. Bu 'konuşma yoluyla mutluluk elde etme' işine inananların çoğu, yaşamda hiçbir şeyin tehlikeleri ve çok kez de acıları göze almadan ve çaba harcamaksızın elde edilemeyeceğini unutmuşlardı. Onlar çok kez doktora ücret ödemeyi, haftada beş saat bir kanapeye

uzanıp konuşmayı, direnme arttığı zaman yaşanan gerilimi, çabaya ve cesarete eşdeğer olarak kabul ediyorlardı. Oysa bu, çok yetersiz bir karşılıktı. Çünkü, üst sınıf kentsoylular için gerçekte ne para ne de zaman önemli bir özveriydi.

Ruh hekimine gelen hasta acaba ondan ne bekler? Eğer, ruhbilimsel kökenli baş ağrılarından, aşırı titizlik saplantısından ya da cinsel yetersizlikten yakınıyorsa bu belirtilerin giderilmesini bekleyecektir. Freud'un hastalarının çoğunu çözümsel yardım aramaya iten nedenler bunlardır. Bu belirtileri ruhsal çözümleme ile ortadan kaldırmak genelde çok güç bir iş değildir. Nitekim bu tür hastaların en az yüzde ellisinin iyileştirildiklerini söyleyebiliriz. Ama son yirmi yılda ruh hekimlerinin yardımını arayan hastaların çoğunluğu artık bu belirtilerle gelmiyorlar. Büyük çoğunluk geleneksel anlamda bir belirtiden değil, Fransızların yüz yıl kadar önce '*yüzyılın hastalığı*' (la malade du Siêcle) diye adlandırdıkları rahatsızlıktan yakınmakta. Böyleleri genel bir mutsuzluktan, işlerinden, evlilik yaşamlarından doyum bulamamaktan acı çekiyorlar. İncil'deki bir deyimi kullanacak olursak, 'onlar, her şeyleri olduğu halde yaşama sevinçleri olmadığı' için mutsuzlar. Bu yeni hasta tipi yalnızca, çoğu zaman başarılı olmasa bile, ruh çözümsel sürecin verebileceği rahatlama duygusunu arıyor. Burada, kendisiyle konuşabileceği birini bulmanın, bir külte 'ait' ve bir felsefeye 'sahip' olmanın sağladığı doyum söz konusu. Sağaltımın amacı, bireyin var olan koşullara ya da çoğu zaman adlandırıldığı şekilde 'gerçekliğe' daha iyi uyum sağlaması. Ansal sağlığın çok kez bu uyumdan başka bir şey olmadığı görülüyor. Başka bir deyişle, bu görüşte ansal sağlık, bireysel mutsuzluğun genel mutsuzluk düzeyine indirgenmesi oluyor. İnsanın yalnızlığı ve yabancılaşması, yaşama duyduğu üretici ilgi gibi *gerçek* bir soruna, bu tip ruhsal çözümlemede değinilmiyor bile.

Çağdaş ruhsal çözümlemenin kendisine görev edinmiş olduğu *uyumdan* söz edebilmek için çağdaş endüstri toplumunda ruhbilimin işlevi sorununa da hiç olmazsa şöyle bir değinmemiz gerekiyor. Çağdaş endüstri toplumu, insanı,

karmaşık ve hiyerarşik bir düzene göre örgütlenmiş bir üretim dizgesine olabildiğince az bir sürtüşme ile uydurmaya gereksinme duyan bir toplumdur. Bu toplum, törelbilinci ya da inançları olmayan örgüt adamlarını yaratır. Bu örgüt adamları büyük ve önemli bir örgütte küçük de olsa dişlilerden biri olmaktan gurur duyarlar. Böylelerinin soru sormalarına, eleştirel düşünmelerine, kendilerini herhangi bir şeye tutkuyla adamalarına izin verilmez. Çünkü bunlar örgütün pürüzsüz işlemesini engelleyecek şeylerdir. Ama insan, bir 'şey' olarak yaratılmadığı gibi sorulardan kaçınacak bir şekilde de yaratılmamıştır. Bu yüzden 'iş güvenliğine,' 'emeklilik haklarına' sahip, büyük ve 'ulusal ünü olan' bir kuruluşa üye olmasına karşın, susturulduğu için mutsuzdur. İşte ruhbilimci bu noktada devreye girer. O, yaptığı testlerle zaten eyleme dönük ve başkaldırıcı tipleri önceden elemiştir. Geride kalanlar içinde örgüt yaşamından yine de mutlu olmayanları ise onlara 'kendilerini dile getirme' olanağını vererek, birinin kendilerini dinlemesinden duyacakları doyumu sağlayarak rahatlatır. Son olarak –ve belki de en önemlisi– onları uyumsuzluğun bir tür sinir hastalığı olduğuna inandırarak, tam uyumlarını engelleyen eğilimlerini ortadan kaldırmaya yardımcı olur. Ruhbilimciler, Sokrates'ten Freud'a kadar tüm düşünürlerden alıp kullandıkları 'uygun' sözcüklerle endüstri toplumunun papazları olmuşlardır. Çünkü bireyin tam anlamında uyum sağlamış bir örgüt adamı olmasına yardım ederek bu toplumun amaçlarına erişmesine katkıda bulunmuşlardır.

Ruhbilimin endüstri toplumundaki rolünden özgül sorunumuz olan ruhsal çözümlemeye ve bu akımın yozlaşmasına geri dönmeden önce bir etkenden daha söz etmemiz gerekiyor. Bu da ruhçözümsel akımın bürokratlaşmasıdır. Freud'un kendi dizgesinin saltlığında biraz yetkeci bir tavır takındığı doğrudur. Ama onun her yönden gelen çok güçlü direnmelere karşı çok özgün bir dizge kurmuş olduğu gözden yitirilmemelidir. Bu dizgeyi açık düşmanlarına karşı korumak kolay olmuştur, ama asıl güçlük Freud'la temelde uyuştuğu bilindi-

ği halde, ruhsal çözümlemeyi topluma daha şirin göstermek eğilimiyle bozan ve yanlış yöne sürükleyen yandaşlara karşı korurken doğmuştur. Öğretisinin saltlığını ve köktenciliğini koruma kaygısı duyan Freud, ruhsal çözümlemenin gelişimini denetlemek için yedi kişilik gizli bir konseyi görevlendirmiştir. Ama bu konsey çok kısa sürede bürokratik yönetimleri belirleyen tipik bir özellik geliştirmiştir. Üyeler birbirlerini şiddetle kıskanmaya başlamışlar, bir yanda Jones öte yandan Ferenczi ve Rank'ın oluşturduğu gruplar arasındaki kıskançlık ve tartışmalar ayyuka çıkmıştır. Bu kıskançlık Jones'un her iki rakibinin ölümlerinden sonra yayımladığı Freud'un özyaşam öyküsünde Ferenczi'yi ve Rank'i ölümlerinden önce çıldırmış olmakla suçlamasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Gerçekte bu suçlama doğru değildir.[1]

Ruhsal çözümleme akımı gelişip büyüdüğü ölçüde bu akımı yönlendiren ve artık pek çok yeni üyeden oluşan bürokrasi onu daha çok denetlemeye çalışmıştır. Onların yaptıkları artık Freud'un öğretilerini, beğenmeyip değiştirmeye çalışanlara karşı savunmak değildir. Tersine, daha öncelerde söylemiş olduğumuz gibi resmi ruhsal çözümleme köktenci *özyapı*sını yitirmiş; bürokrasinin amacı, daha köktenci olan hekimleri örgütten uzaklaştırmak ya da örgüte hiç almamak şekline dönüşmüştü. Ruhçözümsel ideolojinin denetimi, akımın ve üyelerin denetimi anlamına gelmeye başlamış ve bu amaçla kullanılmıştı. Ruhçözümsel dogmayı tümüyle benimsemeyen eski üyeler ya üyelikten çıkarılmış ya da istifaya zorlanmış; toplantılarda bürokrasinin tutucu temsilcilerinin yaptıkları konuşmaları dinlerken "canı sıkkın bir yüz ifadesi" olan bazı üyeler, Londralı "yetkelerce" eleştiriye uğramışlardı. Ruh hekimlerinin, resmi örgütün üyesi olmayan grupların bilimsel toplantılarında konuşma yapmaları –aşağı yukarı 1961 yılı gibi yakın bir tarihe kadar– yasaklanmıştı. Ruhçözümsel akımın bürokratlaştırılmasının bilimsel yaratıcılığı

1 Bu noktanın ayrıntılı tartışması için bkz. E. Fromm, *Sigmund Freud's Mission*, World Perspective Series, ed. Ruth Nanda Anshen, (New York: Harper & Brothers, 1959).

yok etme sonucunu vermesi şaşırtıcı değildir. Ruhsal çözümleme alanındaki yeni düşünlerin çoğu, önünde sonunda bürokrasi ile bağlarını koparıp çalışmalarını onun egemenlik alanı dışında sürdüren hekimler tarafından ortaya atılmıştır.

Acaba kuruluşundan bu yana geçen yüzyıl içinde Marksçı düşüncenin başına neler gelmiştir? Burada yine Marksçılığın başlangıçta, yani on dokuzuncu yüzyılın ortalarından 1914 Dünya Savaşı'nın başına kadar olan süre içinde, nasıl bir görüş olduğunu anlatmamız gerekiyor. Marksçı kuram da toplumcu akım gibi köktenci ve insancı (hümanist) idi. Köktenciliği yukarıda sözünü ettiğimiz köklere inmesinden, bu köklerin de *insan* olmasından ileri gelmekteydi. İnsancılığı ise insanı her şeyin ölçüsü olarak kabul etmesinin ve toplumsal çabaların kaynağını ve amacını 'insanın tam anlamında gerçekleşmesi' olarak görmesinin sonucuydu. Marksçı düşünce ve çabaların tüm amacı, insanın, kendisini sımsıkı bağlayıp tam anlamında gelişmesini engelleyen ekonomik koşullardan kurtarması idi. Bu ilk elli altmış yıl içinde toplumculuk Batı dünyasında, tanrıbilimsel anlamında olmasa bile, en önemli tinsel akım olmuştu.

Bu akımın başına neler gelmiştir? Bu akım başarılı olup güç kazanmış ve bu süreç içinde yerini giderek kapitalizme bırakmıştır. Böyle bir gelişme çok fazla şaşırtıcı değildir. Kapitalizm, ilk toplumcuların düşleyebileceklerinin çok üstünde büyük bir başarı kazanmıştır. Kapitalist toplum örgütünün ve teknolojinin gelişmesi, işçilerin durmadan artan yoksulluğuna yol açacak yerde, bunun tersi olmuş; bu toplum yapısı, işçilerin de sağlanan gelişmeden yararlanmaları olanağını doğurmuştur. Ama doğrusunu söylemek gerekirse bu bir ölçüde de toplumcu partilerin ve işçi sendikalarının toplumsal üretimden daha büyük bir pay almak için açtıkları savaşım aracılığıyla gerçekleşmiştir. Ama bu çeşitli etkenlerin rolü ne olursa olsun sonuç, işçilerin ve işçi liderlerinin giderek kapitalizmin etkisine daha çok kapılmaları ve toplumculuğu kapitalist ilkelerle uygunluk içinde yorumlamaya başlamaları olmuştur. Marksçılık, bireyin

kişiliğinin tam anlamında gerçekleşmesini, kapitalizmi aşan *insancı* toplumu amaç edindiği halde, toplumcuların büyük bir çoğunluğu, toplumculuğu kapitalizm *içinde* ekonomik ve toplumsal-siyasal durumu geliştirecek bir akım saymışlardır. Onlar üretim araçlarının devletleştirilmesini buna ek olarak da *toplumcu devlet* (yani, kamunun mutluluğunu, yararını önde tutan devlet: *Wellfare State*) ilkelerinin kabulünü toplumcu düzenin yeterli kaynağı olarak görmüşlerdir. Oysa bu tipten bir 'toplumculuğun' ilkeleri temelde ekonomik verimin en üst düzeye çıkarılması, endüstrinin büyük ölçüde bürokratik ilkelere göre örgütlenmesi ve bireyin bu bürokratik, ama ekonomik yönden etkin dizgeye uyruk kılınması türünden kapitalist ilkelerle özdeştir.

Batı'daki ve Doğu'daki toplumcuların çoğunluğu, toplumculuğun bu kapitalistçe yorumunu temelde paylaşmışlar; ama kendi ekonomik ve siyasal durumlarına göre değişik çözüm yollarına ulaşmışlardır. Batılı toplumcu liderler, kapitalizmle 1914 Savaşı'nın başlangıcında barış yapıp bir uzlaşıma varmışlardır. Her iki yanın toplumcu liderleri, temel öğretileri olan barışa ve uluslararacılığa bağlı kalacak yerde, bulundukları kampa göre Kayser'e ya da Çar'a karşı savaşma fırsatını sevinçle karşılamışlar; hükümetlerini bu konuda desteklemişler; bunu yaparken de savaşı özgürlük uğruna desteklediklerini öne sürmüşlerdir. Almanya'da imparatorluk dizgesi gerçekte çoktan yitirilmiş olan bir savaş, boş yere uzatılmış olduğu için çöktüğünde (bu çöküntünün daha usa uygun bir açıklaması yapılamaz) aynı liderler, bu kez devrimi engellemek için generallerle gizli bir anlaşma yapmışlar, ilkin Alman ordusunun büyüyüp gelişmesine ve gizli ya da yarı-gizli, yarı-askeri örgütlerin kurulmasına izin vermişlerdir. Bu örgütler, daha sonra Nazi güçlerinin temelini oluşturmuştur. Demek ki o zamanki toplumcu liderler gerçekte Naziler ve milliyetçi-sağcı güçler artan bir güç kazanıp bir baskı rejimi kurmadan çok daha önce tümüyle teslim olmuşlardı. Guy Mollet'nin liderliğindeki Fransız Toplumcu Partisi, Cezayir Savaşı'nı açıkça desteklerken aynı şekilde hareket etmiş oldu. Ancak gerek

İskandinav ülkelerinde gerekse İngiltere'de durum biraz daha değişikti. Bu ülkelerde toplumcular seçimlerde çoğunluğu geçici ya da sürekli olarak kazandıkları için güçlerini toplumcu bir devlet kurma yolunda kullandılar. Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılda (İngiltere'de Disraeli, Almanya'da Bismarc gibi) tutucu liderlerin ve Amerika Birleşik Devletleri'nde 1930'larda F. D. Roosevelt'in başlatmış oldukları o zamana göre çok gelişmiş bir toplumsal güvenlik ve özellikle toplumsal sağlık hizmetleri dizgesi, tam anlamında yararlı oldu. Buna ek olarak İngiliz İşçi Partisi kilit noktası olan endüstrilerden bazılarını, 'üretim araçlarının devletleştirilmesi, gerçek toplumculuğun denektaşıdır' inancına dayanarak devletleştirdi. Tüm bu yapılanlar işçilerin ekonomik çıkarlarını bir ölçüde koruyordu belki, ama ortaya çıkan toplumculuk tipi, artık insansal durum temelinde değiştirebilecek bir toplumculuk olma gücünü yitirmişti. Seçimleri birbiri ardından yitirmeye başlayınca toplumcu partiler hemen hemen tüm köktenci amaçlarından vazgeçerek bu yitiklerini bir ölçüde kapamak istediler. Aynı süreç Almanya'da da ortaya çıktı. Almanya'daki Toplumcu Demokrat Parti, tüm toplumcu amaçlarından vazgeçmekle kalmadı; ulusçuluğun ilkelerini ve silahlanma yarışına katılmayı da kabullendi ki artık bu ülkede toplumcu demokratik politikayı karşıtlarınınkinden ayırt etmek o kadar kolay değil.

Rusya'da olup bitenler görünüşe göre Batı'daki gelişmelerin tam karşıtı oldukları halde arada yine belli bazı benzerlikler var. Batı Avrupa ülkelerini tersine Rusya, o sırada çok gelişmiş bir endüstrisi olması gerçeğine karşın henüz tam anlamında endüstrileşmiş bir ülke değildi. Nüfusunun dörtte üçü, büyük çoğunluğu yoksul olan köylülerden oluşuyordu. Çarlık yönetimi içten çürümüş ve büyük ölçüde yetersiz bir yönetimdi. Buna ek olarak 1914 Savaşı Rus halkına zafer getirmediği gibi kan kusturmuştu da. 1917'de Kerenski ve arkadaşlarının öncülük ettiği ilk devrim, liderlerin savaşı sona erdirmek için isteksiz olmaları yüzünden başarısızlığa uğradı. Böylece Lenin, Marx'ın görüşüne göre, toplumcu bir dizge kurmak için gerekli ekonomik koşullara sahip olmayan bir ülkede iktidara

geçmek zorunda kaldı. Lenin, mantığa uygun bir şekilde, tüm umutlarını, Batı Avrupa'da özellikle de Almanya'da patlak verecek olan toplumcu bir devrime bağlamıştı. Ama onun bu umutları gerçekleşmedi ve Bolşevik Devrimi çözümü çok güç bir görevle karşı karşıya kaldı. 1922-23 yılları Almanya'da toplumcu bir devrim olabileceği konusunda umutların tümüyle yitirildiği yıllar oldu. Bu sırada Lenin ağır bir hastalığa yakalanıp 1924'te öldü. Çözümü olanaksız gibi görünen bir ikilemle uğraşmaktan kurtulmuştu.

Marx ile Lenin'in adlarını kullanan Stalin, gerçekte kendisini Rusya'da bir devlet kapitalizmi kurmaya adadı. O, yeni bir işletmeciler bürokrasisi tarafından yönlendirilen endüstriyel bir devlet tekeli kurdu. Bunu yaparken daha eksik ve o kadar yeğin olmamakla birlikte, Batı kapitalizminde de gelişmekte olan merkezileştirilmiş bürokratik bir endüstrileşme yöntemi kullandı. Rusya'daki köylü nüfusu çağdaş endüstrileşme için gerekli çalışma disiplinine sahip kimselere dönüştürmekte, bundan başka temel endüstrilerin kurulmasında kullanılacak kapitalin hızlı birikimini sağlamak için tüketim konusunda yapılacak özverileri halka benimsetmekte iki araçtan yararlandı. Bunlardan birincisi baskı ve terördü. Ancak bu terör uygulaması, Stalin'in çılgınca kuşkuculuğu ve sınır tanımayan güç tutkusu yüzünden, yukarıda sözü edilen ekonomik amaçları gerçekleştirmek için gerektiğinden çok daha ileriye götürüldü ve onun hem ekonomik hem de askeri durumunu pek çok bakımlardan sarstı. Stalin'in kullandığı öteki araç, kapitalizmde kullanılanın eşiydi. Yani, 'daha çok ve daha nitelikli iş için daha fazla ücret özendiricisi. Bu özendirici, işçi, yönetici ve köylülerin verimliliklerini artırmakta kullanılan en önemli dürtü idi. Gerçekten 'kâr dürtüsünün' ilerleme için biricik etkili güdümleme olduğuna inanmış olan kapitalist bir işletmeci, özellikle bir de işçi sendikalarının yönetim işlevine katılmalarına karşı ise Rusya'da uygulanan dizgeyi çok beğenecektir.[2]

2 Bu noktaların daha ayrıntılı bir analizi için bkz. E. Fromm, *May Man Prevail: An Inquiry into the Facts and Fictions of Foreign Policy,* New York, Doubleday & comp, Inc, and Anchor Books, 1961, s. 46-86.

Stalin'in ölümüne kadar geçen yıllar içinde Sovyetler Birliği, artan tüketim için yeterli bir temel kurduğu gibi halkını da endüstriyel çalışma disiplini konusunda yeterince eğitmiş ve böylece bir polis devletinin uygulaması olan terörün sona ermesine elverişli duruma gelmişti. Gerçi devlet henüz bu dizgeyi eleştiren düşüncelerin dile getirilmesine ya da buna benzer siyasal etkinliklere izin vermiyordu, ama sıradan vatandaş eleştirel düşüncelerini dile getirdiği ya da yalnızca kişisel düşmanını kötülediği için sabahın erken saatlerinde tutuklanacağı korkusundan kurtulmuştu.

Stlin'e yöneltilen sorumluluk ve suçlamalar 1961 sonbaharında toplanan Komünist Parti Kongresi'nde sona erdirilmiş ve aynı Kongre, Komünist Partisi için yeni bir program benimsemiştir. Her iki olay da Sovyetler Birliği'nde Stalinci evreden Kruşçevci evreye geçişi vurgulayan son adımlardır. Kruşçevci evre, çeşitli öğelerden oluşan bir evre olarak belirlenebilir. Bu dönemde ekonomik bakımdan çağdaş endüstrinin tekelci ilkesini son noktaya kadar götüren tümüyle merkezileştirilmiş bir devlet kapitalizmi uygulanmıştır. Devlet, toplumsal bakımdan nüfusun tümünün temel toplumsal ve ekonomik gereksinmelerini karşılayan toplumcu bir devlet olmuştur. Bu devlet, siyasal bakımdan düşünce özgürlüğünü ve siyasal etkinlikleri kısıtlayan, ama yine de vatandaşları keyfi polis ölçütlerine karşı koruyan bir yasa egemenliğini öngören, bir polis devletidir. Vatandaş neyi yapıp neyi yapamayacağını bilmekte, bu sınırlar içinde kaldığı sürece korkması için bir neden bulunmamaktadır. Kültürel ve ruhbilimsel bakımdan, Kruşçevci dizgenin Kalvinist bir çalışma ahlakı felsefesi, anavatan, iş, aile ve ödev çevresinde odaklaşan kesin bir ahlak anlayışı vardır. Bu, Marx'ınkinden çok Petain ya da Salazar'ınkine benzeyen bir ahlak anlayışıdır. Sovyetler Birliği, günümüzde halkının temel gereksinmelerini gideren tutucu bir 'sahip olma' devletidir. Pek çok bakımdan kapitalist devletlerden daha çok karşı-devrimci; bir temel noktada ise Batı'ya göre daha ilericidir. Söz konusu olan nokta, hükümetin genel

siyasal ve ekonomik planlarını etkileyebilecek bir özel sektörün bulunmayışıdır.

Sovyet dizgesi Marx, Engels ve Lenin'in dile getirmiş oldukları devrimci ve toplumcu düşünceleri, kitleleri harekete geçiren ideolojiler olarak hâlâ kullanmaktadır. Ancak bu düşünler artık eski güçlerin yitirmişlerdir. Öyle ki Sovyetler Birliği'nde bugünkü durum, Hıristiyan öğretinin hâlâ, ama büyük ölçüde ideolojik olarak kullanıldığı Batı ülkelerinin durumuyla karşılaştırılabilir. Batı ülkelerinde de Hıristiyanlığın ilkeleri onları benimseyen insanların çoğunun yüreklerinde ve eylemlerinde etkin olabilecek güçlerini yitirmişlerdir.

Ruhçözümsel ve toplumcu akımlara ilişkin betimlememiz, her iki akımın da başarısızlığını dile getiren trajik bir notla sona eriyor. Ancak bu, yerleşmiş bürokrasiler için doğru olsa bile, daha umut verici yönleri hesaba katmayan bir yargı.

Nitekim, ruhçözümsel köktencilik bürokrasi tarafından tümüyle öldürülemediği gibi ruhçözümsel düşünce de yok edilememiştir. Aralarında anlaşamasalar bile, yeni yöntemler bulmayı ve yeni kavramlar yaratmayı denemiş olan çok sayıda ruh hekimi vardır. Bu ruh hekimlerinin hepsi kendilerine kaynak olarak Freud'un bilinçdışı süreçlerine ilişkin klasik bulgularını almakta, ama yeni sağaltım deneylerinden, dirimbilimdeki ve tıptaki gelişmelerden, felsefenin ve kuramsal fiziğin yönlendirdiği yeni düşünce yöntemlerinden de yararlanmaktadırlar. Bu hekimlerden bazıları gerçekte Freud'unkine çok benzeyen bir tutum içine girmemektedirler. Bu çeşitli akımların hepsinde ortak olan ana öğeler, hepsinin kendilerini ruhçözümsel bürokrasinin düşünce denetiminden kurtarmış olması gerçeğinde yatmaktadır. Nitekim onlar bu özgürlüklerini ruhçözümsel kuramı ve sağaltımı yaratıcı bir şekilde geliştirme yolunda tam anlamında kullanmışladır.

Tarihsel anlamı ruhsal çözümlemeyle (psikanalizle) karşılaştırılamayacak kadar büyük olan toplumculuk akımı da ne düşmanları ne de, ister sağ ister sol olsun, 'temsilcileri' tara-

fından yıkılamamıştır. Dünyanın her tarafında Marksçı toplumculuğu dile getiren, kapitalizmden olduğu kadar Sovyet Komünizmi'nden de farklı olan insancı bir toplumculuğun gelişmesine katkıda bulunmaya çalışan, köktenci-insancı-toplumcu küçük gruplar var. Marx'ın ülküsünü dile getiren bu sesler, henüz zayıf ve dağınık olmalarına karşın varlıklarını sürdürüyor ve insanlık nükleer savaş gibi büyük bir çılgınlıktan kaçınabildiği takdirde, yeni bir uluslararası toplumcu akımın Batı ve Doğu insancılığının ilkeleriyle vaatlerini gerçekleştirebileceği umuduna güç katıyorlar.

11

Konumuzla İlgili Bazı Düşünceler

Bu kitabın bütünü içinde tartıştığımız kavramların öncülleri –ya da sonuçları– oldukları halde Freud ve Marx'ın düşüncelerini ele alan bölüm başlıklarından hiçbirine uymadıkları için bir yana bırakılmış olan bazı düşünceler var. Bu bölümde konumuzla ilgili olan bu düşüncelerden bazılarını ele almaya çalışacağım.

Bu düşünlerden ilki 'düşünme' ile 'ilgilenme' arasındaki bağlantıyla uğraşıyor. Hem ruhbilim hem de toplumbilim kendilerine konu olarak *insanı* alır. İnsanı başka herhangi bir nesne gibi gözlemleyerek ona *ilişkin* pek çok şey öğrenebilirim. Ben –gözlemci olarak– onu gözlemlemek, betimlemek, ölçmek, tartmak için *nesne*'nin karşısında dururum.[1] Ama canlı olan bir şeyi, o bir nesne olarak kalırsa *anlayamam*. İnsanı ancak onunla ilişki kurarsam, o parçalara bölünmüş bir nesne olmaktan çıkıp da benim bir parçam, daha doğrusu 'ben' olduğu halde 'ben olmayan' da olduğu zaman anlarım. Eğer uzaktaki bir gözlemci olarak kalırsam insanın yalnızca apaçık olan (görünüşteki) davranışlarını görürüm. Eğer tüm bilmek istediğim bu ise bir gözlemci olarak doyum bulabilirim. Ama bu durumda karşımdaki kişinin bütününü, tüm gerçekliğini yitirmiş olurum. Onu bu ya da şu yönüyle betimlemiş, ama hiç tanımamış sayılırım. Eğer ona açık olur ve yanıt verirsem yani, onunla bir ilişki kurarsam

1 İngilizce *'object'* (nesne) sözcüğü ile *'objection'* (karşı çıkma) sözcüğü aynı kökten gelmektedir. Almanca da *'gegenstand'* (karşı duran) anlamındadır.

ancak o zaman, onu bir türdeşim olarak görebilirim ve bu şekilde görmem, tanıyıp anlamam demektir.

Eğer kendimle doluysam bir başkasını nasıl görebilirim? İnsanın kendisiyle dolu olması demek, kendi imgesi, kendi tutkuları ya da kendi kaygıları ile dolu olması demektir. Ama bu, insanın 'kendisi' olması anlamına gelmez. Gerçekten de başkalarını görebilmek için 'kendim' olmak zorundayım. Eğer ben kendim korkuyu, üzüntüyü, yalnızlığı, ümidi ve sevgiyi yaşamamışsam karşımdaki insanın korkusunu, üzüntüsünü, yalnızlığını, ümidini, sevgisini nasıl anlayabilirim? Eğer kendi insansal yaşantılarımı harekete geçiremezsem, bu insansal yaşantıları harekete geçirip kendimle türdeşim olan karşımdaki insan arasındaki bir ilişki kuramazsam, ona *ilişkin* pek çok şey bilebilirim, ama *onu* hiçbir zaman tam anlamında tanıyamam. Açık olmam, onunla dolu olmamı, onunla kaynaşmamı sağlayacak olan koşuldur. Ama önce benim *ben* olmam gerekmektedir. Yoksa nasıl açık olabilirim? Kendimi dışarıya açabilmek, bu biricik 'ben'in gerçeklik yanılsamasını aşabilmek için kendi gerçek biricik 'ben'im olmak zorundayım. Kendi kimliğimi bilmediğim, bana can vermiş olan döl yatağından, ailemden, ırk ve ulus bağlarından tam anlamıyla kopmadığım, başka bir deyişle, tam anlamıyla bir birey ve özgür bir insan olmadığım sürece bu bireyi dışa açamam. Bu nedenle de bir dalganın ucundaki bir su damlasından başka bir şey olmadığımı, ancak saniyeden de küçük bir an içinde ayrı bir varlık olduğumu duyumsarım.

İlgili olmak, bir şeye bağlanmak, o şeye ait olmak, onun için kaygılanmak anlamına gelir. Eğer ben, bir şeyi uzaktan gözlemleyen biri değil de o şeye katılan biri isem, o şeyin içine girmiş olurum (*Inter-esse;* içinde olmak anlamına gelmektedir). 'İçinde olmak' ise dışında olmamak demektir. Eğer ben 'içimde isem' o zaman dünya, benim ilgi alanım olur. Bu ilgi yok edici bir ilgi haline de gelebilir. İntihara eğilimi olan birinin kendine duyduğu 'ilgi' kendini yok etme ilgisidir. Adam öldürme eğilimi olan birinin dünyaya duyduğu ilginin

dünyayı yıkma ilgisi olması gibi. Ama bu ikincisi sağlıksız (patolojik) bir ilgidir. Sağlıksızlığı insanın temelde iyi oluşundan değil, yaşamın bir öz niteliğinden, kendini yok etme eğilimine değil de güçlendirme eğilimine sahip olmasından ileri gelmektedir. Dünyanın 'içinde olmak' demek, yaşamla, kendi gelişmesiyle ve tüm öteki varlıkların gelişmeleriyle ilgili olmak demektir.

Öyleyse 'içinde olma', ilgi duyma yoluyla kazanılan bilgi, başkalarına yardım etme isteğine yol açar. Böyle bir bilgi, eğer sözcüğü geniş anlamında kullanacak olursak, sağaltıma yönelik bir bilgidir. Bu nitelikte bir bilginin klasik örneğini Budist düşüncede bulmaktayız. Buda, yaşlı biriyle, bir hasta ya da ölüyle karşılaştığında uzak bir gözlemci olarak kalmamıştır. İnsanın acıdan nasıl kurtulabileceği sorununu düşünmeye başlamıştır. Buda'nın insanlara yardım etmeye duyduğu ilgi, onun 'insan acıdan nasıl kurtarılabilir?' sorusuna bir yanıt bulmasını sağlamıştır. Buda'ya göre, eğer insan kendini açgözlülükten ve bilgisizlikten kurtarabilirse acı çekmekten kurtulur. Demek ki dünyaya karşı takındığımız tavır tutkulu bir ilgi halini aldığı zaman, dünyaya ilişkin tüm düşüncelerimizin yörüngesi değişecektir. Bunun en basit örneği tıp alanında çalışanlarca sunulmuştur. Bu alanda çalışanlar eğer hastaları iyi etme isteği duymamış olsalardı acaba tıbbi buluşlardan kaçı gerçekleşebilirdi? Freud'un tüm buluşlarının temelinde yatan da aynı türden bir istektir. Eğer o, ansal bozuklukları iyileştirme isteğiyle harekete geçmemiş olsaydı acaba kendini düşlerde ve ruhsal bozukluk belirtilerinde ortaya çıkan çeşitli görünümler altında gizleyen bilinçdışını keşfedebilecek miydi? Gelişi güzel ve ilgi duymadan yapılan bir gözlemin insana anlamlı bilgiler kazandırma olasılığının pek az olduğu apaçıktır. Anlık tarafından ortaya atılan tüm soruları, gösterdiğimiz ilgi belirler. Bu ilgi, bilgiye karşı olması şöyle dursun, bilginin asıl koşuludur. Ancak onun bilginin asıl koşulu olabilmesi için nesneleri oldukları gibi görme yeteneğinin olması ve 'onlara varolma izni' veren usla işbirliği yapması gerekmektedir.

Bir ruh hekimi olarak çalışmam bunu görmemi büyük ölçüde kolaylaştırdı. Hastanın arkasında oturup çağrışımlarını dinleyerek çözümleme yapan Freudcu geleneğe uygun bir öğrenim görmüştüm. Bu ruhsal çözümleme tekniği, laboratuvar deneyleri örnek alınarak geliştirilmişti. Hasta, çözümlemeyi yapan, onun özgür çağrışımlarını, düşlerini, vb. şeyleri gözlemleyip ortaya çıkan verileri çözümleyen hekim için bir 'nesneydi'. Çözümlemeyi yapanın olaya katılan biri olmaktan çok, bir ayna, yansız bir gözlemci olduğu düşünülüyordu. Bu tekniği uyguladığım uzun süre içinde yaptığım işten giderek daha az haz duymaya başladım. Çözümleme işi sırasında çok kez yorgun düşüyor hatta uyukluyordum. Çözümleme saati bittiğinde rahatladığımı hissediyordum. Daha da kötüsü, yavaş yavaş hastamı gerçekten anlamadığım duygusuna kapılmaktaydım. Kuşkusuz, yorumlama tekniğini öğrenmiştim. Hem de öyle bir biçimde öğrenmiştim ki hastanın çağrışımlarını ve düşlerini genellikle kendi kuramsal beklentilerime uyacak şekilde yorumluyordum. Ama hâlâ hastayla konuşmak yerine *hasta hakkında* konuşuyor ve anlamam gereken şeylerin çoğunu kaçırmakta olduğumu seziyordum. Başlangıçta çok doğal bir şekilde tüm bu kuşkularımın tecrübesizliğimden doğduğunu düşündüm. Ama tecrübelerimle birlikte kuşkularım da azalacağına çoğaldığında, kullanmakta olduğum yönteme kuşku duymaya başladım. Benimkine benzer kuşkular duyan meslektaşlarımın yardım ve yüreklendirmeleriyle yeni bir yöntem bulmak için araştırmalara başladım. Sonunda bunun çok basit bir yöntem olduğunu anladım. Bir gözlemci olacak yerde, çözümleme olayına katılmam gerekiyordu. Hastayla yüzeysel değil, çok derin bir bağlantı kurmalıydım. Bu yeni tutumumla hastada daha önce gözlemlememiş olduğum şeyleri görmeye, söylediklerini *yorumlamaktan* çok anlamaya başladığımı ve çözümleme saati süresince artık kendimi hiç yorgun hissetmediğimi ortaya çıkardım. Aynı zamanda, hastayla çok yakın bir ilişki kurulduğu zaman bile, tam anlamında yansız kalınabileceğini gördüm. Buradaki 'yansızlık' hastayı gör-

mek istediğim gibi değil de olduğu gibi görmem anlamına geliyor. Ama yansız olmak ancak insan kendisi için bir şey istemediği zaman olanaklıdır. Yani, ne hastanın hayranlığını, ne boyun eğmesini, hatta ne de 'iyi olmasını' beklemediğinde. Bu sonuncusu daha önce söylediklerimle, yani doktorun amacının kesinlikle yardım etmek isteği olduğu düşüncesiyle çelişik gibi görünebilir. Gerçekte burada bir çelişki olmadığını vurgulamak istiyorum. Hastama duyduğum gerçek yardım isteğimde kendim için beklediğim bir şey yok. Hasta, olumlu bir gelişme göstermediği zaman, kendi değerimden bir kuşkuya düşmediğim gibi iyileştiği zaman da 'başarımla' övünmek gibi bir pay çıkarmıyorum.

Ruhbilim için geçerli olan bu durum, toplumbilim için de geçerlidir. Eğer toplumsal sorunlara ilgi duymuyorsam topluma ilişkin düşüncelerimin bir odağı yok demektir. Bu ise gözü kapalı olarak, el yordamı ile araştırma yapmaya benzer. Yani, bu türden düşünceler, etkileyici istatistikler ve bir 'veriler' çokluğu ile süslenseler bile, kördür. Eğer insanla gerçekten ilgileniyorsam –birey olarak insana duyulan böyle bir ilgi, onun bir parçası olduğu topluma duyulan ilgiden acaba nasıl ayrılabilir?– toplumun neden olduğu acılar beni büyük ölçüde etkiler. İnsanın tam anlamında insansallaşmasına yardım etmek için bu acıları azaltmak üzere duyduğum istekle itilirim. İnsan, insansal sorunlarla ilgilendiği zaman, bu ilgisi kendisine çeşitli sorular sormasına neden olur. Örneğin: 'İnsan nasıl özgür olabilir?' 'Nasıl tam anlamında insansallaşabilir?' 'Yeteneklerini nasıl tam anlamında geliştirebilir' türünden sorular. İşte Marx'ı da büyük bulgularını yapmaya iten bu konulara duyduğu ilgi olmuştur. Onun bulgularının da öteki bilimsel bulgular gibi hepsi doğru değildir. Gerçekte bilim tarihi, bir yanılgılar tarihidir. Bu Freud'un kuramları için olduğu kadar Marx'ınkiler için de geçerli olan bir durumdur. Ama önemli olan, yani bir görüşün zorunlu olarak son ve kesin doğruluğu (hakikati) dile getirmesi olmayıp yararlı, daha ileri düzeyde bulgulara yol açan bir görüş olmasıdır. Dahası, doğruluğu bulgularken insanın kendisini değiştirme-

sidir. Çünkü insan, bu süreç içinde daha çok uyanıp bilinçlenir ve bu bilinçliliğini kendisini izleyenlere aktarabilir.

Bir konuya duyulan ilgi ile bilgi arasındaki karşılıklı ilişki çok kez –ve de doğru olarak– kuram ile eylem arasındaki karşılıklı ilişki aracılığıyla dile getirilmiştir. Marx'ın bir zamanlar yazdığı gibi insan dünyayı yalnız yorumlamakla kalmamalı aynı zamanda değiştirmelidir de. Gerçekten, değiştirme amacını taşımayan bir yorum boş, yorumu yapılmayan bir değişiklik ise kördür. Yorum ve değişiklik; kuram ve eylem, birleştirilebilecek ayrı etkenler değildirler. Öylesine içten bir ilişkileri vardır ki bilgi, eylemle beslenip zenginleşir; eyleme ise bilgi yol gösterir. Her ikisi de ayrı şeyler olmaktan çıkıp birleştiklerinde, doğalarını değiştirirler.

Kuram ile eylem arasındaki karşılıklı ilişki sorununun bir başka yönü daha vardır: Bu da anlak (zekâ) ve *özyapı* (karakter) arasındaki bağlantıdır. Hiç kuşku yok ki her insan belli bir anlak düzeyiyle doğar. Onun bir budala ya da dahi olmasında hiçbir ruhbilimsel etken rol oynamaz. Ama budalalarla dahiler ayrallar (istisnalar) olup azınlıktadırlar. Beni giderek daha çok etkileyen nokta, bu aşırı kategorilerden hiçbirine girmeyen çok sayıda insanın (çoğunluğun) anlayışsızlığı (budalalığı) olmuştur. Burada testler ile ölçülebilen türden bir anlak eksikliğinden söz etmiyorum. Değinmek istediğim şey, olayların daha az açık olan nedenlerini anlama, ayrı olaylar arasındaki çelişkileri kavrama, farklı ve açık bir şekilde bağlantılı olmayan etkenler arasında bağ kurma yeteneği. Bu anlayışsızlık en çok insanların kişisel ve toplumsal ilişkilerde sahip oldukları görüşlerde ortaya çıkıyor. Acaba insanlar kişisel ve toplumsal ilişkilerde en açık olan olguları bile neden göremiyorlar da bunun yerine hiç sorgulamadan durmadan yinelenen kalıplara (klişelere) bağlanıp kalıyorlar? Anlak, doğal bir yeti olması bir yana, büyük ölçüde bir bağımsızlık, yiğitlik ve canlılık işlevidir de. Buna karşılık, anlayışsızlık (budalalık) boyun eğme, korku ve içsel ölgünlüğün sonucudur. Eğer anlağın büyük bir bölümü bugüne değin ilgili oldukları görülmemiş etkenler arasında bağlan-

tılar kurma yetisinden oluşuyorsa, kalıplara ve uzlaşımlara bağlanıp kalan kişi, bu türden bağlantıları kabul etme yiğitliğini gösteremeyecektir. Bu nedenle de gerçekliğin örtüsünü kaldırıp gerçekliğe yaklaşması büyük ölçüde engellenecektir. *İmparatorun Elbiseleri* (Çıplak Kral) masalında imparatorun çıplak olduğunu gören küçük çocuk hiç de oradaki yetişkinlerden daha akıllı değildir. Ama henüz uydumculuğa (konformizme) onlar kadar yakınlaşmamıştır. Bundan başka, her yeni bulgu bir maceradır. Maceralar yalnız belli bir içgüveni gerektirmekle kalmaz, yaşamın kendileri için gerilimlerden kurtulmaktan ve acıdan sakınmaktan daha fazla bir şey olduğu kimselerde görülen türden bir canlılığı ve neşeyi de gerektirir. Toplumdaki genel anlayışsızlık düzeyini indirgemek için daha çok 'usa' değil, ama değişik türden bir *özyapı*ya gereksinmemiz var: Bağımsız, macerasever ve yaşama âşık olan insanlar bu işi başaracaklardır.

Anlak (ya da us) konusunu bir yönünü daha ele almadan bırakmayacağım. Bu yön, sözcüklerin yanlış kullanımları ve ussallaştırılmaları tehlikesidir. Sözcükler taşıdıkları gerçek anlamı vermeksizin içi boş kabuklara benzer bir şekilde kullanılabilirler. İnsan, belli felsefî, dinsel ve siyasal düşünleri tıpkı yabancı bir dil gibi öğrenebilir. *Gerçekten, sakınılması gereken en büyük tehlikelerden biri, sözcükleri olgularla karıştırmaktır. Sözcüklere tapınma, gerçekliği anlamayı engeller.*

Bu durum her alanda –belki de en çok din, politika ve felsefe– gözlemlenebilir. Örneğin, Amerikalıların büyük bir çoğunluğu Tanrı'ya inanır. Buna karşın, rastlantısal olanlar kadar bilimsel olarak düzenlenmiş tüm gözlemler de Tanrı'ya duyulan bu inancın Amerikalıların eylem ve yaşam biçimlerini çok az etkilediğini apaçık bir şekilde göstermektedir. İnsanların çoğu, sağlık, para ve toplumsal başarının bir parçası olan '*eğitim*'le ilgilenmekte ve eğer Tanrı'yla gerçekten ilgilenselerdi doğabilecek olan sorunlara hiç ilgi duymamaktadırlar. Biz tüketime susamış, üretimimizden gurur duyan, 'tanrı tanımazlıkla' suçladığımız özdekçiliğin tüm özelliklerini kesinlikle gösteren insanlarız. Tanrı'ya ilişkin işlerimizde ciddiye

alınacak bir tek yan varsa o da Tanrı'nın bir put haline gelmiş olduğu gerçeğini kabul etmektir. Bu put, atalarımızın tapınmış olduğu putlar gibi tahta ya da taşla oluşturulmuş olmayıp sözcüklerle, tümcelerle, öğretilerle oluşturulmuş bir puttur. Tanrı'nın adını boş yere ve dile getirilmeyen bir yaşantıyı kekeleyen bir anlatım olarak kullanmama buyruğunu her an çiğnemekteyiz. İnsanları Tanrı'ya inandıklarını söyledikleri için 'dindar' sayıyoruz. Bunu söylemek o kadar güç mü? Burada bazı sözcüklerin dile getirilmiş olmasından başka bir gerçeklik var mı?

Hiç kuşku yok ki, şimdi sözcüklerin arkasındaki gerçekliği oluşturması gereken bir yaşantıdan söz ediyorum. Acaba bu nasıl bir yaşantıdır? Bu yaşantı, insanın kendisini insanlığın bir parçası olarak kabul etmesidir. İçinde sevginin, adaletin ve doğruluğun tam anlamında yaşandığı ve yaşamın en başta gelen amaçları olduğu; başka her şeyin bunların altında yer aldığı bir değerler dizisine uygun olarak yaşamaktır. Bu şekilde yaşamak, insanın sevgi ve us güçlerini dünya ile yeni bir uyuma erişeceği bir noktaya kadar geliştirmek için sürekli çaba göstermesi anlamına gelir. Bu, alçakgönüllülük için çaba göstermek, insanın tüm öteki varlıklarla özdeş olduğunu görmek ve herkesinkinden ayrı, yok edilemez bir 'ben' yanılsamasından vazgeçmek demektir. Bu aynı zamanda Sezar'a ait olanı, Tanrı'ya ait olanla karıştırmamak anlamına da gelir. Sezar'ın dünyasında, bazı insanlar ötekilerden daha çok güce, yeteneğe, anlağa ve başarıya sahiptirler. Ama tinsel dünyada hiçbir insan bir başkasından daha üstün olmadığı gibi daha aşağı da değildir. Bu dünyada azizler ve günahkârlar, kahramanlar ve korkaklar, hepimiz insandan başka bir şey değiliz. Sezar'ın dünyası ile Tanrı'nın dünyasının artık birbirine karıştırılmadığı o gerçek yaşam düzeyine erişmek, "Sezar'ın hakkını Sezar'a; Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya ver" diyen sözcüklerin arkasındaki gerçekliğin önemli bir parçasıdır. Bu iki dünyanın birbirinden ayrılması sorunu, dinsel yaşantının en önemli yönlerinden bir diğeriyle yani güç karşısında takındığımız tutumla ilgilidir. Sezar'ın dün-

yası gücün dünyasıdır. Fizik dünyada hepimiz güce boyun eğeriz. Silahı olan herhangi biri bizi öldürebilir ya da hapsedebilir. Geçim kaynaklarını denetleyen herhangi biri, bizi açlıktan öldürebilir ya da isteklerine boyun eğmemiz için zorlayabilir. Yaşamak istediğimiz sürece ya boyun eğmek ya da eğer kazanma şansımız varsa (ki çok kez bu konuda hiç şansımız yoktur) savaşmak zorundayız. Yaşamamıza ve ölmemize güçlü olan karar verdiği için güç yalnız bedenlerimizi değil, ruhlarımızı da etkiler. En üstün güce sahip olup herkesi denetleyen biri, beğenilir ve kutsal sayılır. Bizi köleleştirse bile, onun herkesten bilge ve herkesten *iyi* olduğunu düşünürüz. Çünkü, kötülere başkaldırmaya gücümüz yetmediği olgusunu kabul etmektense 'iyi' ve 'bilge' birine gönüllü olarak boyun eğmeyi yeğleriz. Gücü yücelttiğimiz sürece Sezar'ın değerlerini kabul ederiz. Ve Tanrı'yı Sezar'a dönüştürmekle kutsal bir şeye saygısızlık etmiş oluruz. Ne var ki insanın binlerce yıldan beri yapmakta olduğu bundan başka bir şey değildir. Asıl ruhsal hayatı yaşayan biri, gücün *gerçek* olan yanlarını bilir, ama onu hiçbir zaman bilgeliğin ya da *iyiliğin* taşıyıcısı olarak yüceltmez. Peygamberin şu sözleri gerçek tinsel yaşantının parolasıdır: "Tanrı, benim kudret ve gücüm aracılığıyla değil, ruhum aracılığıyla konuşuyor."

Dinin evrimi, insanın kendi bilincine varmasının ve bireyselleşmesinin gelişimiyle çok yakından ilgilidir. Öyle görünüyor ki insan kendi bilincine varmasıyla birlikte yalnızlığını ve öteki insanlardan ayrılığını da duyumsamıştır. Bu yaşantı, onun yeğin bir kaygı duymasına yol açmış, bu kaygıyı yenmek için ayrı olma durumundan kurtulmak, tutkulu bir şekilde dünyayla birleşmek istemiştir. Yani, yüzbinlerce yıl boyunca o gelişmiş olduğu yere geri dönebilmeye, doğa ile yeniden birlik olmaya çabalamıştır. Yeniden hayvanlar ve ağaçlarla birleşmek, insan olma, kendine ve dünyaya ilişkin bilince sahip olma yükünden kaçıp kurtulmak istemiştir. O, bu birleşmeyi gerçekleştirmek için çeşitli yollar denemiştir. Ağaçlara ve akarsulara tapmış, kendisini hayvanlarla özdeşleştirmiş; hayvanlar gibi duyup hareket

ederek doyum sağlamaya çalışmıştır. Ya da uyuşturucu maddeler alarak yahut kendini cinsel yaşamın aşırı hazlarına kaptırarak bilinçliliğini ortadan kaldırmaya, insan olduğunu unutmaya çalışmıştır. Sonunda kendisine, sahip olduğu her şeyi yansıttığı, çocuklarını ve hayvanlarını kurban ettiği putlar yapmış; bütün bunları yaparken putun bir parçası olduğunu, onunla olan ortak yaşamında aynı gücü ve kuvveti paylaştığını duymak istemiştir. Ancak tarihin çok yakın bir döneminde, dört bin yıldan daha az bir zaman önce, insan kesin bir dönüş yapmıştır. Geriye giderek, insanlığını yok ederek hiçbir zaman birliğe ulaşamayacağını; cennetteki masumiyetine hiçbir zaman geri dönemeyeceğini; insan olma, doğayı aşma, ama yine de doğanın içinde olma sorununu hiçbir zaman çözemeyeceğini anlamıştır. Sorunlarını ancak ileriye doğru giderse, usunu ve sevgi yeteneğini tam anlamında geliştirir, tam anlamında insansallaşırsa çözebileceğini böylece başka insanlar ve doğa ile yeni bir uyum kurup kendini artık dünyada yabancı gibi hissetmeyeceğini görmüştür. Bu yeni görüş, İÖ 1500 ile 500 yılları arasında dünyanın çeşitli yörelerinde benimsenmiştir. Bu anlayışı Çin'de *Lao-tse,* Hindistan'da *Buda,* Mısır'da *Eknaton,* Filistin'de *Musa,* Yunanistan'da filozoflar ortaya atmıştır. Kuşkusuz, bu görüşün çeşitli biçimlerinin arkasındaki yaşantı hep aynı değildir. Gerçekte aynı yaşantıyı tam anlamında aynı şekilde yaşayan iki insan olduğundan bile söz edemeyiz. Ama sözünü ettiğimiz görüşler temelde hep aynıydılar. Buna karşın, tümüyle değişik biçimlerde dile getirilmişlerdi. Lao-tse ve Buda, Tanrı'dan hiç söz etmemişlerdi. Lao-tse, bir 'yol'dan; Buda, *Nirvana* ve *Aydınlanma*'dan söz ediyordu. Yunan filozofları, bir ilkeden, öncesiz sonrasız bir tözden, devinmeyen bir devindiriciden söz ediyorlardı. Öte yandan, güçlü ve soylu bir krala bağlı küçük devletler geleneğine sahip olan Mısırlılar ve İbraniler, buradan tümüyle değişik bir kavrama, gökyüzünün yöneticisi olan saltık varlık tasarımına ulaştılar. İbraniler putlara karşı savaşıp Tanrı'nın herhangi bir imgesinin canlandırılmasını yasakladılar. En

büyük filozofları Maimonides, bin yıl kadar sonra, Tanrı'nın olumlu niteliklerinin bile dile getirilmesine izin verilmediğini söylemekteydi. Buna karşın, dile getirilemeyenin dile getirildiği bir biçim olarak Tanrı düşüncesi kavramı Yahudilikte ve Hıristiyanlık'ta korunmuş; böylece Batı dünyasında dinsel yaşantının egemen kavramı haline gelmiştir. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda krallara ve imparatorlara karşı çıkıldığı gibi bu soyut Tanrı kavramına da karşı çıkılmıştır. Aydınlanma felsefesinde yeni İnsancılık'ta dinsel geleneğin temel yaşantısı tanrısal olmayan terimlerle yani, Tanrı'ya duyulan ilgiden çok insana duyulan ilgiyi gösteren terimlerle dile getirilmiştir. Buna karşın asıl ilgi değişmemiştir. Değişmeyen bu ilgi ya da amaç, insanın tam anlamında gelişmesi, onu bir *araç* değil de bir *erek* yapmak, tinsel gelişimi için gerekli toplumsal koşulları yaratmaktı. Marx, Fourier, Kropotkin, Owen, Jaures, Rosa Luksemburg ve Gorki'nin toplumculukları son yılların en önemli ve gerçek dinsel akımı idi. İnsancı geleneğin yıkılışı Birinci Dünya Savaşı ile birlikte başladı ve bu durum sözünü ettiğimiz Tanrıcı-olmayan dinsel akımın hemen hemen tümüyle yok olmasına neden oldu. Nietzsche Tanrı'nın ölmüş olduğunu söylemişti. 1914'ten sonraki gerçek durum ise insanın ölmüş olmasıydı. İnsancı tinsel gelenek artık yalnız küçük çevrelerde birkaç birey arasında sürüp gidiyor. Günümüzde bu geleneğin en önemli temsilcileri *Gandhi, Einstein* ve *Schweitzer* gibi kimseler.

Sözcüklere tapma ya da kavramları putlaştırma, siyasal ideoloji alanı içinde de dinsel ideoloji alanında olduğu kadar tehlikelidir. Sözcüklerin, yapılan işler ve onları dile getiren kimsenin tüm kişiliği ile birlikte ele alınmaları gerekir. Onlar ancak yapılan işlerle kişilik arasında tam bir bağlantı olursa bir anlam taşırlar. Bu etkenler arasında bir birlik olmadığı zaman sözcükler insanın kendisini ve başkalarını aldatmasına yararlar. Böyle bir durumda ise işlevleri gerçeği açıklamak değil gizlemektir. İçinde yaşadığımız tarihsel dönemde pek çok kimse artık bunun böyle olduğunu kesinlikle anlamıştır. 2 Ağustos

1914'ten önce uluslararasıcılığın (internationalism) ve barışın dilini konuşan toplumcu liderlerden çoğu, bir gün sonra savaş isterisine katılmışlardır. Aynı liderler dört yıl sonra 'toplumculuk geliyor' sloganını kullanarak Alman Devrimi'nden sonra toplumculuğun etkili bir şekilde yayılmasını engellemişlerdir. Toplumcu Mussolini, faşizmin lideri olmuş ancak ihanet ettiği güne değin söyledikleri öteki toplumcuların söylediklerinden pek farklı şeyler olmamıştır. Hitler, amacı Alman ağır endüstrisine hizmet, doğuya ve batıya doğru yayılmacılık olan kendi dizgesini 'ulusal toplumculuk' diye adlandırmıştır. Stalin, Marksçı toplumculuğu belirleyen tüm insansal değerleri tam anlamında gözardı etmiş, endüstrileşmiş bir Rusya'nın hızlı gelişmesine hizmet eden bir dizge olan kendi dizgesini 'toplumculuk' diye adlandırmıştır. Buna karşın, dostları kadar düşmanları da onun sözlerini gerçeğin ta kendisi olarak kabul etmişlerdir. Aynı şeyi biz, Franko ve öteki diktatörleri 'özgür dünyanın temsilcileri' diye adlandırarak yapmaktayız.

Sözcüklere tapma, gerçekliği tanımanın tam karşıtı olan bir durumdur. İnsanın gerçekliği araması ve giderek ona yaklaşması kendi gelişmesini belirler. Bu arayış aynı zamanda yanılsamaların yadsınmasıdır. Buda, Musa, Yunan filozofları, yeni bilim, Aydınlanma filozofları, büyük sanatçılar, büyük fizikçiler, dirimbilimciler, kimyacılar, Marx ve Freud hepsi tutkuyla ortak bir isteğe sahiptiler: Duyuların ve 'ortak-duyu'nun aydınlatıcı büyüsünü bozup tinsel ve özdeksel gerçekliğin doğal ve insansal algısına erişmek. Hepsi de alanları ve yöntemleri ayrı olmasına karşın aynı itilimi ve amacı paylaşıyorlardı. İnsan ırkı, tinsel ve özdeksel tüm başarılarını, yanılsamaları ortadan kaldıranlara ve gerçekliği arayanlara borçludur.

Gerçekliği aramak ve yanılsamaları örten örtüyü kaldırmak yalnız sezgi ve bilgi üretmekle kalmaz. İnsanın gözleri açılır, uyanır, dünyayı olduğu gibi görür ve bunun karşılığında düşünsel ve duygusal güçlerini gerçeklikle başa çıkacak şekilde nasıl kullanıp geliştireceğini öğrenir. Ancak gözleri açılmış olan biri gerçekçidir. Sanat ve bilim alanında –birkaç ayral dışında– en yaratıcı kadınların ve erkeklerin hep aynı

inancı paylaşmaları bir rastlantı değildir. Onlar, uluslararası anlayışa duyulan gereksinme, endüstrileşmemiş ulusların siyasal ve ekonomik kurtuluşu, savaşı ve silahlanma yarışını sona erdirme gereksinmesi, insanın tam anlamında insansallaşmaya yetenekli olduğu ve ölüm karşısında yaşamdan yana karar vermesi gerektiği gibi konularda aynı inancı paylaşıyorlar. Buna karşın, uygarlığımızın bu liderleri, 'gerçekçiler' tarafından 'duygusal', 'yumuşak' ve 'gerçekçi olmamakla' suçlanıyorlar. 'Gerçekçiliğin' sözcüleri, tüm tarihsel kanıtlara karşın, barışı daha hızlı bir silahlanma yarışının koruyabileceğini öne sürüyorlar. Yüz milyon Amerikalının ölümünü 'daha uygun' bulan bir yok etme planının dengelerini konuşarak etrafta dolaşıyorlar. Büyük kalabalıkları koruyacak olan sığınak programından söz edip termonükleer bir savaş vukuunda büyük kentlerimizde yaşayan herkesin sığınaklar olsa da olmasa da saniyelerle saatler arasında değişen bir süre içinde toptan yok olacağı gerçeğini dile getirmekten sakınmak için düşlemsel (fantastik) kanıtlar buluyorlar. Bu 'gerçekçiler' kendilerinin gerçekçi olmadıklarını bilmiyorlar. Geçmişte çeşitli bölgelerdeki toplumlar birbirlerinden öyle bağımsızlardı ki bir uygarlığın 'gerçekçileri' o uygarlığın yok olmasına neden olduğu zaman öteki uygarlıklar gelişip ilerlemeye devam edebiliyorlardı. Günümüzde insan artık öylesine içiçe girmiştir ki çılgın bir 'gerçekçiler' grubu, yüzlerce kuşağın yürekli çabalarına bir anda son verebilir.

1900 yılında doğan birinin, kendi deneylerini 1914'ten, 1929'dan ya da 1945'ten sonra doğan birine ne ölçüde aktarabileceği kolay söylenemez. Kuşkusuz bu tarihleri belli bir amaçla seçtim. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde benim gibi en az on dört yaşında olanlar henüz bir ölçüde on dokuzuncu yüzyılın sağlam ve güven verici dünyasında yaşamaktaydılar. Bu gibilerden birinin –eğer tüm gereksinmeleri giderilen, lükslerinden de bazıları sağlanan orta sınıftan bir ailenin oğlu olarak doğmuş ise– savaş öncesi bu dönemi yoksul bir ailenin oğlu olarak doğmuş olsaydı geçireceğinden çok daha rahat bir şekilde yaşadığını söylemeye gerek yok.

Ama geçen yüzyılın sonunda ve şimdiki yüzyılın başlangıcında yaşam koşulları nüfusun çoğunluğu ve özellikle de işçi sınıfı için elli yıl öncesine göre büyük bir gelişme göstermişti. Bu nedenle onlar iyi bir gelecek umuduyla dopdoluydular.

1914'ten sonra doğmuş olan kuşakların Birinci Dünya Savaşı'nın Batı uygarlığının temellerini ne ölçüde sarsmış olduğunu anlamaları güçtür. Bu savaş, herkesin istencine karşı patlak vermiş, ama katılanların ya da daha çok her ülkede bu savaşın çıkması için yeterli baskıyı yapmış olan özel çıkar gruplarının hoşgörüsü ile karşılanmıştır. Avrupalılar aşağı yukarı yüzyıldan beri büyük ve yıkıcı bir savaş görmedikleri, Alman-Fransız Savaşı'nın üstünden de hemen hemen elli yıl geçmiş olduğu için 'yeni bir savaşın çıkmayacağı' şeklinde düşünmeye eğilimliydiler. Güçlü *Sosyalist Enternasyonal* savaşı engellemeye kararlı gibi görünmekteydi. Savaşa karşıt ve pasifist akım, etkin bir güçtü. Giderek, ister Çar ister Kayzer ya da Fransız ve İngiliz hükümetleri olsun hepsi savaştan kaçınmaya kararlı gibi görünmekteydiler. Ama savaş buna karşın patlak verdi. Us ve terbiye sanki Avrupa'yı ansızın terk etmiş gibiydi. Birkaç ay öncesine kadar kendilerini uluslararası dayanışmaya adamış olan toplumcu liderler şimdi birbirlerine en iğrenç ulusalcı sözcüklerle sövüyorlardı. Birbirlerini tanıyan ve beğenen uluslar, ansızın çılgın bir nefret nöbetine tutulmuşlardı. İngilizler, Almanlara göre, 'korkak tüccarlar', Almanlar ise düşmanlarına göre, 'iğrenç Hunlar' olup çıktılar. Bach'ın ve Mozart'ın müziği kötülendi. Alman dilindeki Fransızca sözcükler ayıklanıp atıldı. Bu kadarla kalınmadı. Sivillerin öldürülmesine karşı olan ahlak yasası da çiğnendi. Her iki yan da korunmasız kentleri bombalayıp kadınları ve çocukları öldürdü. Havacılığın yeterince gelişmemiş olması bu baskınların alanlarını ve yeğinliklerini bir ölçüde sınırladı. Ama askerlerin yazgısı, insanlığın tüm isteklerine karşıt düşecek bir yazgı oldu. Her iki yandan milyonlarca asker, bu taktiklerin sonuç vermediği bilindiği halde, düşman siperlerine saldırmaya zorlanıp bu sırada öldürüldüler. Ama bunların hepsinden de kötüsü, bu kadar cana kıymanın bir yalan

üstüne dayandırılmasıydı. Almanlar, özgürlük için savaştıklarına inandırılmışlardı. Batılı düşmanları da özgürlük için savaştıklarına inanıyorlardı. Savaşın hızı biraz kesildiğinde, özellikle 1916'dan sonra barış için bir olanak doğduğunda, her iki taraf da anlaşmaya yanaşmadı. Çünkü, her iki taraf da savaşın gerçek nedeni olan bölgeleri ne pahasına olursa olsun kazanmakta kararlıydı. Ama öyle bir an geldi ki milyonlarca insan aldatıldığının farkına vardı. Bu insanlar, Rusya'da ve Almanya'da kendilerini soykırımına devam etmek için zorlayanlara başarıyla başkaldırdılar. Fransa'da ara sıra görülen başkaldırıları ise generallerce ağır biçimde cezalandırıldı.

Sonunda ne oldu? Sürekli gelişmeye ve barışa duyulan inanç yıkılıp güven verici görünen ahlak ilkeleri çiğnendi. Düşünülmesi bile olanaksızmış gibi görünen şey olmuştu. Buna karşın umutlar kırılmadı. İnsanlıktan çıkmakta ilk adım atıldıktan sonra, ruhlarda yeniden umutlar yeşerdi. Bu noktayı anlamak büyük bir önem taşıyor. Çünkü Batı'nın tarihinde Batı'yı iki bin yıl kadar yönetmiş olan umut ilkesinden daha karakteristik hiçbir ilke yoktur.

Daha önce de söylediğim gibi Birinci dünya Savaşı bu umudu kırmış, ama yok etmemişti. İnsanlar güçlerini yeniden topladılar ve görevi 1914'te kesintiye uğratıldığı noktadan üstlenmeye çalıştılar. Pek çok kimse Uluslar Birliği'nin (Laegue of Nations: Cemiyet-i Akvam) yeni bir barış ve us döneminin başlangıcını oluşturacağına; başkaları, Rus Devriminin Çarcı geleneği altedeceğine ve gerçek insancı-sosyalist bir toplum olarak gelişeceğine inandı. Kapitalist ülkelerdeki insanlar da kendi dizgelerinin dümdüz bir ekonomik gelişme çizgisi izleyeceğine inanmaktaydılar. 1929 ile 1933 tarihleri arasındaki yıllar bu umutlardan arta kalanları da yıktı. Kapitalist dizge işsizliği ve nüfusun büyük çoğunluğunun yoksulluğunu önlemeye gücü olmadığını gösterdi. Almanya'da halk Hitler'in iktidara geçmesine izin verdi. Böylece, orada ilkel, usdışı ve acımasız bir rejim yönetime geçti. Stalin, Rusya'daki devrimi tutucu bir devlet kapitalizmine dönüştürdükten sonra, Naziler'inki kadar ya da onlarınkinden daha acımasız bir terör

dizgesi başlattı. Bütün bunlar olurken yaklaşan İkinci Dünya Savaşı da artık ufukta görünmeye başlamıştı. 1914'te başlayan ve Stalin'le Hitler'in dizgelerince izlenmiş olan insanlık dışı işler şimdi meyvelerini verecek duruma gelmişlerdi. Nitekim Almanlar Varşova, Amsterdam ve Coventry'ye yaptıkları hava saldırılarıyla gösteriyi açtılar. Onları, Batılı müttefiklerin Köln, Hamburg, Leipzig, Tokyo'ya saldırıları ve sonunda Hiroşima ve Nagazaki'ye Atom bombasının atılışı izledi. Birkaç dakika ya da saat içinde bir kentteki yüzbinlerce erkek, kadın ve çocuk öldürülmüştü. Hiçbir tereddüt ve pişmanlık duyulmadan yapılan ve insan yaşamını hiçbir ayrım gözetmeden yok eden bu iş, siyasal amaçlara erişmenin meşru aracı olarak gösterilmişti. İnsanlık dışı işlemlerin artması süreci görevini yerine getirmiş ve her iki yan da karşısındaki için 'eğer o insanlık-dışı hareket ediyorsa ben de insanlık-dışı hareket etmeliyim (ya da edebilirim)' mantığını izlemişti.

Savaş sona erdiğinde Birleşmiş Milletler'in kurulmasının simgesi olduğu yeni bir umut ışığı doğmuştur. Ama savaş sona erdikten sonra da kısa bir süre insanlık-dışı işlemler sürmüştür. Yok edici silahlar çok daha güçlü hale gelmiştir. Şimdi her iki yan da karşı taraf nüfusunun en az yarısını (eğitim görmüş olanların çoğu dahil) bir günde yok edebilecek güçtedir. Bununla birlikte, böylesine acı bir kitle savaşı düşüncesi artık olağan karşılanmaktadır. Ancak her iki yandan pek çok kimse de son çılgınlık sahnesini engellemek için savaşım vermektedir. Bunlar bilim, insancılık ve umut geleneğini izleyen kadın ve erkeklerden oluşan gruplardır. Ama milyonlarca insan, bu insanlık-dışı sürece yenik düşmüş ve pek çoğu da gündelik sudan işlerin arkasına sığınarak asıl insansal işlevlerine kayıtsız kalmışlardır.

Ne yazık ki 1914'ten beri Batı uygarlığının başına gelen biricik kötülük umutların yitirilmesi ve insanlık dışı işlemlerin artması değildir. Batı uygarlığının yozlaşmasının bir başka nedeni, kesinlikle onun en büyük başarılarından biriyle ilgilidir. Endüstri devrimi çok büyük bir özdeksel üretime yol açmış bu da Batı'daki insanların büyük bir çoğunluğu-

nun yüzyıl kadar önce, gözlemcilerin çoğuna inanılmaz gibi görünecek bir yaşam düzeyine erişmelerini sağlamıştır. Ama ne var ki gerçek ve meşru gereksinmelerin giderilmesi başka bir şekle dönüşmüş ve yerini 'mal açlığı' denilebilecek güçlü bir itilimin yaratılıp doyurulmasına bırakmıştır. Bunalım geçiren bireylerin çok kez sürekli olarak bir şeyler satın alma ya da başka durumlarda, sürekli olarak yemek yeme isteğine kapılmaları gibi çağdaş insanın da yeni şeylere sahip olmakta ve onları kullanmakta doymak bilmeyen bir açlığı vardır. O bu açlığı daha iyi bir yaşam için duyduğu isteğin anlatımı olarak ussallaştırmaktadır. Satın aldıklarının, yaşamı doğrudan zenginleştirici şeyler olmasalar bile, zaman kazanmasına yardım ettiklerini öne sürmektedir. Bununla birlikte, kazandığı bu zamanla ne yapacağını bilmemekte ve gelirinin bir bölümünü, kazanmaktan böylesine gurur duyduğu zamanı öldürmek için harcamaktadır.

Bu olayı en açık şekilde dünyanın en zengin ülkesi olan Amerika Birleşik Devletleri'nde görüyoruz. Ama tüm öteki ülkelerde de aynı eğilimin bulunduğu apaçıktır. Dünyanın her tarafında amaç artık en çoğunu üretmek ve en çoğunu tüketmek haline gelmiştir. Tüketimi gösteren sayılar gelişmenin ölçütü olarak ele alınmaktadır. Bu, Sovyetler Birliği için olduğu kadar kapitalist ülkeler için de geçerli olan bir durumdur. Gerçekten, iki dizge arasındaki yarışma, 'kim daha iyi bir yaşamı gerçekleştirecek?' sorunundan çok 'kim daha yüksek bir tüketim düzeyine erişebilecek?' sorunu çevresinde odaklanır gibi görünmektedir. Bunun sonucunda endüstrileşmiş ülkelerde insan kendisini giderek daha açgözlü ve edilgin bir tüketiciye dönüştürmektedir. 'Şeyler' artık insanın yetkinliğine hizmet etmek için sağlanmamaktadır. Tersine, insan üretici ve tüketici olarak 'şeylerin' hizmetkârı haline gelmiştir.

Endüstriyel dizgenin bir başka yönde de çok talihsiz etkileri olmuştur. Bu yüzyılın başlangıcından beri üretim yöntemi dikkate değer bir ölçüde değişmiştir. Üretim gibi dağıtım da yüz binlerce işçi, memur, mühendis, satıcı çalıştıran büyük şirketler tarafından düzenlenmektedir. Bu şirketler hiyerarşik

düzende bir bürokrasi tarafından yönetilmekte ve şirket içinde çalışan her birey bu makinenin küçük ya da büyük bir dişlisine dönüşmektedir. Böyle biri bir "şey"e dönüşmüş olduğu halde, bir "birey" olduğu yanılsaması içinde yaşamaktadır. Bunun sonucunda maceraseverliğin, bireyciliğin, karar verme ve tehlikeyi göze alma isteğinin giderek eksildiğini gözlemlemekteyiz. Bireyin amacı artık güvenlik, bir dişlisi olduğu bu büyük ve güçlü makinenin bir parçası olmak, onun tarafından korunmak ve bu ortak yaşama bağlantısı içinde kendisini güçlü hissetmektedir. Genç kuşaklar üstünde yapılan tüm inceleme ve gözlemler aynı tabloyu göstermektedir: Hepsi *güvenli* işler arama eğilimindedir. Gelirin yüksek olmasıyla çok fazla ilgilenmemekte, emeklilikleri için doyurucu haklar istemektedirler. Hepsi genç yaşta evlenip güven verici anne-baba evinden evlilik sığınağına çabucak geçmeyi yeğlemektedirler. Hepsinde kalıp (klişe) düşünme alışkanlığı, uydumculuk (konformizm) ve kamuoyunun isimsiz yetkesine ve benimsenmiş duygu örneklerine boyun eğme yönelimi vardır.

Demek ki son yüzyılları belirleyen kilise, devlet ve aile yetkesine karşı bunca savaştıktan sonra dönüp dolaşıp yeni bir boyun eğme noktasına geldik. Ama bu boyun eğme artık otokratik kişilere değil de örgütlere boyun eğme, 'Örgüt adamı' boyun eğdiğinin bilincinde değil. O, yalnızca ussal ve pratik olana uyduğuna inanır. Gerçekten de ideolojileri ne olursa olsun, örgütleri oluşturan kimseler arasında başkaldırma olayı hemen hemen ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte, unutulmamalıdır ki başkaldırma niteliği, en az boyun eğme niteliği kadar büyük bir erdemdir. İbrani ve Yunan söylencelerine göre insanlık tarihinin bir başkaldırı edimi ile başlamış olduğu da unutulmamalıdır. Cennet Bahçesinde yaşamakta olan Adem ile Havva tıpkı anne rahmindeki cenin gibi henüz doğanın birer parçasıydılar. Gözleri ancak, bir buyruğa boyun eğmemek yürekliliğini gösterdiklerinde açıldı. Birbirlerini ve dış dünyayı birer yabancı ve düşman olarak gördüler. Başkaldırı edimleri doğa ile olan ilkel bağlarını koparttı ve onları birer *birey* kıldı. Başkaldırı, ilk

özgürlük edimi, insanlık tarihinin başlangıcı idi. Tanrılardan ateşi çalan Prometheus bir başka başkaldırıcı, bağımsız kişi idi. O, 'Tanrıların her şeye boyun eğen hizmetkârı olacağıma bu kayaya zincire vurulmayı yeğlerim' demişti. Onun ateşi çalma edimi insanlara verdiği bir armağandır. Uygarlığın asıl temeli böylece atılmıştır. O da Adem ile Havva gibi başkaldırısı yüzünden cezalandırılmış, ama buna karşın, yine onlar gibi insansal evrim olanağını sağlamıştır. İnsan, başkaldırı edimleriyle gelişmesini sürdürmüştür. İnsanın *tinsel* gelişmesi yalnızca, ister törel-bilinç isterse inanç adına konuşan güçlere 'hayır' diyebilme yiğitliğini gösteren kimselerin ortaya çıkmasıyla olanak kazanmıştır. *Düşünsel* gelişme, aynı zamanda başkaldırabilme niteliğine de dayanmaktaydı. Buradaki başkaldırma, yeni düşünceleri susturmaya çalışan yetkelere ve değişikliğin anlamsız olduğunu öne süren yerleşmiş kanıların yetkesine karşı başkaldırma idi.

Eğer başkaldırı niteliği insanlık tarihinin başlangıcını oluşturmuşsa boyun eğme de insanlık tarihinin sona ermesine neden olabilir. Bu söylediklerim simgesel ya da ozanca sözler değil. İnsan ırkının önümüzdeki on-on beş yıl içinde hem kendini hem de yeryüzündeki tüm yaşamı yok etme olasılığı var. Bu durumun ne ussal ne de anlamlı bir yanı olduğu söylenemez. Ama gerçek şu ki teknik bakımdan atom çağında yaşadığımız halde insanların çoğunluğu (bunlara iktidardakilerin çoğu da dahil) duygusal bakımdan hâlâ taş devrinde yaşıyorlar. Eğer insanlık birgün intihar ederse bu, insanlar kendilerine öldürücü düğmelere basmaları için buyruk verenlere; ilkel tutkular olan korku, nefret ve açgözlülüğe; devletin bağımsızlığı ve ulusal onur gibi modası geçmiş kalıplara boyun eğdikleri için olacaktır. Sovyet liderleri devrim üstüne çok şey söylüyorlar. 'Özgür dünyadaki' bizler ise özgürlük üstüne çok şey söylüyoruz. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'nde başkaldırı açık bir şekilde ve zor kullanarak; biz de ise örtük bir biçimde ve daha ustaca kandırma yöntemleriyle önleniyor. Ancak bu iki ülke arasında bir ayrım da var. Bu ayrım, eğer başkaldırıya bir övgü olan benim bu

kitabım ABD'de basılabilirken Sovyetler Birliği'nde basılmasının çok güç olduğu düşünülürse, herhalde daha bir açıklık kazanacaktır. Bununla birlikte, bizlerin de tam anlamında örgüt adamlarına dönüştürülme tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğumuza inanıyorum. Bu ise başkaldırma niteliğini yeniden kazanmadığımız ve nasıl kuşkulanacağımızı öğrenmediğimiz takdirde içinde yaşadığımızı toplumun en sonunda siyasal bir diktaya dönüşeceği anlamına geliyor.

Bugün içinde bulunduğumuz durumun bu kitabın başlangıcında kısaca dile getirdiğim, ama şimdi daha kapsamlı bir şekilde ele almam gereken bir başka yönü daha var: İnsancı (hümanist) yaşantının yeniden doğuşu sorunu.

Toplumbilimsel açıdan insan ırkının evriminin klan ve kabile gibi küçük birimlerden şehir devletleri ve ulusal devletlere; bunlar aracılığıyla dünya devletleri ve Helen, Roma, İslâm kültürleri gibi dünya kültürlerine daha sonra ise çağdaş Batı uygarlığına doğru geliştiğini görmek kolaydır. Ama insansal yaşantı söz konusu olduğunda bu evreler arasındaki ayrım, göründüğü kadar önemli değildir. İlkel bir kabilenin üyesi kendi kabilesinin üyeleriyle kabile dışındakileri kesinlikle birbirlerinden ayırır, kabilenin üyelerini yöneten ahlak yasaları vardır. Bu yasalar olmaksızın hiçbir kabile varlığını sürdüremez. Ama bu yasalar 'yabancı'ya uygulanmaz. Kabile sayıca büyüdükçe çok sayıda insan artık 'yabancı' olmaktan çıkıp 'komşu' olur. Bununla birlikte, nicelik değişmesine karşın, komşu ve yabancı arasındaki nitelik ayrımı sürer. Yabancı biri insandan sayılmaz. O, bir barbar; giderek ne olduğu tam olarak anlaşılamayan biridir.

İnsan ırkı toplumsal ve ekonomik yönden *tek dünya* düşüncesinin sınırlarına erişmeden çok daha önceleri, bu ırkın en parlak temsilcileri yeni bir insansal ülkü olan *tek* insan ülküsünü düşlemişlerdir. Buda düşüncesi insanı *insan* olarak; insanları ise kültürleri ve ırkları söz konusu olmaksızın aynı yapıyı, aynı sorunları, aynı yanıtları paylaşan varlıklar olarak ele almıştı. Tevrat (Eski Ahit) insanı tek Tanrı ile belli bir benzerliği paylaşan *tek bir* varlık olarak görmüştü. Peygamberler

'ulusların kılıçlarını saban demirlerine, mızraklarını oraklara 'dönüştürecekleri', hiçbir ulusun başka bir ulusa kılıç çekmeyeceği gibi artık savaşmayı da öğrenmeyeceği' (Yeşaya 2) o mutlu günü düşlemişlerdi. Onlar 'ayrıcalığı' olan ulusların ortadan kalkıp tüm ulusların eşit olacağı günü de düşlemişlerdi. 'İşte o mutlu günde Mısır'dan Asur'a büyük bir karayolu olacak ve Asurlular Mısır'a, Mısırlılar Asur'a gidip gelecekler... O gün İsrail Mısır ve Asur, ülkenin ortasında kutsal bir birlik oluşturacaklar. Ve Tanrı bu birliği "Mısır benim halkım, Asur el emeğim. İsrail kalıtçım" diyerek kutsayacak'. (Yeşaya 19)

Hıristiyanlık, insanoğlunun Tanrı'nın oğlu ve Tanrı olduğu düşüncesini ortaya atmıştır. Şu ya da bu insan değil, ama insan. Roma Kilisesi uluslarüstü ve evrensel olduğu için *Katolik* (yani genel) bir kiliseydi. Kökleri bir ulusun ya da devletin çıkarlarından çok insan haklarına dayalı olan klasik Yunan ve Roma düşüncesi, *Tek insan ve Doğal Yasa* anlayışına Yahudi-Hıristiyan düşüncesinden bağımsız olarak ulaşmıştı. Nitekim *Antigone* evrensel olan insansal yasayı (doğal yasayı) devlet yasasına karşı savunmak için yaşamını feda eder. *Zenon*'da bir evrensel Dünya Devleti görüşü vardır. Yeniden Doğuş (Rönesans) ve Aydınlanma, Yunan ve Yahudi-Hıristiyan geleneklerini tanrıbilimsel olmaktan çok insancı yönde geliştirip zenginleştirmiştir. Kant, tüm insanlar için geçerli bir ahlak ilkesi koymuş ve ebedi barış olanağının ana çizgilerini çizmiştir. Schiller (27 Eylül 1788'de) 'Devlet, insansal güçlerin yalnızca bir sonucu ve yalnızca düşüncelerimizin bir yapıtı olduğu halde insan, kendisi kaynak olan güç ve tüm düşüncelerin yaratıcısıdır,' diye yazmıştır. *Don Carlos*'ta Posa, 'yüreği tüm insanlık için çarpan, tutkusu dünya ve gelecek kuşaklar olan bir insanlık temsilcisi olarak' konuşur.

Bu insancılığın en tam ve güçlü anlatımı Goethe'in düşüncelerinde karşımıza çıkar. Onun İphigenia'sı da klasik Antigone gibi insanlığın sesini dile getirir. Barbar kral ona:

Sanır mısın ki
O yontulmamış İskit ulaşacak
Gerçeğin, insanlığın sesine

Yunanlı Atreus'un işitemediği?
diye sorduğunda İphigenia şöyle yanıtlar:
İşitilir o
Dört bir iklimden doğan
Göğsünde yaşam ırmağının
Dupduru, engelsiz aktığı herkesçe.

Goethe (1790'da) şöyle yazmıştı: 'Herkesin kendisine anavatan kurmakla uğraştığı bir çağda önyargısız düşünebilen ve çağın üstüne çıkabilen kimselerin anavatanı hem her yerdir hem de hiçbir yer.'

Ama Batı kültürünün en büyük temsilcilerinin bu düşüncelerine karşın tarih başka bir yol izledi. Ulusçuluk insancılığı öldürdü. Ulus ve ulusal egemenlik bireyin kendilerine yenildiği yeni putlar haline geldi.

Ancak bu süre içinde dünya da değişmişti. Sömürgeler halklarının yaptıkları devrimler, hava yolu ile ulaşım, radyo v.s. dünyayı yüzyıl önceki gibi tek bir kıta ya da daha çok tek bir devlet düzeyine indirdi. Ama doğmak üzere olan bu Tek Dünya çeşitli bölümleri arasında dostça ve kardeşçe ilişkiler kurulduğu için değil de füzeler artık hemen hemen yeryüzünün her tarafına birkaç saatlik bir zaman içinde ölüm ve yıkım götürebilecek güçte oldukları için *Tek Dünya'*dır. Yani, yeni bir dünya vatandaşlığı dizgesi kurulduğu için değil, dünyanın tümü savaşa olanaklı bir alan haline geldiği için dünya *bir* olmuştur. Dünya *bir* oldu, ama çağdaş insan, duygu ve düşünceleri bakımından henüz ulus devletinde yaşıyor. Hâlâ öncelikle insan ırkına değil de bağımsız devlete bağlılık gösteriyor. Bu çağ dışı tutum bizi olsa olsa felakete götürür. Durum tıpkı dinsel hoşgörü ve barış içinde birlikte yaşama, Avrupa'da yaşamın benimsenmiş bir ilkesi olmadan önceki dinsel savaşlar sırasında yaşanan duruma benzemekte.

Bu *Tek Dünya'*nın kendi kendisini yok etmemesi için yeni tür bir insana gereksinme var. Bu insan, ulusunun dar sınırlarını aşan, kendi dışındaki herkesi bir barbardan çok bir dost olarak kabul eden, dünyada kendini yabancı duymayıp kendi yuvasında gibi hisseden insandır.

Böyle bir adımı atmak niçin bu kadar güçtür? İnsanın yaşamı rahimde başlar. İnsan doğumdan sonra bile, tıpkı ilkel insanın doğanın bir parçası olması gibi henüz annesinin bir parçasıdır. O, giderek artan bir şekilde başkalarından ayrı olduğunun bilincine varır, ama bir yandan da geçmişinin güveni ve rahatlığı tarafından bağlanıp çekilir. Tam anlamında bir birey olarak ortaya çıkmaktan korkar. Anne, kabile, aile-bunların hepsi 'tanıdık bildik' şeylerdir. Kanbağı, âdetler, yiyecekler ve dil bakımından tanıdık olmayan birinin, yani yabancının tehlikeli olmasından kuşkulanılır.

Yabancıya karşı takınılan bu tutum, insanın kendisine karşı takındığı tutumdan ayrılamaz. Herhangi bir türdeşimi temelden kendimden ayrı saydığım sürece, yani o bir yabancı olarak kaldığı sürece, ben de kendime yabancı olarak kalırım. Oysa kendi bilincime tam anlamında vardığım zaman, öteki türdeşlerimle özdeş olduğumu, yani hem çocuk, hem günahkâr, hem aziz olduğumu; umutlara kapıldığı gibi umutsuzluğa da düşen, neşelenebildiği gibi acı da duyabilen biri olduğumu anlarım. Yalnızca temel düşünce kavramlarının, alışkanlıkların yani yüzeyin değişik, insansal tözünse özdeş olduğunu bulgularım. Herkese benzediğimi, türdeşlerimi bulgularken kendimi de bulguladığımı anlarım. Bu süreç içinde insanlığın ne olduğunu anlayıp Tek İnsan'ı da bulgulamış olurum.

Tek Dünya kurulamamış olduğu için bugüne değin Tek İnsan düşüncesi de düşlemsel bir düşünce olagelmiştir. Ama eğer Tek Dünya yaşayacaksa şimdi artık Tek İnsan da ortaya çıkmak zorundadır. Sorunu tarihsel açıdan ele alacak olursak, bu çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa ya da tanrısızlığa geçişi oluşturan büyük devrimle karşılaştırabilecek bir adımdır. Bu adım, insanın ister doğanın isterse kendi ellerinin yapıtı olsun, putlara tapınmaktan vazgeçmesi gerektiği düşüncesiyle belirlenmiştir. İnsan, şimdiye değin bu amacı gerçekleştirememiştir. Putlarının adlarını değiştirip onlara hizmet etmeyi sürdürmüştür. Buna karşın, kendisi değişmiştir. O, kendini anlamakta bir aşama yaptığı gibi doğayı anlamakta da büyük bir gelişme göstermiştir. Usunu geliştirmiş ve tam

anlamında insan olmanın sınırlarına yaklaşmıştır. Buna karşın o, bu süreç içinde öylesine yıkıcı güçler de geliştirmiştir ki bu güçler yeni bir insanlık oluşturmaya doğru son adım atılmadan önce uygarlığı yok edebilirler.

Biz aslında gerçekleştirilmek üzere bekleyen çok zengin bir kültür kalıtına sahibiz. Ama ilerlemenin sürekliliğine sarsılmaz bir inanç duyan on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl insanlarının tersine, ilerleme yerine barbarlığı ya da tam anlamında bir yıkım yaratabileceğimizi düşünüyoruz. Barbarlıktan yana olan güçlerin barbarlığa karşı olan güçlerden daha kuvvetli göründüğü günümüzde 'toplumculuk ya da barbarlık' seçeneği korkutucu bir gerçek olmuştur. Ama dünyayı barbarlıktan kurtaracak olan düzen, bir yöneticiler sınıfının zorbaca 'toplumculuğu' değildir. Bu işi insancılığın yeniden doğuşu, yani insanı 'şeyler' uğruna kullanan yeni bir Batı'nın doğuşu gerçekleştirecektir. Bu yeni Batı toplumunda toplumsal ve siyasal süreç kör ve anarşik ekonomik çıkarlarca yönlendirilmeyecek; ekonomiye, insan doğasının özgür açılımına uygun kurallar yön verecektir.

Marx'ın ve Freud'un düşünceleri İnsancı Yeniden Doğuş (Hümanist Rönesans) için önemli kilometre taşlarıdır. Marx toplumsal sürecin doğasına ilişkin daha derin bir sezgiye sahip olması bir yana, çağının toplumsal ve siyasal ideolojilerini aşma konusunda da Freud'tan çok daha bağımsız davranmıştır. Freud ise burjuva toplumunun ilkelerini her ne kadar aşamamışsa da insansal duygulanım ve tutkuların özünü anlamakta Marx'tan daha başarılı olmuştur. Onlar ikisi birlikte bize ussallaştırmanın ve ideolojilerin yanlışlık ve yapmacıklıklarını görüp onlardan kurtulmanın; böylece bireysel ve toplumsal gerçekliğin özüne ulaşmanın düşünsel araçlarını vermişlerdir.

Freud ve Marx'ın kuramları eksikliklerine karşın insansal gerçekliği örten gizemli peçeleri açmışlar; yeni bir insan biliminin temellerini kurmuşlardır. Ve eğer artık gerçekten bir İnsan Çağı'na gireceksek, –Emerson'la birlikte dile getirecek olursak– eğer "eşyalar (şeyler) insanlığa egemen olacak yerde dizginler insanın eline geçecekse" böyle bir yeni bilime şiddetle gereksinmemiz vardır.

12

Temel İnançlarım

İnsanın özünün araştırılabileceğine inanıyorum. Ama bu öz, insanı tarih boyunca tüm dönemlerde belirleyen bir töz değildir. İnsanın özü, yukarda sözü edilen ve varlığının doğasında bulunan bir çelişkiden oluşur. Bu çelişki onu bir çözüm bulmak için tepki göstermeye zorlar. İnsan, varoluşundaki bu ikiye bölünmüşlük (dichotomy) karşısında yansız ve edilgen kalamaz. Ona, insan olduğu için yaşam tarafından bir soru sorulur: Türdeşleri ve doğa ile bir birlik ve bütünlük duygusuna erişebilmek için kendisiyle dışındaki dünya arasındaki ayrılığı nasıl ortadan kaldıracaktır? İnsan, yaşamının her anında bu soruyu yanıtlamak zorundadır. Yalnızca –ya da hatta öncelikle– düşüncelerle ve sözcüklerle değil, ama varoluş ve eylemde bulunuş biçimiyle.

Bu sorunun sınırlı ve anlaşılabilir birkaç yanıtı olduğuna inanıyorum. (Nitekim, din ve felsefe tarihi bu türden yanıtların bir kataloğudur.) Ama temelde yalnızca iki yanıt kategorisi var. Birinde insan, insanlık öncesi bir varoluş biçimine geri dönerek, özgül bir şekilde insansal olan us ve sevgi niteliklerini ortadan kaldırarak doğayla yeniden uyum kurmaya çalışır. Ötekinde ise amacı, insansal güçlerini türdeşleri ve doğayla yeni uyuma erişinceye değin geliştirmektir.

İlk yanıtın başarısızlığa yargılı olduğuna inanıyorum. Çünkü hiçbir zaman uyuma ve güçlenmeye, insanın gelişimine değil, ama hep ölüme, yok etmeye, acılara yol açıyor.

İkinci yanıt, tutkunun ve bencilliğin (ego-centricity) yok edilmesini; disipline, istence ve yol gösterici durumunda olanlara saygı gösterilmesini gerektiriyor. Bu, her ne kadar yanıtlar içinde daha güç olanı ise de başarısızlığa yargılanmamış olan tek yanıttır. Gerçekte son amaca ulaşılmasa bile ona varmak için harcanan etkinliğin ve çabanın insanın yaşam güçlerini yeğinleştiren birleştirici ve bütünleştirici bir etkisi vardır.

İnsanın temel seçeneğinin yaşam ile ölüm arasında yapacağı seçim olduğuna inanıyorum. Her edim (akt) bu seçimi dile getirir. İnsan seçimini yapmakta özgürdür. Ama bu, sınırlı bir özgürlüktür. İnsanı yönlendiren olumlu ve olumsuz pek çok koşul vardır. Ruhsal yapısı, içine doğmuş olduğu özgül toplum, ailesi, öğretmenleri, tanıştığı ve seçtiği arkadaşlar gibi. İnsanın ödevi, özgürlüğünün sınırını genişletmek, ölüme neden olana karşı, yaşama neden olan koşulları güçlendirmektir. Burada sözü edilen yaşam ve ölüm, dirimbilimsel (biyolojik) durumlar olmayıp dünya ile ilgili varoluş durumlarıdır. Yaşam, sürekli değişme, sürekli doğum; ölüm ise büyümenin, kemikleşmenin ve yinelenmenin durması demektir. İnsanların çoğunun mutsuz yazgısı bu konuda bir seçim yapamamalarıdır. Onlar için yaşam bir yük, amaçsız bir girişim olup iş de gölgeler ülkesinde varolma işkencesinden insanı koruma aracıdır. Yaşamın ve tarihin, bireyin yaşamına anlam veren ya da acılarını haklı gösteren son (ultimate) bir anlamları olduğuna inanıyorum. İnsanın varoluşunu kuşatan çelişkilerileri ve zayıflıkları düşünürsek onun bir kesinlik yanılsamasına (illusion) düşüp kendisini kuşkudan ve sorumluluktan kurtaracak bir 'saltık' (absolute) aramasını doğal karşılarız. Ancak tanrıbilimsel, felsefî ya da tarihsel hangi kılıkta olursa olsun hiçbir tanrı insanı kurtaramadığı gibi yargılayamaz da. Yaşamın amacını ve bu amacın gerçekleştirilme araçlarını yalnızca insan bulabilir. İnsan, kesin ya da saltık kurtarıcı bir yanıt bulamaz, ama kendisine yanılsamalar olmaksızın yaşamak ve özgür olmak gücünü veren yeğinlikte, derinlikte ve açıklıkta yaşantılara erişmek için uğraşabilir.

Hiç kimsenin türdeşi olan bir başkasını, onun yerine seçim yaparak 'kurtaramayacağına' inanıyorum. Bir insanın bir başkası için tüm yapabileceği, ona seçenekleri duygusallık ve yanılsamalardan kaçınarak doğruluk ve sevgiyle göstermektir. Doğru seçeneklerle karşılaşmak insandaki tüm gizli güçleri ayaklandırıp onun ölüme karşı yaşamı seçmesini sağlayabilir. Böyle biri, eğer yaşamı seçemezse başka hiç kimse onun içine yaşam soluğunu üfleyemez.

İyiyi seçmek için iki yol bulunduğuna inanıyorum. İlki, ödeve ve ahlaksal buyruklara boyun eğmektir. Bu, etkin bir yol olabilir; ancak İncil'deki on buyruğun gereklerini bile binlerce yıldır yalnızca bir azınlığın yerine getirmiş olduğunu göz önüne almamız gerekiyor. Bu azınlığın çok üstünde sayıda insan, yetke sahibi kimselerin buyruklarına uyarak suç işlemiştir. İkinci yol, iyi ya da doğru için bir beğeni ve iyi ya da doğruyu yapmaktan doğan bir mutluluk duygusu geliştirmektir. Mutluluk duygusu derken Benthamcı ya da Freudcu anlamda hazzı değil, içinde güçlerimi ve kimliğimi pekiştirdiğim yüksek bir canlılık duygusunu dile getiriyorum.

Eğitimin gençlere insan ırkının en iyi kalıtlarına ilişkin bilgi vermek anlamına geldiğine inanıyorum. Ama bu kalıt çok kez sözcüklerle dile getirildiğinden eğer öğretmenin kişiliğinde ve toplumun uygulamasında ve yapısında gerçeklik kazanırsa ancak o zaman etkin olur. İnsanı yalnızca bu dünyada özdekleşmiş olan düşün etkileyebilir. Bir sözcük olarak kalan bir düşün, ancak sözcükleri değiştirir.

İnsanın yetkinleşebilme yeteneğine inanıyorum. Bu yetkinleşebilme, amacına erişmesi *gerektiği* değil, ama erişebileceği anlamına geliyor. Eğer birey, yaşamı seçip de büyümezse zorunluluk sonucu yıkıcı biri, canlı bir ceset olacaktır. Kötülük ve kendini-yitirme, iyilik ve canlılık kadar gerçektir. Onlar, insan birinci olanağı (yani, iyilik ve canlılığı) gerçekleştirmeyi seçmediğinde ikinci olanak olarak ortaya çıkarlar.

İnsanın ancak ayrallı (istisnai) bir şekilde ermiş ya da günahkâr olarak doğduğuna inanıyorum. Çoğumuzun iyi-

lik için de kötülük için de eğilimleri var. Ama bu eğilimlerin görece ağırlığı bireyden bireye değişiyor. Bu nedenle, yazgımız büyük ölçüde, eğilimlerimizi biçimlendiren etkilerce belirleniyor. Aile en önemli etkidir. Ama ailenin kendi, daha çok toplumun bir temsilcisi, üyelerine aşılamak istediği değerler ve kurallar için bir iletim kuşağıdır. Bu yüzden, bireyin gelişiminde en önemli etken, içine doğmuş olduğu toplumun değerleri ve yapısıdır.

Toplumun hem ilerletici hem de engelleyici bir işlevi olduğuna inanıyorum. İnsan ancak başkalarıyla işbirliği yaptığı zaman ve emek süreci içinde güçlerini geliştirir. Kendisini ancak tarihsel süreç içinde yaratır. Ama günümüze değin pek çok toplum çoğunluğu kullanmak isteyen azınlığa hizmet etmiştir. Bu nedenle onlar çoğunluğu (ve dolaylı bir şekilde kendilerini) aptallaştırma ve yıldırma güçlerini kullanmak, böylece çoğunluğun tüm güçlerini geliştirmelerini engellemek zorunda kalmışlardır. Toplum, bu yüzden insanlıkla, her insan için geçerli olan evrensel kurallarla her zaman çatışmıştır. Toplumun amacı insanlığın amaçları ile özdeşleştiği zaman, ancak o zaman, toplum insanı sakatlamayacak ve daha çok kötülük edemeyecektir.

Her insanın insanlığı temsil ettiğine inanıyorum. Anlak, sağlık ve yetenekler açısından birbirimizden ayrıyız, ama yine de hepimiz biriz. Hepimiz, hem ermiş hem günahkâr, hem yetişkin hem de çocuğuz. Hiç kimse de bir başkasından üstün ya da onun yargılayıcısı değildir. Hepimiz Buda ile birlikte uyandırıldık. İsa ile birlikte çarmıha gerildik. Cengiz Han, Stalin ve Hitler'le birlikte öldürüp soygunlar yaptık. İnsanın tüm evrensel insan deneyimini ancak kendi bireyselliğini algılayarak ve kendisini hiçbir zaman soyut olarak bir ad-koyucuya indirgemeye çalışmayarak yaşayabileceğine inanıyorum. İnsanın yaşamdaki ödevi kesinlikle, bireyselliğini algılamak ve aynı zamanda bu bireyselliği aşıp evrensellik deneyine ulaşmak türünden aykırı-kanısal (paradoxical) bir ödevdir. İnsan, ancak kendini tümüyle geliştirdiği zaman ben'ini (ego) bir yana bırakabilir.

Doğmakta olan bir dünyanın ancak eğer yeni bir insan tipi ortaya çıkarsa varlık kazanabileceğine inanıyorum. Bu insan, eski kan ve toprak bağlarından doğmuş ve kendisini insanın oğlu olarak kabul eden, insan ırkına ve yaşama bağlılığı başka her şeyden çok olan bir dünya vatandaşı; ülkesini insanlığı sevdiği için seven ve yargısı kabileye ilişkin bağlılıklarla çarpıtılmamış biridir.

İnsanın gelişmesinin sürekli bir doğuş, sürekli bir uyanış süreci olduğuna inanıyorum. Biz genellikle yarı uykudayızdır ve işimize başlamak için ancak yettiği kadar uyanırız. Ama canlı bir varlığın biricik önemli ödevi olan yaşamaya başlamak için yeterince uyanmış değiliz. İnsan ırkının en büyük liderleri, insanı yarı-uykusundan uyandırmış olanlardır. İnsanlığın en büyük düşmanları ise uyku ilaçları ister Tanrı'ya ister altın ineğe tapınma olsun, insanlığı uyutanlardır.

İnsanın son dört bin yıllık tarih içindeki gelişiminin gerçekten korku verici olduğuna inanıyorum. İnsan, usunu doğanın bilmecelerini çözebilecek kadar geliştirmiş ve kendini doğanın kör güçlerinden kurtarmıştır. Ama tam en büyük yengisine ulaştığı, yeni bir dünyanın eşiğine adım attığı anda, yaratmış olduğu nesnelerin ve düzenlerin gücüne yenik düşmüştür. Yeni bir üretim yöntemi bulmuş ve üretimle dağıtımı kendisinin yeni putu yapmıştır. Kendi ellerinin yaptığı işe tapınmakta olup kendisini nesnelerin kölesi olma durumuna indirgemiştir. Tanrı, özgürlük, insanlık, toplumculuk kavramlarını boş yere kullanmaktadır. İnsansal batkınlığını (iflasını) örtmek için gücüyle –bombalar ve makinelerle–; insansal güçsüzlüğünü gizlemek içinse yok etme gücüyle övünmektedir.

Bizi, kendimizi yok etmekten kurtarabilecek biricik gücün us, yani insanın inandığı düşünlerin çoğunun gerçek olmadığını anlama yeteneği, aldanış ve ideoloji tabakaları ile örtülmüş gerçekliğin içine girebilme gücü olduğuna inanıyorum. Bu us, bir bilgiler kümesi değil, ama 'bir tür enerji, yalnızca etkinliği ve etkileri aracılığıyla tam olarak kavranabilen bir

güç.' Öyle bir güç ki 'en önemli işlevi, birleştirme ya da çözme işinde dışlaşıyor.'[1] İşte bizi şiddet ve silahlar değil, belki sağlam düşünce ve us kurtarabilir.

İnsanda umut ve inanç olmadığı sürece usun da etkili olamayacağına inanıyorum. Goethe, çeşitli tarihsel dönemler arasındaki en büyük ayrımın inanç ve inançsızlık ayrımı olduğunu söylediğinde ve inancın egemen olduğu tüm dönemlerin parlak, ruhu yüceltici ve üretken; oysa inançsızlığın egemen olduğu dönemlerin hiç kimse kendisini meyve vermeyecek şeylere adamayacağı için yok olmaya yargılı olduklarını eklediğinde haklıydı. On üçüncü yüzyıl, Yeniden Doğuş (Rönesans) ve Aydınlanma'nın inanç ve umut çağları olduğundan kuşkuya hiç yer yok. Korkarım ki yirminci yüzyılın Batı dünyası, umudunu ve inancını yitirmiş olduğu gerçeği karşısında kendisini aldatmaktadır. Doğruyu söylemek gerekirse, insana inancın olmadığı yerde, makinelere duyulan inanç bizi yok olmaktan kurtaramayacaktır. Tersine bu 'inanç' yalnızca sonu yaklaştıracaktır. Batı dünyası ya içinde temel değerin üretim ve iş değil de insanın insansallığının en yetkin şekilde gelişmesi olan bir İnsancı Yeniden Doğuş (Hümanizm Rönesansı) yaratma gücünü bulacak ya da daha önceki pek çok uygarlıklar gibi ortadan kalkacaktır.

Doğruluğu (hakikati) kabul etmenin öncelikle bir anlak sorunu olmayıp bir *özyapı* (karakter) sorunu olduğuna inanıyorum. En önemli öğe, *'hayır'* diyebilme yiğitliği; güçlü olanın ve kamuoyunun buyruklarına baş eğmeme; uykudan uyanma ve insan olma; çaresizlik ve yararsızlık duygusundan silkinip capcanlı ayağa kalkmadır. Havva ve Prometheus, büyük 'suçları' insanlığı özgürleştirmek olan iki büyük başkaldırıcıydılar. Ama anlamlı bir şekilde *'hayır'* diyebilme, anlamlı bir şekilde 'evet' diyebilme yeteneğini gösterir. Tanrı'ya 'evet' demek, Sezar'a 'hayır' demektir. İnsana 'evet' demek ise onu köleleştirmek, sömürmek ve aptallaştırmak isteyen herkese 'hayır' demektir.

---

1 Ernst Cassirer, *The Philosophy of The Enlightenment* (Boston: Beacon Press, 1955, s. 13).

Özgürlüğe, insanın kendi-kendisi olma, kendi-kendisini öne sürme ve kendi-kendisi olmasını engellemeye çalışan herkesle savaşma hakkına inanıyorum. Ama özgürlük şiddetli baskının yokluğundan daha fazla bir şeydir. O, yalnız 'bir şeyden özgür olma' değil, 'bir şeye özgür olma' – bağımsız olma özgürlüğüdür. Pek çok şeye *sahip olma* ya da nesneleri ve insanları *kullanma* değil, daha çok insan *olma* özgürlüğüdür.

Ne Batı kapitalizminin, ne de Sovyet ya da Çin komünizminin gelecek sorununu çözebileceklerine inanıyorum. Her iki dizge de insanı *şey*'e dönüştüren bürokrasiler yarattı. İnsan, doğanın ve toplumun güçlerini kendi ussal denetimi altına almalıdır. Ama bu, şeyleri ve insanı yöneten bir bürokrasinin değil, şeyleri yöneten ve onları her şeyin ölçüsü olan insanın buyruğu altına sokan özgür ve birleşmiş üreticilerin denetimi olmalıdır. Seçenek 'kapitalizm' ve 'komünizm' arasında değil 'bürokratizm' ve 'hümanizm' arasında olmalıdır. Sorumlulukları paylaştıran (merkeziyetçi-olmayan) demokratik toplumculuk, son amaç olan, insanın tüm güçlerinin açılımını sağlayacak koşulların gerçekleşmesidir.

Bireysel ve toplumsal yaşamda düşülen en feci yanlışlardan birinin kalıplaşmış düşünce seçeneklerine yakalanmak olduğuna inanıyorum. 'Komünist olmaktansa ölmek iyidir', 'Ya yabancılaşmış bir endüstri uygarlığı ya da endüstri öncesi bireyci toplum', 'Ya silahlanma ya da çaresizlik' gibi örnekler bu tür seçeneklerdir. Daha başka ve yeni olanaklar her zaman vardır. Ama bunlar, ancak insan kendisini klişelerin öldürücü pençesinden kurtarıp insanlığın, usun sesinin duyulmasına izin verdiğinde ortaya çıkarlar. 'Daha az kötü olan' ilkesi, umutsuzluğun ilkesidir. Bu ilke çok kez, 'daha kötünün' kazanacağı anı yalnızca uzatır. Doğru ve insansal olanı yapmayı göze almak, doğruluğun (hakikatin) ve insanlığın sesinin gücüne inanmak, fırsatçılık gerçekliği denilen şeyden daha gerçekçi bir tutumdur.

İnsanın kendisini köleleştiren ve felce uğratan yanılsamalardan (illusions) kurtulması, yanılsamalara gereksinme

duymayan bir dünya yaratmak için kendi içindeki ve dışındaki gerçekliğin bilincine varması gerektiğine inanıyorum. Özgürlüğe ve bağımsızlığa ancak yanılsama zincirleri kırıldığı zaman ulaşılabilir.

Günümüzde yalnızca bir temel kaygı olduğuna inanıyorum: Savaş ve barış sorunu. İnsanın yeryüzündeki tüm yaşamı ya da tüm uygar yaşamı ortadan kaldırıp sağ kalanları yönetecek barbar ve totaliter bir düzen kurma olasılığı var. Bu tehlike karşısında uyanık kalmak, insanların kendisine doğru gitmekte oldukları cehennemi görmelerini engellemek için tüm taraflarca kullanılan görünüşte anlamlı, ama gerçekte saçma sözleri dikkatle incelemek, insanın bugün saygı duymak zorunda olduğu biricik yükümlülük, biricik ahlaksal ve düşünsel buyruk. İnsan, bu yükümlülüğünü yerine getirmezse hepimiz yok olacağız.

Eğer hepimiz nükleer bir soykırım yüzünden yok olursak bu, insanın insansallaşma yeteneğinden yoksun olmasından ya da doğadan kötü olmasından değil, bazı budalaca ortak düşünler, gerçekliği görüp doğru eylemde bulunmasını engellemiş olduğu için olacaktır.

İnsanın yetkinleşebilme yeteneğine inanıyorum. Ama kısa sürede kendine gelmezse, bu amaca erişip erişemeyeceğini bilemiyorum.

Gözcü, geceden ne haber?
Gözcü, der ki:
Sabah gelir derken gece de gelir.
Soracaksan, soracaksan, sen
Dön de geri gel bir kez daha[2]

(Yeşaya 21)

---

2 Watchman, What of the night?
The wacthman says:
Morning comes and also the night
If you will inquire inquire:
Return, come back again.

İnsan soyu kendini doğa anadan emek süreciyle yavaş yavaş kurtarır. Bu kurtulma süreci içinde düşünsel ve duygusal güçlerini geliştirip büyür. Bağımsız ve özgür insan olur. İnsan, doğayı tam olarak kendi ussal denetimi altına alabildiğinde, toplum karşıt sınıfsal özyapısını yitirdiğinde "tarihöncesi" sona ermiş olacak ve gerçek "insansal tarih" başlayacaktır. Bu tarih içinde özgür insanlar, doğa ile alışverişlerini planlayıp düzenleyecekler; tüm toplumsal yaşamın amacı ve ereği, emek ve üretim değil, ama insanın güçlerinin bir kendinde erek olarak ortaya çıkması olacaktır. Marx'a göre bu, insanın içinde türdeşleri ve doğa ile tam olarak birleşeceği özgürlük alanıdır.

internet satış:
saykitap.com

17,50 TL

ISBN 978-975-468-020-1

sayyayincilik.com
facebook.com/sayyayinlari
twitter.com/sayyayinlari
instagram.com/sayyayincilik